

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (517)
липень-серпень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №2839
Підписано до друку 26.08.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

Смолій В.А., Боряк Г.В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Скржинська М.В. Релігія та влада в Боспорському царстві й Ольвії VI–I ст. до н.е. 17

Русина О.В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла 27

Горобець В.М. Полковник Війська Запорозького та його влада 50

Чухліб Т.В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? 71

Алієв Р.Д. (Бахчисарай). Реєміграція кримських татар у 1860-х рр. ... 94

Томазов В.В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація 100

Іваненко О.А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) 109

Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) 128

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Капраль М.М. (Львів). Європейський атлас історичних міст: концепція, реалізація й український контекст 147

Ониськів М.І. (Львів). Комунікація монаршого двору із провінцією в Речі Посполитій: видача та доставка королівських універсалів до Львівського й Перемишльського ґродів Руського воеводства (1674–1683 рр.) 161

Герасименко Н.О. З історії української метрології: міри об'єму збіжжя й меду 179

ПУБЛІКАЦІЇ

Листування М.Грушевського з М.Марром (*вступна стаття й публікація В.В.Тельвака, Дрогобич*) 187

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Бортнікова А. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.) (*Н.О.Білоус, В.М.Михайловський, Н.П.Старченко*) 194

Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) (*О.П.Тригуб, Миколаїв*) 210

Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії (*С.В.Кульчицький*) 212

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія (<i>В.І.Онопрієнко</i>)	216
Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) (<i>І.Б.Гурич</i>) . . .	223

ХРОНІКА

Верменич Я.В., Водотика Т.С. Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми»	227
Піскіжова В.В. Круглий стіл «“Українська криза” світової системи безпеки»	231
Ясь О.В. VII методологічний семінар «Проект людського “Я”: тіло, життя, історія»	234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 236

У РЕДАКЦІЇ

«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

В.А.Смолій, Г.В.Боряк *

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» ТА СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

Висвітлюються концептуальні засади, передумови та обставини реалізації унікального видавничого проекту, галузевого універсального довідника – «Енциклопедія історії України». Розглядається еволюція й трансформація енциклопедичних практик кінця 1990 – початку 2000-х рр. з обсягу проекту «ЕІУ». Аналізуються перспективи його розвитку, у тому числі підготовка тому «Україна – Українці», додаткових томів, перехід до формату електронного мультимедійного енциклопедичного ресурсу, а також місце у сучасній українській і світовій енциклопедистиці.

Ключові слова: «Енциклопедія історії України», енциклопедична справа, соціогуманітаристика, мультимедіа, мережевий енциклопедичний проект.

Енциклопедичні студії посідають особливе місце в європейській та світовій науці, оскільки не лише узагальнюють і систематизують наші уявлення про знання, а й представляють їх суспільству. У широкому розумінні варто вести мову про своєрідну репрезентацію знання в енциклопедичному форматі на полі культури. Згадаємо, приміром, 35-томну «Енциклопедію, або Тлумачний словник науки, мистецтв і ремесел» («Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonne des Sciences, des Arts et des Métiers») – одне з найзнаменитіших універсальних довідкових видань та пам'ятку культури XVIII ст., що стала своєрідною квінт-есенцією й візиткою гуманітарного знання доби Просвітництва. Більше того, енциклопедичні проекти спричинилися до витворення певних традицій систематизації та репрезентації знання. Із-поміж них відзначимо славнозвісну «Британніку» («Encyclopaedia Britannica»), котра впродовж XX ст. перетворилася на один із найвідоміших зразків і стандартів універсальної енциклопедії.

Власну традицію енциклопедистики має й українська соціогуманітаристика, витоки якої сягають, щонайменше, кінця XIX – початку XX ст., коли з'явилася низка проектів і перших потуг систематичного представлення гуманітарного й історичного знання про Україну. Передусім до таких спроб варто віднести відоме видання «Український народ у його минулому й сьогодні» («Украинский народ в его прошлом и настоящем»; Санкт-Петербург/Петроград, 1914, 1916 рр.), що його вдалося реалізувати лише частково (побачили світ два томи). Побутували й інші проекти, проте небагато з них дійшло до видавничої стадії, а ще менше було реалізовано в повному обсязі. Зокрема, у першій половині 1930-х рр. на західноукраїнських обширах народилася «Українська загальна енциклопедія», котра за структурою та змістом являла собою короткий універсальний компендіум відомостей про Україну.

* Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ

Утім, справжні змагання в українській енциклопедистиці розгорнулися після Другої світової війни – як на теренах еміграції й діаспори, так і на обширах УРСР. Певна річ, вони відображали не тільки давно назрілі потреби з кодифікації, репрезентації знання, а й тодішні обставини та передумови, в яких провадилися наукові чи культурні практики, себто біполярний поділ світу й ідеологічні настанови доби «холодної війни». Саме це виплекало відому метафоричну формулу – дві українських енциклопедії, котра відображала змагання «паралельних» енциклопедичних проектів універсального формату: «Енциклопедії українознавства» та «Української радянської енциклопедії».

Зауважимо, що своєрідним субпродуктом цих енциклопедичних змагань став і перший фаховий універсальний чотиритомний довідник із вітчизняної історії – «Радянська енциклопедія історії України» (Київ, 1969–1972 рр.). Ця енциклопедія, попри заідеологізованість, численні фактографічні прогалини, а також наслідування канонів шістнадцятитомної «Радянської історичної енциклопедії» («Советской исторической энциклопедии»; Москва, 1961–1976 рр.) представляла потужний зведений ресурс відомостей з історії України.

Значні здобутки й напрацювання ввійшли до української енциклопедистики завдяки кільком виданням, пов'язаним з «Енциклопедією українознавства». Передусім слід згадати успішно реалізовані англомовні енциклопедичні проекти «Україна: Коротка енциклопедія» («Ukraine: A Concise Encyclopedia»; Торонто, 1963, 1971 рр., 1–2 тт.) та «Енциклопедія України» («Encyclopedia of Ukraine»; Торонто, Баффало, Лондон, 1984–1993 рр., 1–5 тт.), котрі запропонували західному читачеві систематичний звід знань про Україну. Зазначимо, що останній проект нині поступово трансформується та переходить у формат відкритої веб-енциклопедії.

Таким, у найзагальніших рисах, поставав інтелектуальний і культурний ландшафт української енциклопедистики наприкінці 1990-х рр., коли розпочалася підготовка нового фахового універсального видання – «Енциклопедії історії України» («ЕІУ»). Власне ідея його створення побутувала в академічних колах і вищій школі щонайменше від середини 1990-х рр. До таких дослідницьких устремлень спричинилася ціла низка чинників та обставин, що кардинально змінили обриси тодішньої української історичної науки зокрема й соціогуманітаристики загалом. Потужні культурні трансформації, масоване поширення інтелектуальних новацій і методик, запозичених у західному академічному світі, упровадження до повноцінного наукового обігу забороненої за радянських часів спадщини, перевидання еміграційної та діаспорної літератури, величезний фактографічний масив – усе це дедалі більше й частіше вимагало нагального осмислення, а в певному сенсі систематизації та пошуку нових форм представлення соціогуманітарного знання, зокрема з української історії.

До того ж нерідко кон'юнктурні довідкові видання, котрі побачили світ упродовж 1990-х рр., наочно продемонстрували численні проблеми, що побутували в українській енциклопедистиці. Передусім маємо на увазі розвал старої видавничо-редакційної республіканської бази, паралельне існування контраверсійних традицій енциклопедистики, котрі сформувалися в межах радянських і діаспорних практик, урешті-решт своєрідний «опір» нового

фактографічного матеріалу, який не тільки розростався подібно до величезного сніжного кому, а й уперто не вкладався у традиційні формати систематизації та репрезентації знання.

За таких обставин і передумов Інститут історії України НАНУ зініціював масштабний науково-дослідний проект із підготовки й видання «ЕІУ». 20 червня 1997 р. Президія НАН України ухвалила постанову №219 «Про підготовку фундаментальної «Енциклопедії історії України»», в якій майбутнє п'ятитомне видання було віднесено до кола пріоритетних напрямів досліджень у галузі соціальних і гуманітарних наук. Перед спеціалістами доволі гостро постала проблема вироблення загальної концепції, словника – електронного «древа гасел» – та низки методичних рекомендацій для авторів. Більше того, енциклопедичний формат цього науково-дослідного проекту вимагав створення спеціального творчого колективу, який би постійно розробляв та опікувався «ЕІУ» на всіх стадіях її написання й підготовки. Утім, розуміння повного обсягу функцій і завдань такого колективу склалося лише за декілька років, коли нагальною стала потреба комплексного поєднання наукового-дослідних, редакційних, видавничих практик.

Першим реальним кроком стало створення в Інституті історії України НАНУ 16 липня 1998 р., згідно з наказом №45-к, «тимчасового творчого колективу», пізніше трансформованого в робочу групу, котра розпочала підготовку словника та концептуальних засад проекту. 3 грудня 1998 р. наказом по інституту №93-к було сформовано робочу групу Головної редколегії «ЕІУ» за низкою тематичних, хронологічних та функціональних напрямів, як-от: усесвітньо-історичні аспекти національної історії; історія культури; археологія; античність; раннє середньовіччя; теоретичні статті та визначення; радянський період історії України; персоналії істориків; джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; узагальнюючі статті; ілюстрації; картографія, а також з інших проблемно-хронологічних сегментів.

Слід підкреслити, що проект «Енциклопедії історії України» виявився надзвичайно складним для реалізації, зокрема не раз доводилося корегувати концептуальні засади. Зазвичай енциклопедичний формат висуває перед дослідниками кілька доволі жорстких і складних вимог: а) окреслити провідні масиви інформації, котрі мають бути репрезентованими, себто сформувані певні алгоритми добору словникових гасел; б) визначити способи представлення й уніфікації фактографічних відомостей та узагальнень, тобто типи статей та ієрархічні зв'язки між ними; в) чітко зафіксувати сферу самообмеження. Певна річ, архітектоніка будь-якої енциклопедії залежить саме від опрацювання й переведення до конструкції тексту наведених вище настанов.

Утім, у випадку, коли йдеться про універсальний фаховий компендіум відомостей загальнонаціонального масштабу, яким є «ЕІУ», складність науково-методичних, технічно-організаційних, координаційних і редакторських проблем зростає щонайменше на кілька порядків. Чимало часу довелося витратити, щоб досягнути специфіку, особливості та вимоги такого енциклопедичного формату, кінець-кінцем віднайти оптимальний баланс між репрезентацією й уніфікацією інформації. Цей шлях виявився довгим і тернистим.

Первісно проект енциклопедії уявлявся як систематизація й узагальнення того величезного масиву фактографічної інформації, котра ввійшла до наукового обігу впродовж 1990 – початку 2000-х рр. Зокрема, було розроблено спеціальні методичні рекомендації для авторів, а також підготовлено серію типових статей «ЕІУ», які обіймали низку видових гасел: різноманітні персоналії, джерела, пам'ятки історичної думки, війни, повстання, стани, політичні організації та партії, установи, держави, державні утворення, міжнародні угоди та ін. Провідним мотивом виступало об'єктивістське представлення історії України з акцентуванням на ліквідації «білих плям» і фактографічних прогалин. Ці зафіксовані пріоритети лягли в основу конструкції перших томів енциклопедичного проекту.

На підготовчому етапі було створено єдине «дерево гасел» – електронну базу даних, що містила докладний перелік майбутніх словникових статей. Але вже практична робота над першими томами продемонструвала багатшаровість та полівимірність енциклопедичного формату, тобто наявність різноманітних вертикальних, горизонтальних, історично-генетичних, хронологічних, фахово-дисциплінарних, предметних зрізів – величезне розмаїття зв'язків і відгалужень, які тією чи іншою мірою перетинаються в більшості гасел. Отже постала ціла низка уточнюючих, доповнюючих текстових сегментів і ситуаційних контекстів, які спонукали редакційну колегію серйозно скорегувати первісну словникову базу, а, за великим рахунком, уводити нові гасла та додаткові блоки інформації до вже написаних статей.

Зрештою, енциклопедичні практики кінця 1990 – початку 2000-х рр. продемонстрували один із найголовніших викликів для проекту «Енциклопедія історії України» – проблему співвідношення й гармонізації синхронічного та діахронічного представлення світу історії, точніше низку суперечностей між репрезентацією структури і процесу. Дилема «процес/структура» належить до старих, класичних проблем історієписання, котру історики здебільшого вирішують із діахронічним перекосом, себто на користь представлення процесу. Тим паче, що більшість фахівців переважно сприймають та уявляють минувшину саме у вигляді процесу. Ці традиційні проблеми, але у значно більших масштабах і ракурсах, було перенесено й на терен «ЕІУ». Відтак як перед нею, так і перед іншими проектами соціогуманітарних енциклопедій постала гостра проблема конструювання будови, зокрема збалансування певних перекосів між представленням процесу і структури. Ідеться про діахронічну чи, так би мовити, процесуальну домінацію словникових гасел, яка диктувалася базовим фактографічним матеріалом. Натомість структура й формації історичного часу (синхронічний вимір) – соціальні, економічні, етнонаціональні, духовні, культурні зрізи і структури епох, географічне, природне, соціокультурне середовище побутування та їх трансформації в різні часи – залишалися десь на маргінесах, а іноді взагалі випадали зі словникового компендіуму. У проекті «ЕІУ» це проявилось в недостатній кількості гасел середньої ланки за багатьма напрямками, нестачі великих базових статей із високим рівнем узагальнення, які, до того ж, інколи були відірваними від першого (предметного) рівня.

Спершу вирішення цієї проблеми вбачалося в розширенні формату енциклопедії через включення нових масивів фактографічного матеріалу. Зауважимо, що для цього рішення були й уповні об'єктивні підстави, оскільки істотно зросла словникова база (тобто кількість гасел, опрацьованих робочою групою «ЕІУ»). Крім того, упродовж 2000-х рр. до наукового обігу було введено багато нових джерельних комплексів, які суттєво збільшили обсяги фактографічної інформації. Відтак помітно розширилося коло персоналій і термінів, які неодмінно слід було включити до універсальної фахової енциклопедії з історії України.

Усе це спричинило кардинальне переформатування проекту «Енциклопедії історії України», котре назріло вже у середині 2000-х рр. Зокрема, у розпорядженні Президії НАН України №600 від 14 жовтня 2005 р. було зафіксовано, що обсяг кожного тому «ЕІУ» та терміни його опрацювання визначатимуться установами-координаторами, тобто Інститутом історії України НАНУ та видавництвом «Наукова думка». Відтак розпочалася поступова трансформація проекту з п'ятитомника на восьми-, а згодом і на десятитомник. Основні рішення щодо зміни формату було впроваджено постановою №138 «Про актуальні питання реалізації науково-видавничого проекту “Енциклопедія історії України”», що її Президія НАН України ухвалила 7 травня 2008 р. Водночас документ передбачав низку заходів щодо підвищення фахового рівня, зокрема забезпечення перевірки фактичної достовірності словникових гасел, а також комплексного опрацювання бібліографії, ілюстративних, картографічних матеріалів. У постанові вперше намічалися й перспективні напрями розвитку проекту, а саме передбачалося розміщення всіх томів у Всесвітній мережі.

Така суттєва корекція формату «ЕІУ» вимагала залучення додаткових фінансових і матеріальних ресурсів, що суттєво ускладнило реалізацію проекту з огляду на загальну кризову економічну ситуацію у країні впродовж 2008–2012 рр. Утім, ці проблеми вдалося успішно вирішити у процесі тривалих перемовин із відповідними державними органами й установами. Зокрема, цільове фінансування на завершення десятитомного видання було передбачено постановою Верховної Ради України №3284-VI «Про відзначення 75-річчя Інституту історії України Національної академії наук України», ухваленою 21 квітня 2011 р.

Однак розширенням формату й обсягів «Енциклопедії історії України», змаганнями за її фінансове й матеріальне забезпечення, звичайно, не обмежувалися колізії, пов'язані з цим проектом, оскільки поставали різні виклики, пов'язані зі способами репрезентації та уніфікації інформації. Нагадаємо, що первісно «ЕІУ» розглядалася й конструювалася як фаховий універсальний звід відомостей з історії України, що передбачало представлення словникових гасел на засадах об'єктивізму та сцієнтизму. У такому дусі було підготовлено перші п'ять томів. Але влітку – восени 2008 р. розгорнулася доволі гостра дискусія навколо перегляду усталених принципів уніфікації й репрезентації інформації, зокрема керівництво редакції видавництва «Наукова думка» запропонувало наблизити рівень «ЕІУ» до широкого загалу читачів, себто зробити низку статей більш «людяними». У широкому сенсі йшлося про своєрідну спробу популяризації

фахового представлення через зміщення чи перерозподіл акцентів викладу передусім щодо словникових статей про персоналії й населені пункти. Власне, на перший план висувалося персоніфіковане представлення подій, біографій, міст, місцевостей і т.п. Більше того, пропонувалося кардинально змінити звичний фаховий формат викладу, до якого планувалося включати матеріали автобіографічного, мемуарного, епістолярного спрямування, залучати достовірні інтернет-ресурси тощо. Вислідом цього популяризаторського експерименту стала розлога (кілька десятків сторінок) «Пам'ятка авторові щодо підготовки “Енциклопедії історії України”, томи 6–10», підготовлена за ініціативою редакції видавництва спільно з Інститутом історії України НАНУ.

Почасти апробацію таких підходів було проведено у шостому томі «ЕІУ», в якому фаховий компендіум відомостей скорегували за рахунок персоніфікованих, регіональних і краєзнавчих доповнень. З одного боку, цей експеримент продемонстрував, що змішування жанрових і видових ліній уніфікації помітно розмиває фахові принципи систематизації й кодифікації соціогуманітарного знання, тобто порушує кордони самообмеження, що є підставовими для енциклопедичного формату. З іншого боку, істотно зросли масштаби редакційних, коректорських та організаційно-технічних практик, які вимагали майже вдвічі більше робочого часу порівняно з підготовкою інших томів «ЕІУ». Вочевидь, в умовах жорсткого календарного плану та цільового фінансування проекту ідея змішування фахових і популяризаторських принципів репрезентації й уніфікації виявилася непродуктивною, а в певному розумінні – помилковою. Тож сьомий – десятий томи готувалися з перспективи фахової репрезентації історичного знання.

Варто сказати декілька слів про організаційні й технологічні проблеми. «Ахіллесова п'ята» видання, котра, на превеликий жаль, притаманна, мабуть, усім сучасним відповідним проектам в Україні, проявилася у відсутності повного циклу енциклопедичних практик. На нашу думку, доцільно вести мову про нагальні потреби, пов'язані із забезпеченням збалансованих, послідовних і повноцінних комунікацій у ланцюзі автор – рецензент – редактор – коректор. Це виявилось вкрай складним завданням, потребувало величезних зусиль. Упродовж низки років редколегія та робоча група «Енциклопедії історії України» набули чималого практичного досвіду на організаційно-технічній і науково-методичній нивах, хоч і нині нас не все задовольняє у цій царині. Про масштаби роботи свідчить той факт, що в редакційному портфелі «ЕІУ» є значна кількість матеріалів, відхилених на різних стадіях підготовки видання. До того ж переважна більшість опублікованих статей зазнала щонайменше кількох наукових редакцій та низки доопрацювань, термінологічних уточнень, фактографічних доповнень. Доцільно згадати й про технічно-видавничі проблеми, котрі неодноразово змушували суттєво скорочувати та утискати повністю готові тексти вже на стадії передачі до видавництва, іноді на кілька десятків друкованих аркушів. Певна річ, такі метаморфози не могли не позначитися на загальній архітектоніці багатотомника.

У 2000-х рр. виразно окреслилися та проступили системні й фундаментальні проблеми. Відтоді модератори й учасники проекту поступово, крок за

кроком, дуже складно, болісно, у процесі тривалих і гострих дискусій розпочали перехід від конкретно-предметного мислення в побудові словникової структури до вирізнення й диференціації спершу окремих «термінологічних гнізд» і, урешті-решт, наблизилися до проблем цілісного, інтегрального представлення соціогуманітарного (зокрема історичного) знання про Україну в енциклопедичному форматі. Так, за підсумками наукової полеміки редколегія тричі кардинально змінювала концептуальні засади. Проте пошук гармонійного балансу між діахронічним та синхронічним представленням і до сьогодні залишається вельми актуальною справою, тобто такою, що потребує запровадження певних новацій. Та незважаючи на численні колізії, виклики, проблеми в 2013 р. проект «ЕІУ» вийшов на новий рівень. Зрештою десять виданих упродовж десяти років (2003–2013 рр.) томів продукують різноманітні думки та рефлексії як щодо певних підсумків, так і стосовно перспектив.

На поточний момент створено й фактично опубліковано десятитомну універсальну енциклопедію соціогуманітарного профілю, в якій комплексно репрезентовано здобутки гуманістичних та суспільних наук з обсягу української минувшини від найдавніших часів до сьогодення. Більше того, «ЕІУ» є фундаментальним фаховим зводом сучасних знань про Україну та її історію, представлених у розширеному енциклопедично-довідковому форматі. Проте це – не тільки універсальний і найповніший фаховий довідник, а й цікаве культурологічне видання, адже містить великий шар культурознавчої інформації.

Зауважимо, що «Енциклопедія історії України» впровадила до наукового обігу великий фаховий словниковий звід відомостей з усіх галузей та дисциплін історичної, а також суміжних (археологія, антропологія, соціологія, філософія, політологія, культурологія, етнопсихологія, славістика та багато інших) наук, що безпосередньо чи опосередковано стосуються вітчизняної історії. Неабиякі досягнення споглядаємо й на ниві уніфікації та репрезентації інформації. У компактному енциклопедичному форматі систематизовано та представлено фактографічні відомості з історії всіх цивілізацій, культур, держав і державних утворень, націй, народів, етносів, племен, торговельних колоній, міст, великих поселень, станів, прошарків, верств, груп, політичних партій та організацій у територіальних межах нинішньої України від первісної доби й до сучасності. Водночас запропоновано найповніший на сьогодні набір словникових статей, присвячених діячам української історії – як знаковим, визначним, так і забутим чи маловідомим, а кілька сотень персоналій уперше введено до української енциклопедистики. Низку статей «ЕІУ» відведено українству поза межами Батьківщини (еміграція, діаспора, міграційні потоки та розселення українців у світі, українські зарубіжні інституції й організації тощо), що нерозривно пов'язано з історією України.

Слід наголосити, що у проекті подано унікальні блоки ілюстративного та картографічного матеріалу, котрі істотно доповнюють, розширюють словниковий звід, продукуючи ефект візуального супроводу базової інформації. Слід згадати й про розгалужений довідково-бібліографічний блок, що подається до більшості словникових гасел і дозволяє читачеві здійснювати самостійну

бібліографічну евристику за багатьма напрямками (персоналії, події, факти, окремі періоди чи цілі епохи української історії, теорії та концепції тощо). Бібліографічні й історіографічні характеристики не обмежуються лише вітчизняною літературою – автори намагалися подавати широкий європейський або світовий контекст проблеми, події, явища, персоналії (залежно від рівня й характеру предмета статті), окреслювати, коли це визнавалося за можливе та доцільне, місце конкретної події, явища, особи у світовому історичному процесі або міжнародному науковому, політичному, культурному просторі.

Кількісні параметри «Енциклопедія історії України» відображають величезний обсяг проведеної роботи. Десять томів становлять 1050 обліково-видавничих аркушів, тобто впродовж усього періоду видання щороку публікувалося у середньому по одному тому обсягом 100 арк. Десять томів – це понад 12 тис. статей, близько 8 тис. ілюстрацій і більше 500 спеціально розроблених карт. До написання статей було залучено 1350 авторів як з України, так і з-за меж нашої держави.

Словникові гасла «ЕІУ» писали фахівці з провідних наукових установ України, у тому числі академічних Інституту археології, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса, Інституту українознавства імені І.Крип'якевича, Інституту мовознавства імені О.Потебні, Інституту літератури імені Т.Шевченка, Інституту української мови, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського, Інституту світової економіки і міжнародних відносин, Інституту економіки та прогнозування, Інституту сходознавства імені А.Кримського та його Кримського відділення, Інституту всесвітньої історії, Інституту філософії імені Г.Сковороди, Інституту соціології, Інституту географії, Інституту держави і права імені В.Корецького та ін.

Крім того, до написання статей залучалися науковці з Київського національного університету імені Т.Шевченка, Львівського національного університету імені І.Франка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова, Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка, Одеського національного університету імені І.Мечникова, Харківського національного університету імені В.Каразіна, Таврійського національного університету імені В.Вернадського, Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, Луганського національного університету імені Т.Шевченка, Запорізького національного університету, Бердянського державного педагогічного університету, Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Шевченка, Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Т.Шевченка, Українського католицького університету, Національного університету оборони України імені І.Черняхівського, Наукового товариства імені Т.Шевченка, низки інших інституцій.

Розмаїття словникових гасел спонукало редакційну колегію до тривалих пошуків і широкого залучення спеціалістів із найрізноманітніших установ, таких, як адміністрація Державної прикордонної служби України, Національна

академія державного управління при Президентові України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Служба безпеки України, Національна музична академія України імені П.Чайковського, Національний художній музей України, Інститут культурології Національної академії мистецтв України, Національний заповідник «Софія Київська», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний заповідник «Хортиця», Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Возницького, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, Хмельницький обласний краєзнавчий музей, Закарпатський краєзнавчий музей (Ужгород), Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Звісно, у проєкті брали участь постійні партнери Інституту історії України НАНУ – архівісти й бібліотекарі з цілої низки установ, зокрема Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.Пшеничного, Центрального державного науково-технічного архіву України та ін.

Однак левову частку статей «Енциклопедії історії України», майже дві третини всіх гасел, підготували співробітники Інституту історії України НАНУ, котрий повністю забезпечив науково-методологічний, організаційно-координаційний та методично-технічний супровід цього масштабного енциклопедичного проєкту.

На сьогодні «ЕІУ» підійшла до нового та якісно іншого етапу реалізації, що його можемо означити як перехід від представлення предметно-об'єктних, фактографічних зрізів знання до цілісної й інтегральної репрезентації історичного знання про Україну. Тепер найважливіша проблема, що постає перед виконавцями проєкту, – це потреба синхронізувати наявний словниковий матеріал, поданий у десяти томах, із загальними образами й уявленнями про історію нашої країни та історичне знання, які склалися у сучасній науці. Інакше кажучи, збалансувати, скорегувати той діахронічний чи процесуальний дисбаланс, про який ішлося вище, представити масив узагальнюючої, генералізованої інформації.

Зауважимо, що ця проблема не нова у світових енциклопедичних практиках. Скажімо, у всесвітньовідомій енциклопедії «Британніка» схожа проблема вирішувалася за допомогою спеціальної структурної частини «Мікропедія» («Microaedia») – короткої енциклопедії для швидких довідок із посиланнями на статті великої «Макропедії» («Macroaedia»). В українській енциклопедичній

традиції подібний розподіл, хоч і не зовсім вдало, свого часу було реалізовано в «Енциклопедії українознавства»: «Загальна частина» (Мюнхен, Нью-Йорк, 1949 р.) та «Словникова частина» (1955–1995 рр.). У проекті «ЕІУ» редколегія запланувала спеціальний том «Україна – Українці», в якому крім частини традиційних словникових гасел на літеру «У» (до 20% обсягу), свідомо залишених поза межами опублікованих десяти томів, передбачається подати узагальнюючий, генералізований компендіум знань з історії України (80%). Цей том уявляється нам як серія статей високого рівня загальності стосовно всіх періодів, епох, а головне – зв'язків, передумов і середовищ, в яких розгорталася наша минувшина (безвідносно до літерної належності статей). У функціональному розумінні за призначенням він нагадує том «Мікропедія» у «Британніці», проте з суттєвим корегуванням, оскільки «Британська енциклопедія» – загальна універсальна, а «Енциклопедія історії України» – соціогуманітарна, або *універсальна галузева* з відповідним рефреном та іншими засадами репрезентації матеріалу. Отож у томі «Україна – Українці» плануємо висвітлити низку провідних проблем і сюжетів історії України у світлі сучасного соціогуманітарного знання. Передусім це – географічне, природне середовище, тваринний і рослинний світи, кліматичні умови як підоснова історії від найдавніших часів до сьогодення. Поважне місце має посісти представлення історичної людини й уявлень про неї на теренах минувшини України з перспективи сучасних знань, передусім у річищі фізичної, культурної й історичної антропології. На окрему увагу заслуговує репрезентація узагальнюючої інформації про соціокультурні й етнокультурні середовища та їх трансформації в історичному часі, себто цивілізаційні виміри вітчизняної історії.

Важливі блоки інформації, котрі передбачається подати у цьому томі «ЕІУ», пов'язані з узагальнюючими образами, уявленнями й характеристиками всіх історичних епох і періодів як низки цілісних просторово-хронологічних сегментів минувшини. У світлі такого підходу планується репрезентація періодизацій історії України у зв'язку зі світовим та європейським минулим, а також різноманітні концептуальні представлення української історії: національні й інонаціональні традиції тощо. Ще один інформаційний сегмент тому «Україна – Українці» буде сконцентровано навколо інтегрального представлення соціальних, політичних, економічних, господарських структур з обсягу різних епох і періодів історії. Це саме та середня ланка енциклопедичних практик, нестача якої відчувається в попередніх томах «ЕІУ». Урешті, варто згадати про представлення у вказаному томі загальної палітри «дисциплінарних світів» історичної науки з їхніми відмінними культурними традиціями, інтелектуальними стандартами, дискретністю, себто дисциплінарна і проблемна, фундаментальна й актуальна структури історичної науки, інтердисциплінарні практики, дифузія дисциплінарності в контексті студіювання історії України тощо. Цей блок проблем із відповідними масивами інформації має посісти чільне місце в «Енциклопедії історії України». Очевидно, що том «Україна – Українці» потребуватиме й спеціального ілюстративного, картографічного та допоміжного (таблиці, схеми, діаграми) супроводу, що має забезпечити повноцінне представлення узагальнюючої інформації.

Десятирічний термін енциклопедичного проекту переконав нас у неможливості його завершення після видання останнього тому за абеткою. Сучасна наукова інформація циркулює з величезною швидкістю й інтенсивністю, зокрема стало нарощує темпи зростання. Це потребує постійного оновлення як наявної словникової бази «Енциклопедії історії України», так і її змістового наповнення, а також регулярного й систематичного введення нових гасел. У світовій енциклопедистиці вже давно склалася практика видання періодичних додатків, серійних доповнень до основного проекту, ілюстрованих (в останні роки мультимедійних) щорічників, спеціальних індексів тощо. Очевидно, що цю плідну й апробовану часом практику опрацювання та видання додаткових томів варто застосувати.

На нашу думку, доцільно запланувати систематичну підготовку та видання по одному додатковому тому «Енциклопедії історії України» з періодичністю у два – три роки. Словникова база таких додаткових томів має включати: а) нові гасла, котрі будуть пов'язані з уведенням до наукового обігу відповідного фактографічного матеріалу; б) словникові статті, що уточнюватимуть, корегуватимуть, а у чомусь навіть і переглядатимуть, виправлятимуть уже опубліковані гасла; в) словникові статті концептуального й термінологічного спрямування, які відображатимуть новації, тенденції у царині соціогуманітарного, історичного знання. Загалом видання додаткових томів стане одним зі шляхів перетворення «ЕІУ» на постійний академічний проект у галузі української історичної та соціогуманітарної енциклопедистици.

Найоптимальнішим же шляхом трансформації проекту «Енциклопедії історії України» з тимчасового в постійний, безумовно, вважаємо повне й необмежене удоступнення змісту всіх томів у Всесвітній мережі. У виборі цього шляху редколегія також керується загальним досвідом. Наприклад, «Британніка» від 1994 р. видається на оптичних дисках, а згодом її електронну версію було розміщено в Мережі¹. У 1997 р. навіть припинився випуск «паперового» варіанту (утім 2002 р., під тиском традиціоналістів, друк відновлено). Останній том паперової версії «Британніки» побачив світ 2010 р. У березні 2012 р. редакція цієї енциклопедії оголосила про остаточний перехід на мультимедійний формат унаслідок жорсткої конкуренції як із безкоштовною й загальнодоступною «Вікіпедією», так й іншими англومовними енциклопедичними проектами («Енциклопедія Кольера», «Енциклопедія Американа», «Енкарта» тощо).

Редколегія «Енциклопедії історії України» вже зробила перші кроки у цьому напрямі. На веб-порталі Інституту історії України НАНУ² у вигляді бази даних зі зручною навігацією функціонують повнотекстові версії майже 70% опублікованих словникових гасел (літери «А» – «О»), а також розміщено всі десять томів видання у форматі pdf. Окрім того, запроваджено рейтингову систему статей «ЕІУ» – топ-100³, що дозволяє відстежувати в реальному часі найбільш популярні з них за кількістю переглядів. Відзначимо, що всі статті з рейтингу топ-100 мають щонайменше по кілька тисяч переглядів, що загалом свідчить про досить високу популярність серед читацької аудиторії. Редколегія «Енциклопедії

¹ [Електронний ресурс]: <http://www.britannica.com/>

² [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua>

³ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/index.php?searchByPart&termin_hit

історії України» уклала угоду з «Вікіпедією» про агресивне поширення в її українському сегменті нашого продукту. Це – так звана ліцензія «Creative Commons» для безкоштовного некомерційного видання із зазначенням авторства, що дозволить ширше представити проект «ЕІУ» у віртуальному просторі.

На подальшу перспективу рідколегія розглядає електронну версію «Енциклопедії історії України» як постійний, систематично оновлюваний ресурс на кшталт «Вікіпедії», але з академічними й фахово-дисциплінарними канонами представлення історичного та соціогуманітарного знання. На нашу думку, важливу роль у збереженні високого академічного рівня цього енциклопедичного проекту має відіграти систематичне видання додаткових томів «ЕІУ», про що вже йшлося вище.

Проміжним етапом у створенні електронної енциклопедії може стати підготовка її мультимедійної версії на оптичних дисках. Видання таких версій стало доброю традицією світової енциклопедистики впродовж останнього двадцятиріччя. Мультимедійна версія не тільки допоможе в подальшому просуванні продукту в інформаційному й віртуальному просторах, а також дозволить забезпечити нагальні потреби істориків, учених-гуманітаріїв у добу інформаційних технологій і Всесвітньої мережі.

Слід зазначити, що як п'ятирічний період підготовки (1997–2002 рр.), так і десятиліття видання (2003–2013 рр.) «Енциклопедії історії України» загалом пройшли в надзвичайно сприятливому інформаційному соціогуманітарному середовищі, адже паралельно з «ЕІУ» успішно розгортався (й триває досі) інший проект – «Енциклопедія сучасної України» («ЕСУ»), що ним опікується спеціальна академічна установа – Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, чий теоретико-методологічний і практичний доробок від 2009 р. узагальнюється у серійному виданні «Енциклопедичний вісник України»⁴. Останнім часом «ЕСУ» набуває значною мірою персоналізного спрямування, подаючи у чергових томах значний масив статей про політичних, громадських, державних діячів, науковців, митців, акторів, спортсменів, літераторів; відомості не лише про громадян України, а й про українців, які мешкають за кордоном і стали відомими в тій чи іншій сфері.

Фінальний етап підготовки й видання «Енциклопедії історії України» збігся з новим викликом, що постав перед вітчизняною соціогуманітаристикою: у січні 2013 р. президентським указом було підтримано пропозицію Національної академії наук України щодо створення впродовж 2013–2020 рр. універсальної «Великої української енциклопедії» («ВУЕ»). На сьогодні опрацьовано адміністративно-організаційні засади цього загальнонаціонального проекту, концепцію, методологію, методичний інструментарій включно з робочою версією словника, функціонує тематичний веб-портал⁵. Інформаційне тло для розгортання мережевої версії «ЕІУ» створюють також інші новітні мережеві енциклопедичні проекти, огляд яких нещодавно вміщено в окремому томі «Спеціальних історичних дисциплін»⁶.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/Visnuk.pdf>

⁵ [Електронний ресурс]: <http://gue.microdb.com/>

⁶ Боряк Г.В., Папакін Г.В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті:

Насамкінець зауважимо, що десятитомна «Енциклопедія історії України» вже посіла поважне місце як у сучасній вітчизняній історичній науці, так і в національній соціогуманітаристиці. Утім, на часі – нові виклики й проблеми, пов'язані з просуванням нашого інтелектуального продукту на новітніх культурних обширах. Інакше кажучи, повноцінна реалізація всіх складових проекту «ЕІУ» дозволить нам упевнено ввійти в епоху електронної енциклопедистки, а також перетворить «Енциклопедію історії України» на дієвий і гнучкий канал інтеграції української історичної науки зі світовою соціогуманітаристикою.

Сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни. – Ч.21. – К., 2013. – С.73–89.

The publication deals with the conceptual foundations, preconditions and implementation of the “Encyclopedia of History of Ukraine”, a unique publishing project on a specialized universal reference book. It covers the issues of evolution and transformation of the “EHU” encyclopedic practices in the late 1990s – early 2000s; provides review of its development prospects, including preparation of the volume “Ukraine – Ukrainians”, supplementary volumes, electronic multimedia encyclopedic resource format and its place in modern Ukrainian and world encyclopedic studies.

Keywords: “Encyclopedia of History of Ukraine”, encyclopedic studies, socio-humanities, multimedia, network encyclopedic project.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 322:94 (477) «.../084»

М.В.СКРЖИНЬСЬКА *

РЕЛІГІЯ ТА ВЛАДА В БОСПОРЬСЬКОМУ ЦАРСТВІ Й ОЛЬВІЇ VI–I ст. до н.е.

Розглядається роль релігії, жерців у процесі становлення й розвитку античних держав Північного Причорномор'я. На основі писемних і матеріальних джерел показано, як служителі Аполлона, головного бога в пантеонах Боспору й Ольвії, впливали на владу, а нерідко й самі ставали на чолі цих держав.

Ключові слова: античність, грецька колонізація, Північне Причорномор'я, релігія, жерці.

Релігія та влада у древності й середньовіччі завжди йшли поряд. Однак форми їхньої взаємодії в різних державах та в різні часи кардинально відрізнялися. Про зв'язки релігії з владою в Північному Причорномор'ї античного періоду можна дізнатися, досліджуючи місцеві написи, вивчаючи залишки вівтарів, храмів і підношень богам, а також залучаючи аналогії писемних звісток про інші давньогрецькі поліси. У регіоні, що нас цікавить, найбільша кількість джерел збереглася щодо Ольвії (розташовувалася біля злиття Південного Бугу й Дніпра) та Пантікапея (на місці сучасної Керчі). Обидва міста, згідно з відомостями античних авторів, заснували мілетяни, і в першій половині VI ст. до н.е. вони почали жити за схожим планом, задуманим у метрополії. Уже в архаїчну добу тут виникали різні форми правління, а Аполлона, який очолював пантеон богів у названих містах, шанували в різних іпостасях.

Релігія посідала помітне місце при ухваленні рішення про виведення колонії. Існували певні правила, що їх слід було дотримуватися для успішного заснування нового поселення. Найважливішим серед них уважалося звернення до оракула Аполлона, котрого греки шанували як покровителя колонізаційного руху¹. Найчастіше в такому випадку елліни вирушали в Дельфи, а мілетяни й решта іонійців одержували благословення у храмі Аполлона Дідімського неподалік від Мілета². Жерці цих святилиць були добре обізнаними

---

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Graham A. J. Colony and Mother City in Ancient Greece. – Manchester, 1964. – P.26.

² Русаєва А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.208.

в питаннях політики й економіки. До Дельф і Дідами сходилися всі свідчення про землі на узбережжях Середземного й Чорного морів, де бували грецькі мореплавці, тож жерці мали певні уявлення про віддалені області ойкумени. В адресованому оракулові питанні бажачі називали місце нового поселення й у відповідь отримували схвалення або засудження наміру заснувати там колонію. Безпосередньо звертатися до богів могли лише жерці, вони передавали їхню волю в кількох віршованих рядках гекзаметру. Часто там містилося найменування апойкії. Це слово означало поселення вдалині від батьківщини, яку називали метрополією, тобто містом-матір'ю. У сучасній історіографії традиційно використовується не цей грецький, а пізніший римський термін «колонія», котрий походить від латинського дієслова «colere» («обробляти землю») й означає поселення римлян, що засновувалися в підвладних областях.

У назвах грецьких колоній помітні певні стереотипи, зокрема найменування за найбільш виразними відомостями про місцевість, куди після попередньої розвідки прямували колоністи. Тому жерці, котрі складали оракули для переселенців у Північне Причорномор'я, запропонували назви Борисфен, Тіра й Пантікапей за місцевими найменуваннями річок і протоки поблизу нових поселень. В інших випадках вони нарікали колонії згідно з описами місцевостей на Таврійському півострові: Калос Лімен («прекрасна гавань»), Керкінітида («місто біля крабової затоки»), Мірмекій («місто поблизу виступаючих у морі рифів») та ін.³ Ольвія з'явилася через кілька десятиліть після Борисфена, заснованою на сучасному острові Березань. Відгоді родючі землі, поклади руди й солі в Нижньому Побужжі, а також багаті рибою річки Борисфен і Гіпаніс стали добре відомими не лише еллінам, які оселилися тут, але і їхнім співвітчизникам у Мілеті. Тож оракул сміливо провістив талан засновникам поселення на Гіпанісі, котре одержало назву «Щасливого міста» («Ὀλβίη πόλις»). І дійсно, Ольвія проіснує ціле тисячоліття. Слід зазначити, що таке найменування не було оригінальним, адже на окраїнах античної ойкумени у процесі колонізації виникло ще з десяток Ольвій, яким оракул незмінно пророкував щасливу долю⁴.

Греки вважали, що без благословення оракула та без виконання його вказівок колонія не зможе успішно існувати. Ілюструє це розповідь Геродота (V, 42–45) про спартанця Дорієя, котрий не звернувся до Аполлона перед вирушенням до Лівії, унаслідок чого за два роки йому довелося повернутися на батьківщину, оскільки поселення знищили місцеві племена. Коли ж Дорієй зважився заснувати іншу колонію, він запитав оракула в Дельфах і одержав пораду оселитися на Сицилії. Тут також зазнав невдачі, адже відхилився від мети, указаної божеством, і взяв участь у боротьбі Кротона й Сибаріса, уже існуючих грецьких полісів у Південній Італії. Через це Дорієй і загинув. За словами Геродота, цього не сталося б, якби він виконав веління оракула й не відхилився від визначеної мети.

Оракул благословляв колоністів на сакральні дії, що від самого початку сприяло життю апойкії. Тут при розподілі землі виокремлювали священну

³ *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург, 1998. – С.26.

⁴ *Скржинская М.В.* О происхождении названия города Ольвии // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1981. – №3. – С.142–146.

ділянку теменос, де споруджували вівтар для жертвоприношень батьківським богам, а пізніше зводили храм. Крім того, поселенці одразу ж облаштували головне вогнище, запалюючи його від привезеного з метрополії смолоскипа з вогнища Гестії.

У VII–VI ст. до н.е. дідімські жерці заснували особливий культ Аполлона для колоністів, які переселялися на північні й західні береги Понта. Нова іпостась бога з епikleзою Лікар («Γατρός», або в іонійській формі «Γιτρός») генетично пов'язана з Аполлоном Дідімським. В іпостасі Лікаря Аполлон шанувався як покровитель поселень на новій батьківщині й захисник, що лікує від різних нещасть⁵. Його зображення мало ті самі атрибути (лук і стріла), котрі були характерними для Аполлона Дідімського, а дідімські жерці, певно, визначали основні святкові ритуали на його честь. Таким чином, вони суттєво впливали на перебіг колонізації Північного й Західного Причорномор'я. Слід зазначити, що Аполлон з епikleзою Лікар часто згадується в написах із розкопок античних держав на північних і західних берегах Чорного моря, але жодного разу не траплявся в епіграфічних пам'ятках за їх межами.

Колоністів очолював призначений владою метрополії ойкіст («організатор держави»). На перших порах його влада на новій батьківщині була необмеженою, а до обов'язків входили світські організаційні та релігійні акції. Це описав Гомер уже в VII ст. до н.е. В «Одісеї» (VI, 7–10) при згадці про переселення феаків на нові землі йдеться, що їхній вождь Навсифой збудував житла людям і храми богам, обніс поселення мурами, розподілив поля між своїми підданими. Саме ойкіст звертався з питанням до оракула й у випадку схвалення його наміру заснувати нове поселення на нього дивилися, немов на обранця бога. Подекуди після смерті ойкіста його шанували як героя. Іноді від імен «організаторів держави» утворювалися назви колоній. Такими були Фанагорія й Гермонаса на Таманському півострові (Arr. Byth. Fr. 55 Roos; Eustath. Ad Dionys. Per. 549). Очевидно, ойкіст був першим жерцем Аполлона Лікаря, головного божества Ольвії та Пантікапея. Але надалі, судячи з написів, жерця Аполлона обирали на один рік, і він не поєднував своїх обов'язків із політичними посадами. Служачи богам, жрець залишався світською людиною, адже в еллінів не було особливого священницького прошарку, а відповідні обов'язки міг виконувати кожен повноправний член громади, не заплямований негідними вчинками. Жерців найчастіше обирали з древніх, уславлених родів перших колоністів⁶. Вони розуміли, що проваджені ними священні дії виступали однією з важливих ланок, які цементували елліністичний соціум на новій батьківщині.

Жерці перебували на виду в усього народу під час урочистих релігійних ритуалів, у театрі й на стадіоні, де відбувалися змагання, котрі супроводжували багатомісними святами, вони сиділи на почесних місцях. Їхній одяг був особливим, переважно білого кольору, який уважався найбільш приємним для богів (Plat.

⁵ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С.31, 40; Сударев Н.И. Культ Аполлона Врача на Боспоре и некоторые вопросы греческой колонизации // Древности Боспора. – Вып.2. – Москва, 1999. – С.213.

⁶ Burkert W. Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. – Stuttgart; Berlin, 1977. – S.157–158.

Leg. XII, 956 а), а голову прикрашала ошатна пов'язка або вінок із листя чи гілок рослини, присвяченої божеству. Певне уявлення про врочисті шати дають зображення богів, наприклад Аполлона в довгому розкішному хітоні та лавровому вінку. Саме в такому вигляді його представлено на теракотовій статуєтці V ст. до н.е., знайденій на азіатському березі Боспору⁷.

На відміну від пізніших християнських священиків, до функцій античних жерців не входило релігійно-моральне виховання молоді, виголошення проповідей і т.ін. Їх обов'язки поділялися на літургічні (відповідальність за правильне виконання різних обрядів на святах) та адміністративні (дбати про святилище, берегти храмове начиння, розпоряджатися доходами від переданих в оренду земель храму)⁸. Жерці користувались особистою недоторканністю, адже вважалися представниками богів. Зі своїми обов'язками жрець знайомився перед вступом на посаду, одержуючи необхідні знання від попередника, а також із документів святилища. У написі римського часу з Фанагорії частково збереглася інформація про порядок жертвоприношень на одному з місцевих свят. Ішлося про те, як саме повинен діяти жрець. Утім, найцікавіша частина тексту практично не читається⁹. У різні часи одна й та сама людина могла служити жерцем різних богів. Так, у III ст. до н.е. ольвіополіт Агрот, син Діонісія, був жерцем Аполлона Дельфінія, Афродіти, Плутона й Кори¹⁰.

Жерці культу Аполлона Лікаря відіграли суттєву роль при виникненні Боспорського царства. На рубежі VI–V ст. до н.е. кілька незалежних полісів створили військово-політичний союз для захисту своїх економічних інтересів і протидії вторгненням місцевих племен. Його центром став Пантікапей, де водночас склалася амфіктіонія (релігійне об'єднання міст)¹¹. Згодом досі рівноправні поліси потрапили під владу пантікапейських правителів – так на берегах Керченської протоки постало Боспорське царство¹². Спочатку ця держава формувалася значною мірою на конфесійній основі, жерці Аполлона Лікаря входили до кола найбільш активних діячів, котрі об'єднували союз боспорських міст. Важливим етапом стало будівництво на акрополі Пантікапея храму Аполлона, де відбувалися організовані жерцями свята, в яких брали участь громадяни кількох колоній узбережжя Керченської протоки.

Союзи-амфіктіонії (словом «амфіктіонія» греки називали жителів навколишніх областей, сусідів) характерні для архаїчного та класичного періодів античної історії. Найбільш відомими були амфіктіонії на Делосі та в Дельфах при храмах Аполлона. Їхні члени збиралися на спільні свята, а також захищали

⁷ *Кобылина М.М.* Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. – Москва, 1961. – С.61–62.

⁸ *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. – Разд.3. – Санкт-Петербург, 1997. – С.54.

⁹ Корпус боспорских надписей (далі – КБН). – Москва; Ленинград, 1965. – №1005.

¹⁰ *Latushev V.* Inscriptions orae septentrionalis Ponti Euxini (далі – IOSPE I²). – Petropoli, 1916. – №189; Надписи Ольвии (далі – НО). – Ленинград, 1968. – №68, 70.

¹¹ *Толстиков В.П.* К проблемам образования Боспорского государства // ВДИ. – 1984. – №3. – С.46–47; *Терещенко А.Е.* «Аполлонийская» чеканка на Боспоре Киммерийском // Боспорский феномен: Мат. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2013. – С.49.

¹² *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI–IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1985. – С.63–70; *Васильев А.Н.* К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – Санкт-Петербург, 1992. – С.111–128.

своє головне святилище й цінності, що в ньому зберігалися. Святкові зібрання використовувалися для обговорення актуальних політичних тем, урегулювання спірних питань. Взірцем для боспорської радше за все правила амфіктіонія на Делосі, де на свята здавна збирались іонійці, а також союз, що об'єднав 12 іонійських міст на батьківщині колоністів – тут, у святилищі Паніоніон, відбувались їхні спільні релігійні свята, згадані ще Геродотом (I, 148).

Наявність амфіктіонії на Боспорі в V ст. до н.е. підтверджується карбуванням місцевих монет із легендою «АПОЛ»¹³, а також появою в той час на акрополі Пантікапея найбільшого в Північному Причорномор'ї храму. На думку сучасних дослідників, самотужки це місто не змогло б забезпечити будівництво такої великої споруди, радше за все її звели на кошти всіх членів амфіктіонії¹⁴. Упродовж кількох століть храм Аполлона на горі Мітрідат виступав архітектурною домінантою Пантікапея, його здалеку бачили всі мореплавці, котрі наближались до Боспору.

Збережені до наших днів фрагменти цього храму дозволяють у загальних рисах уявити його розміри й зовнішній вигляд. Зведену іонійським зодчим, прикрашену мармуровими рельєфами монументальну споруду, котра сягала висоти 14 м, звідусіль оточували колони, від яких залишився уламок мармурового фриза V ст. до н.е. Центром композиції фриза виступав Аполлон, поряд із ним стояли Гермес, Артеміда й німфи. Простір навколо храму заповнювали вівтар, присвятні скульптури та стели з написами¹⁵.

Судячи з місцевих написів, від найдавніших часів і до кінця елліністичної доби Аполлон Лікар посідав провідне місце в пантеоні богів Пантікапея й усього європейського Боспору, свята в його честь були головними державними торжествами, а жерці користувалися найбільшим впливом порівняно зі слугачами інших давньогрецьких божеств. Археонактиди, котрі спочатку правили на Боспорі, а потім Спартокіди до кінця II ст. до н.е. вважали Аполлона Лікаря своїм покровителем. У написах IV–III ст. до н.е. згадуються члени царської родини та представники аристократії, котрі були жерцями цього бога¹⁶. Виконуючи свої обов'язки, вони набували широкої відомості завдяки головній ролі на державних святах Аполлона. Не випадково майбутній цар Левкон II за життя свого батька Перисада був жерцем Аполлона в Пантікапеї, а по завершенні жрецької кар'єри, за традицією, поставив статую на честь бога¹⁷. Подібні скульптури прикрашали священні ділянки біля храмів цього божества в Пантікапеї, Фанагорії та Гермонасі, про що довідуємося за знайденими постаментами статуй із відповідними присвятними написами.

В Ольвії від початку цієї держави Аполлон Лікар, так само, як і в Пантікапеї, очолював пантеон богів. Ольвіюполіти при розподілі землі на новому поселенні відвели у центрі майбутнього поліса священну ділянку, теменос, і вже у третій чверті VI ст. до н.е. збудували тут невеликий храм на честь свого

¹³ Фролова Н.А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. – №5. – Москва, 1995; Терещенко А.И. «Аполлонийская» чеканка на Боспоре Киммерийском. – С.44–51.

¹⁴ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. – Москва, 1984. – С.156–170.

¹⁵ Там же. – С.168–170, 177.

¹⁶ КБН. – №6, 10, 25.

¹⁷ Там же. – №25.

божественного покровителя. У наш час на городищі відкрито фундаменти двох древніх святилищ Аполлона Лікаря, а також знайдено залишки вівтарів та інші археологічні матеріали, що дозволяють судити про традицію вшанування різних богів упродовж VI–I ст. до н.е.¹⁸

Перший ольвійський храм Аполлона Лікаря був із деревини та сирцевої цегли, як у метрополії. Споруда проіснувала недовго, і незабаром їй на зміну на ціле століття прийшла більша будівля, яку за виявленими під час розкопок архітектурними деталями реконструював С.Д.Крижицький. Храм іонійського типу з двома колонами по фасаду мав ширину 7 м і вдвічі більшу довжину, фасад прикрашав багатий поліхромний декор, про що можна судити за знайденими уламками зі слідами розфарбування на керамічних деталях, привезених із метрополії. Святилище називали за епikleзою Аполлона Іатрооном («Іατροόν»), про що свідчить знахідка графіто на фрагменті керамічного каліптера з покрівлі¹⁹.

На теменосі знаходилася надзвичайно шанована ольвіополітами статуя Аполлона Лікаря, привезена з метрополії у VI ст. до н.е. Вона існувала ще в II ст. н.е., оскільки її зображення карбувалося на ольвійських монетах того часу. Представлений на повен зріст Аполлон однією рукою тримав притулений до ноги лук зі стрілою, а в іншій – якийсь круглий предмет. За формою калафа, що увінчував голову божества, статуя датується початком або серединою VI ст. до н.е.²⁰ Узагалі античності була притаманна традиція зберігати й шанувати древні скульптури богів. Відомо, наприклад, як раділи мілетяни, коли в 295 р. до н.е. на Дідімське святилище вдалося повернути вкрадену персами статую Аполлона, вирізьблену Канахом наприкінці VI ст. до н.е. (Paus. I, 16, 3; II, 10, 4; Curt. Ruf., 28–35). Безліч древніх кумирів зберігалась і в римські часи, їх докладно описали Пліній у «Природничій історії» та Павсаній у своєму творі про визначні місця Еллади. Упродовж вісімдесяти років храм Аполлона Лікаря служив архітектурною домінантою Ольвії²¹, після чого ця функція перейшла до святилища Аполлона Дельфінія на іншому ольвійському теменосі, відомому в науковій літературі як Центральний або Східний.

У другій половині VI ст. до н.е. в Ольвію й на Боспор прибула нова хвиля мілетських колоністів, про що свідчить збільшення масштабів освоєння земель навколо вже існуючих поселень. Переселення було викликане політичними подіями, підкоренням Мілета персами. Напевно, прибульці скористались одним із пунктів клятви, яку давали, залишаючи метрополію. Зберігся текст подібної присяги засновників Кірена, що прибули на північне узбережжя Африки з міста Фери: «Якщо колоністи міцно отаборяться на новому місці проживання, то нехай родичі, що припливуть згодом до Лівії, набудуть рівних громадянських прав, можливості посідати магістратури й, за жеребом, ділянки з незайнятої землі»²².

¹⁸ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С.32.

¹⁹ Там же. – С.96–119 (рис.125, 11).

²⁰ Карышковский П.О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. до н.э. // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1986. – С.31.

²¹ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.260.

²² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.е. – Москва, 1982.

У районі Керченської протоки новоприбулі освоювали головним чином її східний берег. Інша частина переселенців попрямувала в Нижнє Побужжя. Серед них було чимало тих, хто поклонявся Аполлонові Дельфінію, про що свідчать графіті архаїчного часу з присвятою богові у цій іпостасі²³. Натомість на Боспорі такі присвяти зустрічаються дуже рідко. Наприклад, у фундаментальному «Корпусі боспорських написів» є лише одна згадка про Аполлона Дельфінія на постаменті статуї IV ст. до н.е. з Гермонаси²⁴.

Шанувальники Аполлона Дельфінія влилися до числа громадян Борисфена й Ольвії. Напевно, серед нових поселенців були мілетяни, котрі раніше виконували функції жерців Дельфінія, що посідав провідне місце в пантеоні Мілета, де його величний храм стояв на березі Лев'ячої бухти. В Ольвії для шанування цього бога виділили нову священну ділянку поблизу вже існуючого теменоса. Таким чином, у центрі міста, починаючи з архаїчного періоду, знаходилися Західний і Східний, або, як його ще називають у науковій літературі, Центральний теменоси. На останній шанувальники Аполлона Дельфінія приносили свої дари – від них збереглося кілька уламків кіліків, на котрих прокреслено графіті з присвятами богові цієї іпостасі²⁵. На початку V ст. до н.е. тут збудували храм, скромніший, ніж на честь Аполлона Лікаря, а в IV ст. до н.е. ольвіюполіти на місці старого звели найбільше в історії міста, багато прикрашене святилище. Своїми розмірами воно вдвічі поступалося пантікапейському храму Аполлона Лікаря й зовні нагадувало мілетський Дельфініон, адже мало аналогічні пропорції та східну орієнтацію. Біля фасаду розміщувалися два жертovníки, статуї, чії п'єдестали містили присвятні написи богові, кам'яні стели з вирізьбленими на них декретами²⁶.

У V ст. до н.е. культ Дельфінія посів провідне місце в пантеоні Ольвії²⁷, а його жерці почали виконувати на Центральному теменосі головні релігійні священнодійства. Водночас данину древнім ритуалам продовжували віддавати на Західному теменосі, де шанували Аполлона Лікаря. За цими подіями, поза сумнівом, приховувалася боротьба між першими колоністами, котрі поклонялися Аполлонові Лікареві, і наступною партією переселенців із Мілета, шанувальників Аполлона Дельфінія. Останнім удалося поступово потіснити у владних структурах нащадків перших правителів. Одну з головних ролей у цьому протистоянні відігравали саме жерці Аполлона у двох його згаданих іпостасях.

Під час церемоній жертвопринесень до жерця було прикуто загальну увагу. На Центральному теменосі Ольвії вівтар перед храмом Аполлона з'явився вже у VI ст. до н.е., у наступному столітті там поставили більший кам'яний вівтар, а цоколь попереднього використовували як майданчик для жреця під час принесення жертви. Складений із добре оброблених вапнякових плит цей вівтар майже повністю зберігся до наших днів (відсутня лише його горішня частина) завдяки тому, що в III ст. до н.е. його засипали землею та облаштували новий, оздоблений мармуром, жертovníк. Напевно, цей останній

²³ Русяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. – С.30–32.

²⁴ (КВН, 1038)

²⁵ Леви Е.И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1985. – С.49–51.

²⁶ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. – С.178–184.

²⁷ Русяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. – С.42–43.

вівтар елліністичного часу був найкращою спорудою такого роду за всю історію Ольвії, утім від нього збереглися лише дрібні мармурові уламки з різьбленим, майстерно виконаним орнаментом²⁸.

У Мілеті справа влаштування ритуалів на честь Аполлона Дельфінія перебувала під егідою жерців, котрі очолювали союз мольпів. У V ст. до н.е. шанувальники Дельфінія створили подібний союз в Ольвії, про що відомо з кількох присвятних написів²⁹. До нього ввійшли представники аристократичних родів, які вели походження від предків, котрі здавна жили в Мілеті. Верховний жрець ольвійських мольпів, так само, як у метрополії, ставав жерцем-епонімом, за ним ідентифікувався рік і датувалися державні документи. Нині відоме лише одне ім'я такого епоніма на постаменті втраченої статуї: «Мольпи мене присвятили Аполлонові Дельфінію, за жерця Діонісодора, сина Ленея, сина Мольпагора»³⁰. На руїнах мілетського Дельфініона знайдено списки подібних епонімів, починаючи з 523 р. до н.е. За ними визначається час багатьох написів з іменами жерців Аполлона. На жаль, подібних переліків не виявилось серед безлічі вцілілих написів, що їх ольвіополіти (так само, як і мілетяни) ставили біля свого храму Аполлона Дельфінія.

Наприкінці класичного періоду ольвійський аристократичний союз мольпів припинив своє існування, очевидно після заволодіння владою представниками інших суспільних станів. Відтепер роки почали називати за іменами головних жерців Аполлона Дельфінія. Так було датовано два почесних написи елліністичного часу, що починалися словами «за жерця Герогейтона» і «за жерця Анаксімена»³¹. У декреті Протогена два роки позначено іменами жерців Геродора та Плейстарха, без згадування, що це жерці Аполлона Дельфінія, адже всі це й так розуміли³². У ті скрутні голодні роки Протоген допомагав громаді грошима, на які закуповували хліб і сплачували данину місцевим воївничим «варварам».

Онук Протогена Євнік, Посідей – син Діонісія, і Посідей – син Анаксагора у II ст. до н.е. служили жерцями Аполлона Дельфінія³³. Точно датувати роки за їхніми іменами, як це робилося у древності, неможливо через відсутність необхідних даних, а час їхньої діяльності можна встановити лише приблизно, найчастіше на основі зовнішнього аналізу написів або за згадуванням відомих осіб, наприклад царя Мітрідата Євпатора в декреті на честь капітана з міста Аміса, де йдеться про жерця-епоніма Посідея, сина Анаксагора³⁴. За Ю.І.Виноградовим, один великий список ольвійських громадян³⁵ являв собою діахронний перелік жерців Аполлона Дельфінія³⁶. Однак це залишається

²⁸ Леви Е.И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. – С.81.

²⁹ НО. – №55, 58, 60, 167. Див. також: Карышковский П.О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С.42–54.

³⁰ НО. – №58.

³¹ Там же. – №26, 30.

³² IOSPE I². – №32.

³³ Ibid. – №189. Див. також: Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – №2. – С.87; Русяева Г.С., Кратівіна В.В. До історії Ольвії IV–I ст. до н.е. // Археологія. – 1992. – №4. – С.22.

³⁴ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.221, 252–255.

³⁵ IOSPE I². – №201.

³⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.220.

лише припущенням. Таким чином, нині відомі імена лише восьми ольвійських жерців-епонімів із кількох сотень громадян, що обіймали цю посаду впродовж VI–I ст. до н.е.

Для всіх античних полісів було характерним тісне переплетення державних і релігійних сторін життя. Це виявлялося в організації головних релігійних свят та облаштуванні великих святилищ, про що ним добре відомо на прикладі Афін³⁷. Рішення про будівництво храмів і виділення для цього громадських коштів ухвалювалися на народних зборах демократичних полісів, а при олігархічному або монархічному правлінні це входило до компетенції правителів. Таким самим чином вирішувалося питання про запрошення досвідченого архітектора й кошторис робіт. За залишками храмів Аполлона на акрополі Пантікапея, на Західному та Центральному теменосах Ольвії можна зробити висновок, що боспоряни й ольвіополіти закликали іонійських зодчих, пропонуючи їм збудувати святилища як у метрополії³⁸.

Храм уважався домом бога, а релігійне начиння та дари громадян розглядалися як власність божества (про її збереження дбали жерці й скарбники)³⁹. У критичні для держави моменти влада могла взяти в борг у бога його цінності, про що згадував Перикл, мовлячи про фінансові проблеми Афін під час Пелопоннеської війни (Thuc., II, 40, 5). Так учинили й ольвійські архонти у другій половині III ст. до н.е. Через гостру нестачу коштів на невідкладні потреби суспільства вони одержали певну суму, віддавши у заставу священний посуд. Коли ж борг не було повернуто у визначений термін, кредитор вирішив його просто переплавити, із чого зрозуміло, що посуд було виготовлено з дорогоцінного металу, а вартість оцінили за вагою, без урахування художньої цінності виробів. Протоген допоміг ольвіополітам, заплативши борг із власних статків і повернувши храмові священне начиння.

Отже, на підставі вцілілих джерел про жерців Аполлона в Ольвії й Пантікапеї можна дійти висновку, що найзначнішу роль у політичному житті своїх держав вони відігравали за доби їх становлення, у VI–V ст. до н.е. У пізніші часи ця посада залишалася вельми почесною, забезпечуючи популярність серед громадян, адже жрець завжди перебував у центрі уваги під час велелюдних державних свят. Самолюбство тих, хто прагнув її обійняти, неабияк тішила ще й та обставина, що за ім'ям жерця Аполлона називалися роки. Таким чином, конкретна особа увічнювалася в документах державного архіву, котрий, власне, і зберігався при храмі. Зокрема в Ольвії (очевидно так само, як у Мілеті) – при святилищі Аполлона Дельфінія. Недарма поблизу його руїн знайдено понад чотири десятки написів. Цей «кам'яний архів»⁴⁰ містив лише невелику частину документів на папірусах, що зберігалися в державному сховищі, куди магістрати, рядові громадяни та приїжджі могли звертатися по різноманітні довідки щодо законів, угод, привілеїв тощо. Судячи з того, що багато

³⁷ *Маринович Л.П., Кошеленко Г.А.* Судьба Парфенона. – Москва, 2000. – С.157.

³⁸ *Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1992. – С.68–69.

³⁹ *Блаватская Т.В.* Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. – Москва, 1983. – С.244–245.

⁴⁰ *Леви Е.И.* Ольвия: Город эпохи эллинизма. – С.85–86.

написів узагалі не датовано або зазначено лише число й місяць, це були копії папірусів, які у сховищі об'єднувалися за місяцями та роками, що носили ім'я жерця-епоніма. Наприклад, відомий декрет на честь Протогена починається словами: «Рада й народ постановили двадцятого числа, архонти та Колегія сімох запропонували». Далі в документі іменами жерців Аполлона точно позначено роки, коли Протоген здійснював свої благодійні акції. Ольвійські й пантікапейські жерці Аполлона мали можливість послужити на благо батьківщини, сприяючи релігійним, культурним і політичним контактам із Мілетом, Делосом, Дельфами, де Аполлон очолював пантеон богів і куди на загальногрецькі свята з'їжджалися елліни з усіх куточків ойкумени, у тому числі з Північного Причорномор'я⁴¹.

Усі можливості, що їх давало виконанні жрецьких обов'язків, пояснюють, чому амбіційні громадяни докладали зусиль для того, аби бути обраними жерцями бога, котрий очолював державний пантеон. Вони прагнули стати служителями Аполлона Дельфінія на шляху до головних магістратур у демократичній Ольвії. Наприклад, Посідей, син Анаксагора, спочатку був жерцем-епонімом, а потім – першим архонтом⁴². На Боспорі жерцями Аполлона Лікаря ставали спадкоємці престолу або особи, котрі бажали зробити кар'єру при дворі й набути популярності серед населення.

Будучи язичниками, елліни шанували багатьох богів, і жителі Ольвії та Пантікапея не становили винятку. Як свідчать різноманітні археологічні матеріали, у цих державах знаходилися численні вівтарі та храми різноманітних божеств. Однак культ головного бога держави об'єднував усіх громадян, тож почесної та відповідальної посади жерця Аполлона домагалися ті, хто прагнув зробити політичну кар'єру.

⁴¹ Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – Санкт-Петербург, 2010. – С.48, 52–53, 395–396.

⁴² IOSPE I². – №35.

The article covers the role of religion and priests in the process of establishment and development of antique states of North Black Sea Coast. Based on the written and material sources author showed as the Apollo's (main god in the Bosporan and Olbia pantheons) priests had an influence on the authorities and very often became the governors on their own.

Keywords: antiquity, Greek colonization, Northern Black Sea Coast, religion, priests.

О.В.РУСИНА *

УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ АЛЬБЕРТА СТАНІСЛАВА РАДЗИВІЛЛА

Розглядається вкрай недостатньо вивчене питання про спадщину Радзивіллів в Україні. Одним із найвизначніших представників цієї родини у XVII ст. був Альберт (Альбрехт) Станіслав, канцлер Великого князівства Литовського й важлива політична фігура при дворі Сигізмунда III, Владислава IV та Яна Казимира. Він проводив чимало часу на українських теренах, будучи власником волинської Олики. Аналізуються ті сторінки мемуарів Радзивілла, де йдеться про його діяльність в Україні, особливо культурні починання.

Ключові слова: Радзивілли, Велике князівство Литовське, Волинь, Олика, мемуари.

Радзивілли – найвизначніший і найвпливовіший із-поміж маґнатських родів Великого князівства Литовського. Виступаючи як сталий компонент суспільної еліти й зосередивши у своїх руках владні прерогативи та величезні багатства, Радзивілли нерідко визначали основні напрями внутрішньої або зовнішньої політики як Литви, так і, згодом, усієї Речі Посполитої. Представники цієї родини стабільно обіймали найвищі державні посади: віленських воеводи та каштеляна, канцлера, великих маршалка й гетьмана. Навіть ті з них, хто обирав духовну кар'єру, опинялися на найвищих щаблях ієрархії – мали єпископський і навіть кардинальський сани.

Економічна та політична потуга Радзивіллів, чималий внесок у розвиток освіти й культури не могли не стимулювати інтерес до цього роду з боку істориків, передовсім литовських і польських. Як наслідок, виник величезний масив фахових досліджень, які висвітлюють ледве не всі аспекти їхньої історичної діяльності. Натомість у вітчизняній літературі згадану проблематику цілком занедбано, причому всупереч тому, що українські землі становили невід'ємну складову Литви й Речі Посполитої, а волинська Олика впродовж 400 років була центром однієї з радзивіллівських ординацій¹. Це, зрозуміло, спадщина радянських часів, коли маґнатів трактували лише як «визискувачів», а спогади про них цілеспрямовано стиралися навіть на топонімічному рівні: скажімо, волинське містечко Радзивіллів було перейменоване на Червоноармійськ, а розтапо-

---

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ За родинною угодою 1586 р. (затверджена сеймом у 1589 р.) було запроваджено принципи майорату стосовно основних земельних комплексів, які належали Радзивіллам. Так постали три ординації – Несвізька, Клецька й Олицька, чії власники не мали права вимінювати або продавати свої володіння. Ординація передавалася у спадок старшому синові, а за його відсутності – чоловікам з інших відгалужень роду. Першим олицьким ординатом був Станіслав Радзивілл Побожний (1559–1599 рр.). Його сини Миколай Христофор та Альберт Станіслав (другий і третій ординати) не мали потомства, відтак Олика перейшла до несвізької гілки роду Радзивіллів, яка не вигасла й донині.

вана неподалік Казимирівка, заснована Альбертом Станіславом Радзивілллом і названа на честь небесного патрона Польщі та Литви, стала (й залишається досі) Кузьмівкою. Цю неприглядну картину доповнює руйнація архітектурних пам'яток, пов'язаних із родиною – передовсім замкового комплексу й сакральних споруд Олики, які нині перебувають на межі зникнення. Тож саме час, паралельно з реставрацією волинської резиденції Радзивіллів, відновити історичну пам'ять про цей княжий рід, а разом – про спільні сторінки минулого України, Литви та Польщі, незаслужено призабуті нашими сучасниками.

Серед видатних представників родини особливе місце належить Альбертові (Альбрехтові) Станіславові Радзивілли (1593–1656 рр.), котрий став володарем Олики (третім олицьким ординатом) після передчасної кончини свого брата Миколая Христофора в 1614 р. (вшанованої, до речі, віршованим панегіриком студентів-риторів Луцького колегіуму)². Загалом смерть змалку ніби переслідувала князя. Він народився в Олиці 1593 р., і ще в ранньому дитинстві втратив батька (1599 р.) та матір (1600 р.). Опікуном юного княжича, його брата й сестер став батьків брат – Миколай Христофор на прізвисько Сирітка. Завдяки йому Альберт Станіслав зміг здобути добру освіту, опанував декілька мов, побачив світ. Утім, він так і не встиг належно віддячити своєму опікунові, адже той помер у 1616 р.

Поза сумнівом, як людина щиро й глибоко віруюча Альберт Станіслав розмірковував над незабгненністю Божого промислу та невблаганністю смерті, що раз-у-раз розлучала його з близькими людьми. Згодом він увічнив пам'ять про своїх родичів пишними надгробками у збудованому ним олицькому костелі Св. Трійці, про який ітиметься нижче. Водночас саме смерть надихнула його на створення свого найзнаменитішого твору – щоденника, що охоплює період 1632–1655 рр. і вважається першорядним джерелом відомостей про часи Владислава IV та Яна Казимира. Утім, починається він описом останніх днів життя короля Сигізмунда III (1566–1632 рр.), якого Альберт Станіслав небезпідставно вважав своїм благодійником.

За Сигізмундового володарювання князь надзвичайно швидко зробив кар'єру придворного. Уперше заявивши про себе як земський посол на сеймі 1613 р., він невдовзі став луцьким старостою, у 1619 р. обійняв уряд литовського підканцлера, а ще за чотири роки – канцлера. Відтоді Альберт Станіслав опинився у центрі політичного життя, усіяко відстоюючи інтереси Литви, за що й був прозваний сучасниками «стражем прав». Паралельно він займався літературно-богословською діяльністю: перекладав і писав твори релігійного змісту, які друкував власним коштом.

Лише у другій половині свого життя Альберт Станіслав Радзивілл, глибоко вражений смертю Сигізмунда III, узявся за створення щоденника, який

² Слід, однак, наголосити на існуванні документів, які видавалися спільно обома братами. Найважливіший із-поміж них – підтвердження Олиці магдебурзького права, наданого місту їхнім дідом – Миколаєм Радзивілллом Чорним 31 травня 1564 р. Акт було видано на прохання міської громади Миколаєм Христофором та Альбертом Станіславом Радзивіллами 21 червня 1612 р. (див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч.5: Акты о городах. – Т.1. – К., 1869. – №19. – С.60–63; див. також кольорове фото цього документа (хоча й без чіткої атрибуції): Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.66). Що ж до згаданого нами панегірика, то він був виданий у Львові 1615 р. за підписом учнів, які його декламували (див.: Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.584, 724).

згодом уславить його ім'я. Він уважав за обов'язок розповісти нащадкам про «побожну кончину» свого володаря, котрого звала зі світу не так хвороба, як туга за дружиною Констанцією (1588–1631 рр.). Овдовівши, Сигізмунд полишив «усіякі втіхи й радості земні», і всі придворні збагнули, що «смерть королеви стала початком його кінця». До цих драматичних обставин додавався вплив тогочасних «медикаментів», які, на думку Радзивілла, лише прискорили фатальну розв'язку (особливо нарікав канцлер на мед, що до нього король мав уроджену відразу).

Розповівши, як гідно пішов із життя напівпаралізований володар Речі Посполитої, Альберт Станіслав Радзивілл додав до цього опис конвокації та елекції його наступника, і вже не став зупинятися, уподобавши процес щоденного нотування «справ, гідних пам'яті». Віддаючись цьому заняттю, князь мав на думці не сучасників, а нащадків: згідно з написаним за три місяці до його кончини заповітом, діаріуш мав бути переданий на зберігання пінським єзуїтам, з якими він підтримував тісні зв'язки, і видрукуваний десь «у чужій землі» лише за двадцять років після смерті Альберта Станіслава. Натомість цей латиномовний твір побачив світ через триста років. Однак уже наприкінці XVII ст. постали його рукописні копії й навіть перший польський переклад, автором якого тривалий час уважався правнук Миколая Христофора Сирітки – Ієронім Флоріан Радзивілл. Нині ж дослідники схиляються до думки, що польськомовну версію підготував перший біограф Альберта Станіслава Радзивілла – Станіслав Казимир Токарський, олицький староста, а згодом пінський підсудок³.

Зі сторінок свого щоденника князь Радзивілл постає людиною, усущіль поглинутою колізіями політичного життя й свідомою історичної значущості того, що відбувається, як і власної місії. Він аж ніяк не схожий на влєсливого придворного, не боїться перейти межу у відстоюванні своїх позицій. Чого варті хоча б його іронічні ремарки (липень 1633 р.) на адресу Владислава IV, чие обличчя при обговоренні з канцлером складного питання «ніби у хамелеона, то біліло, то червоніло, то знову блідло» [I, s.319].

Гортаючи Радзивіллів щоденник, ми не часто натрапляємо на згадки про його «малу батьківщину» – Олику та прилеглі землі. Як правило, вони доволі лапідарні. І, вочевидь, не тільки тому, що тамтешні події тьмяніли на тлі пишного та багатого на враження придворного життя, до якого звик канцлер. Він повертався до Олики передовсім як до родового гнізда, де подумки еднався зі своєю сім'єю. Це була «тиха гавань», тут Альберт Станіслав відновлював душевну рівновагу, віддаючись читанню та улюбленій забаві – полюванню. Водночас він аж ніяк не дистанціювався від життя волинської шляхетської спільноти, беручи участь у сеймиках, що проходили в Луцьку.

Так, упродовж 1632 р. Радзивілл провів у своїх маєтках листопад і грудень. У січні 1633 р. він почав збиратися до Кракова, де мало відбутися поховання Сигізмунда III та його дружини Констанції, а потім – коронація Владислава IV. Погода не сприяла цим планам: спочатку було холодно, а потім зарядили рясні дощі. Оточення князя покладало надії на молодий

³ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski. – T.1. – Warszawa, 1980. – S.36–37.* Далі в тексті посилання на томи й сторінки щоденника подано у квадратних дужках.

місяць, що з ним, як усі сподівалися, прийдуть холоди. Альберт Станіслав іронізував над цією «домашньою астрологією» – мовляв, коли 10 січня він зі своїм почтом вирушив з Олики, «дощ лив як із відра вдень і вночі, і через розгрозді дороги ми ледве долали за день три – чотири милі» (тобто близько 20–30 км) [I, s.273].

У листопаді 1633 р. Альберт Станіслав перебував в Яблонному⁴, присвятивши час ловам і читанню. Січень наступного року застав його в Олиці, де князь віддавався «відпочинку й роздумам». 12 лютого до нього навідався приятель – великий коронний гетьман і краківський каштелян Станіслав Конецпольський «з юрбою слуг і чималою кількістю коней». Із ним приїхав щойно призначений великим коронним хорунжим брат Кшиштоф, котрий плекав намір одружитися з княжною Єфросинією – дочкою волинського каштеляна Кароля Корецького, що помер у травні 1633 р.⁵ Вона мешкала неподалік, за милю від Олики, у Клевани, у замку свого опікуна Миколая Чорторійського⁶. Відтак чоловіки втрьох вирушили в дорогу. «Однак, – занотував канцлер, – коли пиха [хорунжого] погребувала красою панни та старожитністю її роду й

⁴ Нині село Яблунне Березнівського р-ну Рівненської обл. Перша згадка про Яблонне сягає 1490 р. – тоді його власником став володимирський намісник Василь Хребтович, а свідками при цьому виступали луцький староста Семен Юрійович Гольшанський і троцький воевода Петро Янович, знаний як один із власників Олики. Невдовзі Яблонне успадкувала дочка В.Хребтовича, пошлюблена з князем Андрієм Сангушком. Їхній син Олександр, позичивши в канцлера Миколая Радзивілла чималу суму грошей, передав йому Яблонне у заставу (1562 р.). У 1620 р., згідно з угодою між Адамом Сангушком і Альбертом Станіславом Радзивіллом, воно перейшло в повну власність останнього. На теренах, які тяжіли до Яблонного, Радзивілл заснував декілька сіл і містечко Казимирів (1629 р.). Тоді ж поряд постало село Яблонка (нинішня Яблунька), доходить з якого, згідно з фундаційним актом, виданим Радзивіллом у 1638 р., ішли на утримання костелу в Казимиріві. Князь одразу подбав про його зведення й присвятив тому таки св. Казимиріві. Споруда була дерев'яною, і у своєму заповіті Радзивілл записав 200 злотих, «аби [кам'яний] костел збудовано». Волю князя виконали лише 1670 р., коли на місці храму, спаленого в 1665 р. татарами, постала мурована каплиця. У ній зберігалася копія образу Богородиці, привезеного, згідно з традицією, із Палестини Миколаєм Христофором Радзивіллом Сиріткою.

⁵ За півроку, 7 листопада 1633 р., Альберт Станіслав Радзивілл, призначений одним з опікунів дітей небіжчика, брав участь у похованні князя в родовому Корці. Подія ледь не коштувала канцлерові життя, коли, не витримавши ваги численних гостей, частково обвалилася замкова тераса. Опікунство теж виявилось справою не з легких, адже два інших опікуни, визначені королівським наказом, – брацлавський воевода Станіслав Потоцький і князь Миколай Чорторійський, який заступив Кароля Корецького на посаді волинського каштеляна й був одружений із його сестрою Ізабеллою, – дбали не так про інтереси сиріт, як про власний пожиток. Відтак Радзивілл став посередником між двома чоловіками, котрі «воювали за чуже добро», але зрештою «погодилися не забувати про свої обов'язки».

⁶ Клеванський замок частково зберігся. Князі Чорторійські розпочали його будівництво в 1475 р. Кам'яна фортеця постала на високому трикутному мисі, наслідуючи конфігурацію попереднього дерев'яного укріплення, форму якого підказало городище давньоруських часів. Стіни мали три яруси бійниць із великими бойовими камерами для гармат та обслуги.

«По периметру стін було збудовано двоповерхові кам'яні, а частково і дерев'яні житлові будівлі (останні не збереглися). В замку колись стояла дерев'яна триверха церква. Обхід оборонних мурів знаходився на стелі будівель. Біля в'їзду поставлена велетенська п'ятикутна башта зі стінами завтовшки 4 метри. Друга башта, така ж у плані, поставлена на протилежному кінці. В XVII ст. для в'їзду в замок замість водного мосту було збудовано кам'яний. [...] Маси башт, могутні й не розчленовані, мають нахил до середини, чим підкреслюються їх монументальність і неприступність. В нерухомому важкому силуеті замка, з горою, що є для нього підвалиною, чітко виділяються геометричні форми башт і корпусів. Головним мотивом, втіленим тут, у спорудах, є грізна похмура велич»

(див.: *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С.177).

зрелася задуму, відступившись від княжни, ми весело повернулися додому. Решту днів того місяця (йдеться про лютий – *О.Р.*) я провів на [мисливських] забавах в Олиці та Яблонному» [I, s.360].

Що саме тут можна було вполювати, князь не згадував. Утім, із записів 1635–1636 рр. випливає, що восени за предмет Радзивіллових «забав» правили зайці та дикі кози. Литовські маетки Альберта Станіслава були, вочевидь, багатшими на дичину, ніж волинські. Скажімо, у лютому 1638 р., проїжджаючи повз свої «дідичні халупки» шляхом із Ковна до Вільна й вирішивши «позабавлятися», князь упродовж двох годин добув п'ятнадцятьох лосів, «а шістнадцять утекли через брак порядку на полюванні».

Загалом упродовж 1634 р. Радзивілл провів у своїх волинських маетках набагато більше часу, ніж зазвичай. У квітні того року він був на похороні свого друга – луцького земського судді Войцеха Станішевського, «ллючи сльози над прахом покійного. Потім, повернувшись до Олики, прийняв ліки й наказав пустити мені ланцетом з жил зіпсуту кров». Згодом, наприкінці року, князь мав вибратися на сеймик до Луцька задля обрання нового земського судді⁷. Вибори були суто формальними, позаяк Радзивілл устиг погодити з королем кандидатуру претендента на цей уряд – і канцлер спокійно повернувся додому, «не боячись їхати в темряві знайомою мені дорогою».

У травні 1634 р., як занотував Альберт Станіслав, він «упродовж цілого місяця відвідував свої фільварки та проводив час у товаристві друзів, за читанням або на полюванні; усе це тлумило страх перед татарською й турецькою загрозами». Уже наступного місяця, на день Св. Яна, Радзивілл, виконуючи заповіт свого олицького пробоща й луцького біскупа-суфрагана Франциска Заерського, відкрив в Олиці школу академічного типу та духовну семінарію, запросивши сюди викладачів із Кракова [I, s.380–381].

Восени 1634 р. князь кілька разів вибирався до Олики. У вересні він пригощав тут жовнірів, які вирушали на військову службу – Радзивілл виставив їм бочку вина, що його міць «потім скинула декого з коней». 30 жовтня він повернувся сюди зі Львова через Луцьк: «Побачив Олику й, дякуючи Богу, в'їхав до неї». Наступного дня занотував у щоденнику: «Витратив день на привітання, розбирання та вкладання речей, як це буває після довгої подорожі». У середині листопада олицький ординат заїхав до Яблонного й «кілька днів провів, байдикуючи, на полюванні». Однак загалом того місяця він так і не передихнув: «Здобувши домашній затишок, заледве ним скористався: опосіли мене всілякі домашні турботи, як це завжди буває» [I, s.393, 399–400]. Були серед них і приємні клопоти. 2 грудня до Олики приїхали сини брацлавського каштеляна. Старший, володимирський староста Даніель Стемпковський, просив для молодшого, Габріеля, руки племінниці князя Меланії – осиротілої дочки його сестри Ельжбети. Альберт Станіслав устиг подбати про її майбутнє, умовивши короля передати Габрієлеві посаду його батька (той помер у жовтні

⁷ Тодішні земські суди мали становий характер і формувалися на виборних засадах. Кандидатури на заміщення вакансій земського судді, підсудка та писаря обиралися на повітових з'їздах шляхти (елекційних сеймиках), по чотири претенденти на кожне місце, що з них найдостойнішого згодом визначав король. До компетенції земських судів належали цивільні справи. На свої сесії вони збиралися тричі на рік. Земські урядники виконували функції довічно.

того ж таки року). Відтак, погостивши два дні, брати Стемпковські «відїхали не без певної надії» [I, s.401]. Шлюб було укладено наступного місяця у Варшаві, а відзначали його в королівському замку та варшавському будинку канцлера.

Вересень 1635 р. ознаменувався в Олиці важливою подією: Радзивілл заклав наріжний камінь собору Св. Трійці, котрий за п'ять років стане окрасою цілої Волині [I, s.466–467]. Загалом, як зауважував Альберт Станіслав, «місяць цей виявився гостинним, наповнюючи Олику частими гостями». У жовтні він «майже весь місяць тішив себе ловами й читанням», а разом «розплатився за двох турецьких коней, приведених вірменами» (вочевидь, ішлося про скакунів, яких канцлер згадував під час свого перебування у Варшаві у травні 1635 р.: «На Зелені Свята прибули коні з Олики»).

Безхмарним був і кінець наступного року (як занотував Радзивілл у листопаді 1636 р., він «спокійно провів цей місяць удома», в Олиці та Яблонному). Натомість рік 1637-й, що на нього, як і на будь-який новий, князь покладав добрі надії, приніс справжню трагедію – несподівану смерть 6 квітня дружини Регіни. Наступні декілька місяців князь шукав розради в роботі та спілкуванні з друзями. Так, 3 липня Альберт Станіслав занотував: «Референдар литовський, перший мій приятель, жаданий гість, рано-уранці з'явився в мене в Олиці, і завдяки цьому цілий місяць пройшов у приємному, наскільки це дозволяла жалоба, спілкуванні» [II, s.37].

Охоче бачився канцлер і з іншим своїм приятелем – Ст.Конецпольським, котрий володів містом Броди (нині – райцентр на Львівщині), розташованим неподалік від Радзивіллово⁸. Зрештою він посвоячився з гетьманом, побравшись у травні 1638 р. з Кристиною Анною Любомирською, донькою краківського воеводи, із чиею сестрою був одружений Ст.Конецпольський. Водночас у такий спосіб Альберт Станіслав породичався з володарями Острога: матір'ю його дружини була онука знаменитого Василя-Костянтина Острозького – Софія.

Скупий на емоції канцлер не подав жодних деталей свого одруження. Зрештою, не секрет, що в ті часи, укладаючи шлюб, представники родовитої знаті керувалися передовсім прагматичними міркуваннями. Утім, відчувається нетерпіння, з яким улітку 1638 р., перебуваючи на Волині, Радзивілл очікував на приїзд із Кракова молоді (власне, молодшої за нього на двадцять п'ять років!) дружини. На початку серпня князь занотував у щоденнику: «Я вирушив до Бродів, резиденції краківського каштеляна (Ст.Конецпольського – *О.Р.*), аби [...] привітати й прийняти мою дружину, привезену туди каштеляном та його дружиною». Зрештою, Ст.Конецпольський допровадив до Олики не тільки Кристину, а й «чималу юрбу своїх друзів».

«Цих гостей, – вів далі канцлер, – при надзвичайно добрій погоді я прийняв у замку з відповідною пишністю, у супроводі церковних співів і гарматних пострілів, і частував їх три дні, позбувшись смутку, віддаючись Бахусу й забувши про календар. Після того, як гості поїхали, я, підрахувавши свої витрати й подякувавши Богіві, пообіцяв собі, із Божою допомогою, жити надалі

⁸ Зараз це Радивилів, районний центр Рівненської обл. Містечко відоме з 1564 р., коли воно належало Миколаєві Радзивілли Чорному.

щасливим і поштивим життям, маючи найліпшу та сповнену чеснот дружину» [II, s.96].

Власне, Альберт Станіслав не раз давав собі схожі обіцянки, особливо на початку нового року. Так, 1 січня 1643 р., перебуваючи в Олиці, канцлер занотував:

«Просив Бога, аби він дав новий рік щасливіший, в якому віятимуть сприятливі вітри. Водночас повторював і повторюю: “Нехай буде воля твоя, Господи!”. Перший день [року] привітав мене зубним болем. Лютий мороз із вітром завадив мені вийти до костелу. Волів би молитися, замість терпіти [біль], але випробуванню, посланому Богом, слід коритися на ділі, а не на словах» [II, s.337].

Утім, коли йшлося про дружину Радзивілла, то запал, з яким він уперше зустрів її на порозі родинного замку, плекаючи райдужні надії, здається, не згасав доволі довго. Щоправда, і у цьому шлюбі канцлер не дочекався «плодів подружнього життя»: у 1646 р. Кристина втратила дитину на четвертому місяці вагітності. Альберт Станіслав дякував Богові за те, що ця подія принаймні не коштувала життя його дружині. Давши обітницю в разі її одужання відвідати святі місця, він восени 1647 р., відклавши справи, присвятив шість тижнів прощі [III, s.49]. На певну зміну акцентів у житті канцлера вказувало й те, що у квітні 1643 р. він попросив короля відстрочити заздалегідь призначену аудієнцію, аби лише бути присутнім на врочистому обіді з нагоди дня народження дружини.

На рубежі 1630–1640-х рр. Альберт Станіслав учащав до Бродів, на гостини до свого друга та свояка краківського каштеляна й коронного гетьмана Ст.Конецпольського. Той, володіючи містом із 1629 р., зайнявся його розбудовою. Упродовж 1630–1635 рр. тут постала потужна фортеця з десятьма бастіонами, спроектована французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом; будівельними роботами керував італійський зодчий Андреа дель Аква.

Перебуваючи у Бродах у липні 1640 р., Радзивілл відзначив місцеві укріплення, які Ст.Конецпольський звів за голландською фортифікаційною системою. Водночас зауважував, що гетьман прагнув мати пишну резиденцію, а позаяк у Бродах бракувало місця для спорудження палацу, він почав його будівництво

«у трьох милях звідти, у місцевості, що зветься Підгірці⁹, [...] для себе, для своїх [родичів] і на подив усьому королівству. Для себе, гадаю, тому, що [він] не бачив на власні очі краси Італії й хотів створити свій мікрокосмос; для своїх [родичів] – аби увічнити назавжди таке велике починання; для королівства – аби вражати цією прегарною будівлею як усіх цікавих, так і подорожників» [II, s.217].

Радзивілл, вільний від будь-яких заздрощів, уважав, що йому бракує письменницького хисту, аби відтворити у словах красу нової резиденції сусіда, яка цілком «може конкурувати з найкращими італійськими будівлями» та «найгарнішими палацами інших народів». Він відзначав чудове розташування замку,

⁹ Нині однойменне село Бродівського р-ну Львівської обл. Ст.Конецпольський придбав його 1633 р. Замок споруджено в 1635–1640 рр. за проектом Г.Л. де Боплана під керівництвом А. дель Аква.

з вікон котрого відкривався мальовничий краєвид – широка рівнина, укрита лісами, містами та селами. Подобалися йому й великі, вигадливо оздоблені замкові покої. Водночас від його ока не укрилося, що резиденція в Підгірцях «ретельно пристосована до потреб оборони» [II, s.217]. Місцеві сади на трьох терасах нагадували Радзивіллові кращі зразки італійського паркового мистецтва. В аналогічному стилі було витримано фонтани, створені прибулим із Рима майстром. Був тут і свій виноградник, за котрим доглядав спеціально найнятий угорець, – усе це заради примхи гетьмана, якому кортіло мати кілька бочок власного вина (воно, між іншим, не припало канцлерові до смаку).

Ст.Конецпольський поділився з Радзивіллом планами облаштування у своїх володіннях якого-небудь чернечого ордену. Він показав йому рештки давніх укріплень, «оточені тінистими лісами й деревами, особливо диким горіхом, який зветься волоським; усюди струмки та джерела, що б'ють ключем. [...] Саме положення [цього місця] надихає й запалює дух побожності» [II, s.218]. Ішлося про руїни давньоруського Пліснеська, що на його окраїні нині височіє Підгорецький монастир (сучасний архітектурний комплекс датується XVIII ст.).

Попрі побожність гетьмана, деякі його вчинки віддавали блюзнірством, хай і неусвідомленим. Так, улітку 1643 р. Альберт Станіслав став свідком того, як у костелі в Підгірцях, усім на посміх, брали шлюб потворні карлик і карлиця. Після цієї «нечуваної й дуже кумедної» церемонії, як занотував канцлер, молоді «сіли з нами за один стіл і брали участь в урочистих танцях. Що діялося між ними потім, сміх не дає змоги написати» [II, s.361–362].

Утім, навіть життя у глибинці подеколи було для Радзивілла аж ніяк не беззмарним. Того ж таки 1643 р. мешканців Волині непокоїли сильні смерчі. 4 травня, за словами Альберта Станіслава,

«коли я сидів за обідом у моєму замку у Круші¹⁰, за півмилі від мене, у селі Бабин, де перебували тоді троє шляхтичів Бабинських, що з них один, наймолодший, служив при моєму дворі, з'явилася хмара у формі колони, яка розділялася й знову згорталася. Як мені розповів мій служебник Бабинський (а був він з аріанської секти), у чийому дворі все й сталося, це спричинило бурю, яка поламала дахи домівок, здійняла в повітря віз, унесла воду зі ставка на 30 і більше ліктів, хотіла підняти вгору слугу й, відірвавши його від стіни будинку, кидала в різні боки та невідомо куди затигла б, якби сусідні будівлі не затулили бідачу від того страшного буревію. [...] Потужний подув північно-західного вітру тривав хіба хвилину – а інакше всі повмирили б від страху. [...] У двох милях звідти в полі знайшли унесеного бурєю мертвого хлопа з покрученими руками та ногами» [II, s.359].

Щоправда, в опис драматичних подій вкрались і фантастичні, цілком у дусі часу, деталі. Радзивілл, наприклад, був певен, що «цю трагедію спричинили чаклунки» – не дарма ж шляхтич із Бабина розповів йому, що зі

¹⁰ У наш час – село Крупа Луцького р-ну Волинської обл. Окрім замку, Радзивілл звів тут костел (його освячення відбулось у вересні 1644 р.). У документах XVIII ст. нотується, що раніше на місці тодішнього дерев'яного храму був інший, збудований і обдарований «Альбертом Радзивіллом, канцлером Великого князівства Литовського, і Кристиною з Любомирських у 1644 р.» [II, s.417].

страшної хмари, яка завдала стільки шкоди селу, «вийшли малі чорні люди, які чимдуж волали: “Бий, мордуй!”» (утім, навіть така чудасія, як занотував канцлер, не змусила його служебника покинути аріанство). Щоправда, того року від буревію постраждали й оселі правовірних католиків. У червні, щойно Альберт Станіслав виїхав до Луцька, над Оликою пронеслася буря, яка

«скривила хрест на верхівці костелу, зірвала дахи з будинків і в різний спосіб лютувала у замку. Казали, що якісь муляри, стоячи високо на рагуші, виразно бачили у самому центрі смерчу ведмеда – і втекли, вражені. В іншому разі той вихор скинув би їх із височини й, мабуть, переніс в інший світ або радше на небо» [II, s.362].

Не завжди ідилічними були й взаємини між родичами та сусідами. Скажімо, навесні непогодного 1643 р. спалахнула суперечка між Самуелем Каролем Корецьким та Миколаєм Чорторийським, котрий, як знаємо, разом з Альбертом Станіславом Радзивіллою і Станіславом Потоцьким опікувався майном молодих Корецьких після смерті їхнього батька (1633 р.) – яблуком розбрату стали 150 тис. злотих. Радзивілл, котрий у своєму щоденнику доволі уїдливо коментував любов М.Чорторийського до чужого добра, втрутився у цей конфлікт (як десятьма роками раніше – у його взаємини з Ст.Потоцьким) і «за п'ять годин, із Божою поміччю, повернув давню згоду» [II, s.361].

Загалом Альберт Станіслав, посвячений із кількома могутніми родовими кланами (Острозькими, Конецпольськими, Корецькими), охоче демонстрував сімейну солідарність. Для цього було чимало приводів, включаючи сумні. Так, у жовтні 1642 р. пішла з життя вдова великого коронного канцлера Томаша Замойського – Катерина, дочка князя Олександра Острозького. Вона доводилася дружині Радзивілла близькою ріднею – тіткою по материнській лінії. За місяць у Замості відбувся похорон, на який Альберт Станіслав вирушив не лише з поваги до небіжчиці, а як опікун її осиротілої дочки Іоанни (друга донька Томаша та Катерини Замойських не той час уже була видана заміж за Єремію Вишневецького). Ще за життя матері руку Іоанни було обіцяно синові Станіслава Конецпольського – Александрові, і гетьман прагнув за допомогою Радзивілла якомога скоріше залагодити цю справу.

На похорон зібралася величезна кількість родичів, а також чимало духовних осіб високого рангу зі львівським архієпископом на чолі. Як занотував Радзивілл, «задля утримання гостей щодня вбивали сто волів; про інші видатки залишається тільки гадати». Уже за день після погребальної церемонії почалися перемовини про укладення шлюбу між сином гетьмана й Іоанною Замойською. Атмосфера була не дуже сприятливою: довкола ширились «якісь чутки, котрі, через втручання дідька, легко розносяться за таких обставин». Проблем додавав конфлікт між Є.Вишневецьким і гетьманом. Ішлося про 40 міст, котрі, на думку Ст.Конецпольського, він мав контролювати як переяславський староста. Урешті-решт обидві сторони домовилися про шлюб. На третій день після похорону костел у Замості став місцем інших урочистостей: львівський архієпископ обвінчав І.Замойську з великим коронним хорунжим А.Конецпольським. Весілля тривало два дні, але «без музики та співів» [II, s.327].

Ці події, найактивнішу участь у котрих брав канцлер Радзивілл, виразно засвідчують житейський прагматизм, який панував у тодішньому шляхетському середовищі, і подеколи, як нам може здатися, межував із цинізмом. Це, звісно, не був світ без звичайних людських почуттів, однак вони повсякчас поступалися ширшим (клановим, родовим, корпоративним) інтересам. Скажімо, вірність своєму подружжю високо цінувалася – недарма той-таки Радзивілл відносив до грона чеснот К.Замойської те, що вона, овдовівши, «ніколи не замислювалася над новим заміжжям», або вихваляв як «славну матрону» й «приклад для вдів» дружину свого двоюрідного брата Лавінію Корецьку, котра «впродовж шістнадцяти років, утративши чоловіка, жила, нікого не обтяжуючи та виховуючи дітей, яким до маєтностей дідичних, батьківських додала багато придбаних нею» [II, s.237].

І все ж у більшості випадків утрата подружжя була лише прелюдією до нових зашлюбін. Так, Альберт Станіслав Радзивілл удруге пройшов через велику церемонію через рік після смерті своєї першої дружини, але фактично вже за півроку був ладен зняти з обличчя «серпанок смутку», намагаючись відбити наречену у свого молодого родича Януша Радзивілла. Цей термін став критичним і для Радзивіллового приятеля Ст.Конецпольського, котрий узяв шлюб із новою дружиною, Софією Опалинською, за півроку після смерті її попередниці. Між іншим, на думку Альберта Станіслава, це й згубило гетьмана, котрий прожив зі значно молодшою за себе красунею заледве два місяці, – мовляв, «за надмірними любовцями прийшов смуток смерті»¹¹.

Однак у рефлексіях Радзивілла з приводу кончини Ст.Конецпольського (1646 р.), із котрим він приятелював не один рік, ми не відчуємо болю від непоправності втрати. Звісно, віддавалося належне «великому мужеві, якого шанували турки й татари, а хан татарський перед його смертю просив, аби він узяв його собі за сина». Однак значно більше Радзивілл переймався спровокованою цією подією перетасовкою «урядів»: «каштелянію краківську було призначено краківському воеводі (Станіславові Любомирському, тестеві Альберта Станіслава – *О.Р.*); той, однак, вимагав, аби Краківське староство, яке він при цьому втрачав, перейшло до його сина. Відтак

«вибір упав на руського воеводу; Руське ж воеводство перейшло до князя Вишневецького; староство Барське – до польного гетьмана Потоцького; Лопатин – до наступника каштеляна, Буськ – до коронного підчашого, Плоскирів (нині – місто Хмельницький) – до коронного конюшого [...]. Наприкінці познанському воеводі віддали Ковельське староство» [II, s.483–485].

Та й на похорон Ст.Конецпольського Радзивілл дивився із практичного боку, зазначаючи, що церемонія обійшлася в майже 100 тис. злотих. Водночас він занотував інцидент, спричинений дотриманням тодішніх поховальних традицій: «При погребі гетьмана у Бродах було сум'яття в костелі, коли в тисняві кінний рицар захотів зламати, згідно зі звичаєм, свій спис; переляканий

¹¹ Зауважимо, що таку ж фатальну роль С.Опалинська відіграла у житті свого другого чоловіка, останнього із князів Корецьких – Самуеля Кароля, котрий помер за тиждень після шлюбу (1651 р.).

кінь багатьох зранив копитами, і, вискочивши з костелу, перетнув усе місто, тільки тоді його вхопили» [II, s.493].

Щоправда, відомі й значно більш прикрі випадки. Скажімо, Альберт Станіслав описував безлад, який учинився через «недоречний звичай відзначати похорон учтами й заливати розум надміром вина та різних трунків». У червні 1641 р. у Заложцях¹² ховали двох князів Вишневецьких: Юрія та його батька Костянтина, який не переніс смерті сина й пішов із життя через чотири дні після його кончини. Наступного за церемонією дня чоловік Теофілії Вишневецької (дочки покійного князя Костянтина) в розмові з Єремією Вишневецьким «назвав свою дружину словом, однаково неприємним для вух і для родини Вишневецьких». Як свідчив потім князь Єремія, він, проте, не почувався ображеним і не виймав свою шаблю з піхов – на відміну від захмелілих слуг, котрі, схопившись за зброю, учинили бійку, що коштувала життя п'ятьом присутнім. Багатьох тоді було поранено, а один бідолаха, викинутий із вікна, подумки вже попросився з цим світом і лише потім усвідомив, що падає з малої висоти. Були й такі, зауважував Радзивілл, котрі «намагалися збільшити кількість небіжчиків, цілячи з мушкетів». Тож якби не енергійне втручання польного гетьмана Миколая Потоцького й біскупа Яна Замойського, «покійним князям офірували б чимало крові», не шкодуючи навіть жінок: зокрема, єпископ «уберіг своєю правицею голову дружини князя Вишневецького, [Гризельди] Замойської, від удару шаблею» [II, s.248–249].

Запальний норів волинської шляхти виявлявся й за інших обставин, а надто коли йшлося про заміщення вакантних посад. У своєму щоденнику Радзивілл описував епізод із виборами луцького земського судді у січні 1643 р. Цей уряд прагнув обійняти луцький підсудок Анджей Ліневський, «добрий обиватель і ревний католик». Альберт Станіслав підтримав його кандидатуру в листі до коронного підканцлера, з яким поїхав до Варшави син А.Ліневського – Стефан. Одначе вакансія земського судді приваблювала й луцького підкоморія Григорія Святополка-Четвертинського: князь волів бачити на цій посаді свого сина Захарія. Конфлікт інтересів розв'язав Радзивілл: підкоморій погодився з тим, що його син стане суддею після А.Ліневського. Однак на сеймику в Луцьку князь заходився виборювати власні інтереси, ганячи А.Ліневського як аріанина. Розігритий вином син підсудка прийшов опівночі до господи Г.Святополка-Четвертинського й заледве його не вбив. Роботу сеймику було зірвано [II, s.337–338].

Нову спробу виборів луцького земського судді було зроблено за декілька місяців, у квітні 1643 р. На елекційний сеймик до Луцька прибули волинський воевода Адам Сангушко, волинський каштелян Миколай Чорторійський, чернігівський каштелян Адам Кисіль і брацлавський каштелян Габріель Стемпковський. Виборам усіляко перешкоджав князь Г.Святополк-Четвертинський, «палаючи ненавистю до луцького підсудка». Він з'явився у супроводі роти

¹² У Заложцях (нинішніх Залізцях, селищі міського типу у Зборівському р-ні Тернопільської обл.) й досі збереглися рештки замку, збудованого тут у XVI ст. попередниками Вишневецьких – шляхтичами Каменецькими. Це була двоповерхова споруда з каміння та цегли, чотирикутної форми, із наріжними баштами та звідним мостом. Частково зберігся й костел Св. Антонія, де 1641 р. поховали Костянтина Вишневецького та його сина (від шлюбу з Урсулою Мнішек, сестрою знаменитої Марини).

коронного конюшого Владислава Домініка Заславського-Острозького. Однак і А.Ліневський прибув на чолі загону озброєної шляхти. «Якби [вони] ввійшли до костелу (де зазвичай відбувалися сеймики – *О.Р.*), – зауважував Радзивілл, – то напевно не вийшли б без смертовбивства та кровопролиття». Відтак вибори ще раз відклали, сподіваючись на примирення сторін [II, s.357].

Цей уривок зі щоденника Альберта Станіслава, у певному сенсі, застереження від спроб ідеалізації тодішнього способу життя. Окрім усього іншого, режим шляхетської демократії відмовляв у політичному представництві переважній більшості населення. Цей становий егоїзм унаочнюється епізодом із часів безкоролів'я, зафіксованим у нотатках Радзивілла. Так, у червні 1632 р. на конвокаційний сейм до Варшави прибуло козацьке посольство з низкою вимог. У першу чергу представники козацтва наполягали на своєму праві взяти участь у виборах короля, наголошуючи на тому, що вони – повноцінні члени Речі Посполитої. Натомість сенатори за такі амбіції їх «добре налаяли», а на таємній нараді, апелюючи до антропоморфного образу держави, козаків порівняли з волоссям та нігтями, котрі, мовляв, «і справді потрібні [людині], але коли не в міру виростають, то перші обтяжують голову, а другі боляче ранять – тож треба їх частіше підрізати» [I, s.125].

Зрозуміло, що Радзивілл аж ніяк не міг бути симпатиком козацтва, і події 1648 р. лише зміцнили його у цьому ставленні. Він записав у щоденнику: «Незвичайний це [був] рік, адже всі піддані піднялися на своїх панів і настало таке спустошення Русі, подібного якому ніколи не було» [III, s.159]. Усе це розкололо його світ, однак він не втратив здатності тверезо дивитися на речі. З одного боку, канцлер уважав повстання на чолі з Богданом Хмельницьким такою ж Божою карою, як сарана чи пошесть, а з іншого – відзначав, що «першопричиною війни з бунтівниками був утисок підданих»:

«Хоча в інших монархіях спалахували повстання (останнім часом – у Неаполі та Франції), жодне, однак, не було жахливішим за наше. Ніхто ж бо не визискував підданих більше, ніж наша Польща. Раніше гнобили бідняків, а зараз вони гноблять багатих, і як пани в різний спосіб вичавлювали кров із хлопів, так вони тепер роблять те саме. [...] Козаки й плебс учинили нечувані злочини, бо нечуваними були наші гріхи» [III, s.177, 219–220].

Цікаво, що в іншій своїй праці, «Короткому викладі справ у Польському королівстві», Радзивілл указав на зв'язок подій середини XVII ст. з козацькими повстаннями 1590-х рр.: «Це було початком того, що ми бачимо зараз – передвістям майбутньої зради козаків». Зрозуміло, що наприкінці XVI ст. він був малою дитиною, однак відомості про дії тодішніх козацьких ватажків, і передовсім «вождя простолюду» С.Наливайка, котрий «пустошив міста, замки й села, вимагаючи грошей», дійшли до нього у спогадах очевидців. Автор щоденника навіть занотував легендарну традицію про перебування С.Наливайка в родинних володіннях¹³. За словами князя,

¹³ Насправді козацькі повстання 1590-х рр. практично не зачепили маєтностей Радзивіллів. Обіцянки С.Наливайка «посідати в Несвіжі» та «пообідати у Клецьку» так і залишились

«прийшов він також і до Олики, до мого батька. Переговори з ним велись у місті, поза замком. Він хотів знати, чому його не пускають до замку, і коли один зі шляхтичів навів кілька причин, через які це було неможливо, відповів йому: “Ви думаете, що я не бував у замку? Був, перевдягнувшись слугою. Згадайте: коли ви нещодавно повернулися з війська, то дали потримати свого коня хлопцу, котрий ніс дрова на кухню. Це був я, тому-то й знаю, що там у вас діється”. Усі остовпіли, вражені сміливістю цієї людини»¹⁴.

Щоправда, описуючи катування, яким згодом було піддано С.Наливайка, Альберт Станіслав не виявляв ніякого співчуття до «бунтівника» – як, звісно, і до тих, хто продовжив його справу. Піднята на Запоріжжі 1648 р. хвиля повстання швидко докотилася до Волині. Канцлер Радзивілл звіддала спостерігав за перебігом подій. В Олиці зібралося чимало місцевої шляхти, однак Альберт Станіслав не дуже покладався на цю залогу й до того ж шкодував, що не встиг вивезти зі свого замку цінні речі. Надії на оборонців Олики справді були марними: улітку 1648 р. вони розбіглися, щойно козаки під проводом М.Кривоноса оволоділи Полонним – укріпленим містом, котре належало тестеві Радзивілла, краківському воеводі Ст.Любомирському. За словами Альберта Станіслава, Бог двічі рятував Олику від «ворожих нападів». Третього разу, однак, дива не сталося: мешканці міста «збунтувалися й 30 серпня Олика із замком внаслідок зради перейшла під владу козаків». Відтак вибравшись наприкінці року на Волинь, Радзивілл побачив Олику «розбитою й повністю розграбованою» [III, s.111, 158]. Відїжджаючи, він залишив у місті залогу у складі 200 жовнірів. Згодом сюди підтягнулися й урядові сили, що, однак, дещо дратувало канцлера, адже «величезна маса війська» під орудою Анджея Фірлея розмістилася в Олиці, не питаючи його згоди. Утім, він повсякчас наголошував, що не пошкодує не тільки маєтностей, а й власного життя задля «загального добра».

У серпні 1649 р. Олика знову стала об'єктом нападу козаків, які діяли у союзі з татарами. Цього разу місто, атаковане вночі водночас із двох боків, витримало штурм. Інше Радзивіллове володіння, Крупа, трималося кілька днів, аж доки місцеві мешканці не здали його, поклавшись на обіцянки козаків. За оцінками Альберта Станіслава, у цей період загинули декілька тисяч його підданих, чимало потрапило в неволю [III, s.213].

Новим випробуванням для Олики стали події червня 1651 р. Тоді обороною міста керував комендант Стефан Лясоцький, «охмістр» двору Альберта Станіслава Радзивілла, а гарнізон складався з 200 угорських піхотинців і німецьких драгунів. 12 червня «18 тис. козаків і кількасот татар облягли Олику й після першого штурму захопили передмістя, втративши багато

обіцянками. Однак у лютому 1596 р. його загопи опинилися неподалік від Олики. У сусідній Клевані Юрій Чорторійський, наляканий діями повстанців, упокорився С.Наливайкові, котрий звелів, аби князь віддав йому на постій свою резиденцію. Поклавшись на обіцянку не шкодити у замку, князь виїхав із Клевані до одного зі своїх маєтків (див.: *Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* – Чернівці, 1996. – С.177–178). Що ж стосується Олики, то, можливо, наливайківці, зважаючи на міць тамтешніх укріплень, вирішили не ризикувати, штурмуючи їх.

¹⁴ [Е.К.]. Свидетельство современника о Наливайке // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.54–55.

своїх». Наступного дня знову точилися бої, цього разу менш успішні для атакуючих. Аби покласти край цій боротьбі, комендант наказав підпалити передмістя. 14 червня козаки у черговий раз пішли на штурм. Олику боронили «пихота з замку й самі міщани». Зазнавши істотних втрат, повстанці відступили від міста та почали переговори про викуп. Як писав Радзивілл,

«козаки просили 600 тис. злотих; наші запропонували 3 тис.; кінець кінцем зійшлися на 7 тис. злотих. Однак перед світанком [козаки з татарами] зненацька атакували місто ще раз. Битва точилася до полудня, коли ж у них захопили дві хоругви й татарський знак, а багатьох розірвали гармати та поранили їхнього ватажка, настрахані нападники кинулися навтьоки» [III, s.298–299].

Радзивілл пишався цією перемогою та дуже радів, що й король Ян Казимир «прийняв її за добрий знак». За словами канцлера,

«якщо перед битвою під Пилявцями мій лейтенант (покійний уже Бартлинський) ганебно покинув Олику, і через чотири тижні сталася та сумна втеча (війська Речі Посполитої – *О.Р.*), то тепер Олика, яку захистив Лясоцький, стала для короля передвісником перемоги, здобутої через чотирнадцять днів (ідеться про битву під Берестечком – *О.Р.*)» [III, s.299–300].

Скласти уявлення про військовий потенціал Олицького замку допомагає інвентар, що походить із 1650–1660-х рр.¹⁵ У той час на озброєнні захисників міста було 28 гармат, не рахуючи 2 небоєздатних (одна вийшла з ладу 1665 р., друга – «розірвана від козаків у 1648 р.»). Артилерія була щедро прикрашена гербами (включно з фамільним Радзивілловою), а одна гармата, як корабель, мала власне ім'я – «Перун» (польською мовою означає «блискавка»). Окрім цього, у замку зберігалися гаківниці, мортира, драгунські мушкети, порох, олово, кулі й т.ін.¹⁶ Самі ж укріплення за часів Альберта Станіслава не зазнавали перебудов, хоча існує гіпотеза про реконструкцію 1640 р. В її основі – напис на плиті, колись умонтованій над в'їздом до фортеці, зі зверненням до небесних сил (передовсім архангела Михаїла¹⁷) по заступництво та хронологічною прив'язкою: «лишневі календи» 1640 р.

¹⁵ Точне датування цього документа дещо проблематичне. У ньому нотується, що інвентар постав після смерті канцлера Альберта Станіслава Радзивілла в 1653 р. – хоча той пішов із життя 1656 р. До гродських книг у Луцьку його було внесено нібито в 1657 р., однак у тексті інвентарю фігурує гармата, пошкоджена в 1665 р. Вочевидь, найближча до істини – третя дата, наявна в документі, 1667 р. Можливо, не без значення те, що того року померла вдова Альберта Станіслава Радзивілла, котра, згідно з його заповітом, була довічною володаркою Олики.

¹⁶ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док./Зібр. і підгот. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.49–51.

¹⁷ Згідно з описами XVII–XVIII ст., кам'яна статуя архангела Михаїла з мідяними позолоченими крилами височіла над входом до Олицького замку (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.52, 90, 116). Не менш цікаво, що цей святий покровитель, у чие «управління» передав замок Альберт Станіслав Радзивілл написом на згаданій плиті, патрунував родову резиденцію не одне століття: у самий переддень Першої світової війни історик Ст.Томкович бачив на замкових валах «постать св. Михаїла великого розміру, але без крил, із відламаними руками, грубої каменярської роботи» (див.: *Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – T.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.9.*)

Звісно, немає нічого неймовірного у припущенні, що Радзивілл прикрасив цією плитою в'їзну браму замку з нагоди завершення його перебудови. Однак слід зважати на те, що в 1640 р. канцлер занотував у своєму щоденнику лише завершення та освячення олицького храму Св. Трійці. Крім того, як відзначено вище, у липні того року Альберт Станіслав гостював у Ст.Конецьпольського і з захопленням описував у своєму діаріусі красоти щойно зведеного гетьманом палацу в Підгірцях – тож було б дивно, якби у цьому контексті він не згадав про нібито тільки-но завершену реконструкцію своєї резиденції. Скидається на те, що плита над в'їздом до замку постала як елемент його декорування перед пишними врочистостями, пов'язаними з освяченням збудованого князем собору (серпень 1640 р.). Можливо, не без значення є й те, що «липневі календи» означають 1 липня, коли Альберт Станіслав святкував свій день народження: прохання про небесне заступництво для своєї домівки відтак виглядає доволі природним.

Повертаючись до подій рубежу 1640–1650-х рр., слід наголосити, що Радзивілл не брав у них безпосередньої участі, проте їх зафіксовано в його щоденнику, і ці записи відбивають ставлення канцлера до того, що діялось у країні. Власне, через свою експліцитність вони не потребують якихось коментарів. В описах дій повстанців виразно превалюють чорні фарби, тільки зрідка поступаючись іншим відтінкам. Скажімо, із приводу козаків, розбитих під Берестечком, Альберт Станіслав зауважував: «Дивно, що жоден із них не просив пощади – просто клали шию під меч, тому й не було ніяких жалощів» [III, s.309].

Послугуючись інформацією з надійних джерел, Радзивілл не тільки відтворив на папері послідовність тодішніх подій, а й доволі точно передав відразливу воєнну буденність: з одного боку, нищення католиків, варварська наруга над їхніми святинями, і сліпа лють у відповідь – з іншого. Зауважимо хоча б Радзивіллово оповідь про смерть полковника Данила Нечая в лютому 1651 р.:

«Висланий Хмельницьким із 30 тис., аби завадити збору наших солдатів, [він] спочатку зайняв Шаргород, місто Замойського, і розграбував його; звідти вибрався до Красного, міста того самого пана. Туди з кількома тисячами солдатів підтягнувся польний гетьман Калиновський і штурмом відновив у місті лад, знищивши 7 тис. ворогів; решта сховалась у замку. Назавтра [гетьман] ударив по замку; дякуючи Богові, наступ був вдалий, позаяк і п'яний Нечай загинув, і до 3 тис. козаків порубано. Коли наші захопили замок, там на килимі лежав труп Нечая, і сиділи при ньому чотири попи-схизматики разом із братом померлого; усіх їх порубали шаблями» [III, s.288].

Загалом Радзивілл усіляко ганив українського гетьмана, а з приводу «вікопомного возз'єднання» у січні 1654 р. записав:

«Хмельницький, дізнавшись про укладення миру між нашими й татарами (яким би хитким він не був) і палаючи лютою ненавистю, звернувся по допомогу до Москви й цього місяця склав присягу в місті Переяславі. А оскільки, відповідно до варварських звичаїв

Москви, вони всіх хлопів називають підданими, він, почувши це слово, сторопів і, похиливши голову, велів принести йому горілки; випивши її, склав присягу. Одразу по тому московський [цар] зайняв міста й замки, передовсім Київ, вислав двох воевод і наказав збудувати фортецю поблизу собору Св. Софії» [III, s.407].

Як відомо, наслідком Переяславської угоди стало розгортання воєнних дій між Річчю Посполитою й Московською державою. До прикрих поразок, що їх у цій війні зазнала польсько-литовська сторона, додалася інтервенція Швеції (1655 р.). Нескладно уявити, як тяжко переживав ці події Альберт Станіслав. Раніше, дякуючи Богові за кожен прожитий рік, він не раз приписував милості Всевишнього (а разом і заступництву Божої Матері) те, що його Батьківщина залишалася оазою спокою в охопленій полум'ям Тридцятилітньої війни Європі. Натомість зараз його світ розлітався на друзки – і це, напевно, прискорило смерть князя, котрий пішов із життя у Гданську в листопаді 1656 р.

За півтора роки до смерті, у березні 1655 р., Альберт Станіслав, передчуваючи близький кінець, склав докладний заповіт [III, s.448–467] – мовляв, настав час «покірно зсісти з коня Погоні» (тобто розлучитися зі знаком своєї канцлерської гідності – державною печаткою з гербом Литовської держави), адже він «не у змозі укритися від погоні смерті». Понад усе князь бажав упокоїтись під склепінням збудованого ним олицького костелу, хоча водночас і передбачав, що цьому може перешкодити ситуація на Волині.

Щодо зведення Альбертом Станіславом «мурованого костелу Найсвятішої Трійці», який мав статус колегіати, також є цікаві записи у щоденнику. Радзивілл пояснював, що на цей крок його підштовхнуло запізніле сумління, мовляв, «я, прах і попіл, брудом гріхів заплямований, мешкаю в мурованому домі, а Творцеві й Подавцеві всього сушого досі вклонялись у дерев'яний споруді» [II, s.221]. Відтак, як уже відзначалося вище, 1635 р. й було закладено наріжний камінь майбутнього собору. Робили це двічі. Перший раз – 9 вересня, за присутності князя Миколая Чорторійського, волинського каштеляна й сусіда. Однак невправність майстрів роздратувала Радзивілла, тож він покликав на допомогу архітектора ордену єзуїтів Бенедикта Моллі, котрий прибув із Рима задля будівництва костелу й колегіуму в Острозі. Той розкритикував місце, обране під «будмайданчик», відтак, зауважував шляхетний мемуарист, «треба було все викопати наново, і 12 вересня видобутий камінь зі срібним написом, зробленим моєю рукою, удруте поклали у землю. Це дуже потішило мою душу, яку Бог обрав, аби вона за превеликі добродійства звела на його честь оaltar» [I, s.466–467].

Тепла й сонячна осінь посприяла тому, що майстри впорались із закладкою фундаментів споруди до кінця листопада. Утім, загальні темпи будівництва були порівняно невисокими. За п'ять років, у серпні 1640 р., храм, де ще тривали опоряджувальні роботи, освятив луцький біскуп Анджей Гембицький. По тому в підземелля собору перенесли прах матері Альберта Станіслава, його першої дружини Регіни фон Айзенрайх і трьох братів князя. Головною реліквією костелу стала частка мощів св. Аргентина, подарованих Радзивіллові папою Урбаном VIII у січні 1625 р., коли він, щойно ставши литовським канцлером, супроводжував королевича Владислава в подорожі Західною Європою.

Цінні відомості про будівничих собору Св. Трійці містилися на двох аркушах пергаменту, укладених до бронзових куль, що прикрашали фасад будівлі. Обидва тексти дійшли до нас у складі «Сарматських пам'яток» Шимона Старовольського (1655 р.)¹⁸. На їх підставі реконструюються імена зодчих: Іоанн Маліверна (Меліверна), Рейнольд (Рудольф) Беффка, Міхаель Вальда. У «Мельхіорі, львівському різьбяреві по каменю», дослідники вбачають Мельхіора Ерленберга, котрий упродовж 1630-х рр. працював у Львові¹⁹. Водночас жоден із документів, наведених Ш.Старовольським, не згадує імені архітектора Бенедикта Моллі, про якого прямо писав у своєму щоденнику Альберт Станіслав Радзивілл²⁰.

До речі, на підставі занотованих Ш.Старовольським даних ми можемо оцінити скромність князя, котрий у своїх нотатках обійшов мовчанкою врочистості з приводу освячення новозбудованого храму. Між тим їх розмах, вочевидь, був неабияким. Так, згідно зі Ш.Старовольським²¹, серед учасників дійства, oprіч численних духовних осіб, верхівки олицького міщанства та шляхтичів, які репрезентували «двір найдостойнішого патрона й фундатора», було чимало вельможних сусідів і родичів: великий коронний гетьман Ст.Конецпольський, волинський каштелян і «князь на Клевани» М.Чорторийський, староста сандомирський А.Любомирський і дві дочки князя О.Острозького: Катерина, удова великого коронного канцлера Т.Замойського, про яку йшлося вище, та Анна Алоїза, удова віленського воєводи й великого гетьмана литовського Я.К.Ходкевича, – «фундаторка осередку отців єзуїтів у дідичному місті князів Острозьких, найщедріша добродійниця костелів парафіяльних і кляшторних». Зауважимо, що саме Анна Алоїза, якій судилося стати останньою представницею свого славетного роду, допомогла канцлерові Радзивілли при будівництві костелу, відрядивши до Олики архітектора Б.Моллі.

Не менш цікаві для дослідників перелічені у Ш.Старовольського імена трьох професорів, котрі викладали в «академії олицькій і семінарії». Про неї історик згадував і в іншому своєму творі, «Полонія», твердячи, що за його часів заклад мав добру славу. У щоденнику Альберта Станіслава Радзивілла занотовано, що школа академічного типу (колегіум) і семінарія відкрилися в Олиці у червні 1634 р., при цьому кошти на

¹⁸ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – S.304–308.

¹⁹ Мельхіор Ерленберг (відомий також як Мельхіор Ампелі) був уродженцем Вроцлава. У 1630 р. він працював у Жовкві, а наступного року перебрався до Львова, де мав проблеми з місцевими майстрами. Від 1633 р. до нас дійшла скарга членів столярного цеху на те, що М.Ерленберг, займаючись столярними роботами, не хоче вступати до їхнього цеху. Той, своєю чергою, відповідав, що є різьбярем не тільки по дереву, а й по мармуру, алебастру та інших матеріалах. Відомо також, що М.Ерленберг працював в одній із львівських міських башт, винаймаючи її в маїстрату. Коли, після чергової скарги столярів, тут улаштували обшук, з'ясувалося, що майстер займався виготовленням різьблених лав для олицького костелу (див.: *Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII ст.* – К., 1981. – С.132; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.18).

²⁰ Зауважимо, як тлумачиться цей сюжет у деяких амбітних сучасних виданнях. Так, у книзі «Україна – Європа: Хронологія розвитку: 1500–1800 рр.» (К., 2010), видрукуваній В.Зубановим і А.Толстоуховим у рамках проекту «Україна: історія великого народу», Олику названо «Олікою», Бенедикта Моллі – «Б.Моллего», а зведений за його участі собор Св. Трійці виступає як «Єлецький», тобто знічев'я «телепортується» до Чернігова, де є *православні* Єлецький і Троїцький собори (с.352).

²¹ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy.* – S.307–308.

семінарію виділив у своєму заповіті згаданий вище Ф.Заерський (1631 р.). Існування цих установ затвердили король Владислав IV і сейм у 1638 р. [I, s.64, 381].

Згодом, уже у середині XIX ст., перебуваючи в Олиці, письменник Юзеф Крашевський доволі скептично відгукувався про місцеву академію. Покладаючи її створення на часи Станіслава Побожного, батька Альберта Станіслава, він відзначав, що «тоді гучний титул “академії” вживали радо: була академія в Острозі, була в Бялій на Підляшші (її називали дочкою Краківської академії)²²; олицька мала при собі семінарію – була це звичайна школа з кількома лише професорами. Ішлося тут, власне, більше про назву, аніж про суть»²³.

Олицький храм, збудований у стилі бароко, мав багатий зовнішній декор. Фасад, візуально подовжений за допомогою пілястрів і двох веж обабіч фронтона, прикрашали рельєфні фігури Богоматері й Бога-Отця та скульптурні постаті святих Петра, Павла, Войцеха, Станіслава (останні були небесними покровителями канцлера, котрого навколішках зображено перед св. Станіславом). Фасад перетинав латиномовний напис: «Боже, із Твоїх дарів Тобі офіруємо». Над входом до храму було вмонтовано чорномармурову таблицю з інформацією про його освячення у серпні 1640 р. на честь Найсвятішої Трійці луцьким біскупом Анджеєм Гембицьким за присутності багатьох церковних і світських достойників.

В інтер'єрі колегіати виділялися багато декоровані вівтарі, вирізьблені з алебастру та мармуру, а також живописні полотна, які прикрашали вівтарні частини й стіни споруди. Деякі з них стосувались історії Олики, і в першу чергу великий портрет власника міста в XV ст. Петра Яновича з докладним екскурсом у його зв'язки з родом Радзивіллів. П.Янович на прізвисько Білий походив із литовського роду Монтигірдовичів. Упродовж свого життя він посідав чимало високих урядів, однак чільну роль у набутті ним Олики відіграв, вочевидь, відрізок його біографії, пов'язаний із Волинню: у 1486–1489 рр. був луцьким старостою і маршалком Волинської землі. Після смерті П.Яновича (близько 1498 р.) й загибелі в битві на Ведроші його сина Яна (1500 р.) місто успадкувала дочка власника – Анна, котра взяла шлюб зі Станіславом Кишкою. У подружжя народилося двоє дітей – Петро й Анна. Власне через останню Кишки породичалися з Радзивіллами: вона стала третьою дружиною Яна Радзивілла Бородатого (1474–1522 рр.). Після смерті Ст.Кишки (близько 1513–1514 рр.) Ян Радзивілл зажадав від свого швагра Петра, аби той розділив із сестрою маєтності їхньої матері – Анни Монтигірдівни. Унаслідок цього розподілу, що відбувся 1522 р., Олика разом із низкою інших маєтностей перейшла до Радзивіллів²⁴.

На картині в костелі Св. Трійці, яка, по суті, являла собою живописну «передмову» до історії радзивіллівської Олики, Петра Яновича Білого було

²² Ідеться про академію в містечку Бяла-Подляска (1628–1773 рр.), яке з 1569 р. належало Радзивіллам. Цікаво, що в гімназії, сформованій на базі колишньої академії, у 1820-х рр. навчався сам Ю.Крашевський (нині цей заклад носить його ім'я).

²³ *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – S.171.

²⁴ *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S.148.

зображено сивобородим старцем²⁵. Як пояснював напис на полотні, цей дідичний олицький пан уславився своєю звитягою та успішним проведенням у Москві переговорів щодо укладення «вічного миру» (1494 р.) й одруження великого князя литовського Александра з дочкою Івана III Оленою. Слід також наголосити, що, згідно з написом на картині, П.Янович був не лише троцьким воеводою, а й першим великим гетьманом литовським. Це додає аргументів тим науковцям, котрі не вірять у «першість» на цій посаді Костянтина Івановича Острозького, стверджуючи, що згаданий уряд у 1497 р. передав йому Петро Янович Монтигирдович²⁶.

На портреті П.Яновича містилася також інформація щодо його нащадків: він був названим батьком Анни Білої, дружини Ст.Кишки, і дідом Анни Кищанки, дружини князя Яна Радзивілла Бородатого, котра одідичила Олику після смерті свого брата Петра. Останнє, звісно, не відповідає дійсності: розподіл маєтностей між дітьми Станіслава Кишки від Анни Монтигирдівни відбувся у 1522 р., задовго до смерті Петра (1534 р.). Уже 1523 р. саме Анні, як володарці Олики, було адресовано дозвіл Сигізмунда I на проведення тут упродовж року двох ярмарків. Анахронічним є й іменування Яна Радзивілла «князем»: цей титул лише згодом виборов собі та нащадкам його син Миколай Чорний.

Отже, далеко не все у цьому написі історично достовірне. Це змушує з обережністю поставитися до наявного тут твердження про фундацію Петром Білим олицького парафіяльного костелу Святих апостолів у 1460 р. Між тим саме на ньому ґрунтуються нинішні уявлення про те, що й досі існуючий в Олиці костел Св. Петра й Павла є найдавнішою римо-католицькою культовою спорудою на Волині. Він являє собою виконану у стилістиці пізньої готики муровану одно-нефну будівлю з арочними вікнами й стінами, позбавленими зовнішнього декору. Відомо, що храм зазнавав перебудов і часом використовувався як каплиця.

Звісно, немає нічого невірогідного в тому, що Петро Янович Білий міг заснувати костел на честь свого небесного патрона, адже ім'я св. Петра було оточене в Олиці особливою пошаною. Про це свідчить те, що, відповідно до маґдебурзького привілею, саме на його свято («ad festum sancti Petri Apostoli») припадали щорічні вибори членів міського уряду. Однак, найімовірніше, фундатором храму Св. Петра й Павла був усе-таки найславетніший із Радзивіллів – Миколай Чорний.

У костелі Св. Трійці зберігалось й зображення першого олицького ордината – Станіслава Радзивілла в рицарському обладунку. На цій картині також був пояснювальний напис: ішлося про батьків князя, його участь у військових кампаніях та отримані ним уряди, про смерть на шляху до Рима й місце поховання; особливий акцент було зроблено на заснуванні Станіславом Побожним шпиталю Св. Хреста та будівництві олицького парафіяльного костелу.

Колегіата Св. Трійці стала не тільки релігійним осередком, а й родинним некрополем власників Олики, в якому, зрештою, упокоївся сам

²⁵ Tomkiewicz S. Olyka. – S.21.

²⁶ Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba [= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – T.XI]. – Kórnik, 1994. – S.40–41.

Альберт Станіслав²⁷. Підземелля збудованого ним собору перетворилося на мовчазне царство смерті, а у храмовому інтер'єрі постали декілька надгробків роботи Мельхіора Ерленберга. Порівняно нещодавно чи не єдиним стимулом до їх створення вважалося «прагнення (Радзивілла – О.Р.) справити враження, ніби це стародавня усипальниця роду», а самі надгробки розглядалися як демонстрація «нестримної магнатської пихи»²⁸. Сучасні ж історики й мистецтвознавці, здається, не схильні відмовляти власникові міста у звичайних людських почуттях і природному прагненні гідно вшанувати пам'ять найближчої рідні.

Двох своїх братів Радзивілл не знав зовсім. Станіслав помер немовлям за декілька років до його появи на світ (1590 р.), а від Юрія навіть не залишилося ані дати народження, ані смерті. Це, однак, не завадило Альбертові Станіславу увічнити їх двома схожими за виконанням алебастровими надгробками однакового розміру (1,5х2,5 м) – їх було вмуровано у стіни собору за 1 м над підлогою. У чотирикутних нішах, оздоблених пілястрами й увінчаних пишними гербовими медальйонами та фігурами Христа, містилися майстерно вирізьблені постаті лежачих хлопчаків. Щоправда, в їх позах та одязі не було майже нічого дитячого, адже, за тодішніми приписами, вони копіювали дорослі моделі. Традиційним було й уміщене на пам'ятнику Станіслава зображення клепсидри як символу скороминучості людського життя. За зауваженням польського дослідника Ст.Томковича, обидва надгробки ще перед Першою світовою війною було суттєво й ніби зумисне пошкоджено²⁹.

Натомість на надгробному пам'ятнику, спорудженому Альбертом Станіславом собі та першій дружині – Регіні фон Айзенрайх, чи не найбільше ушкоджень, за спостереженнями Ст.Томковича, зазнала плита з епітафією. З уцілілого тексту можна було зрозуміти, що в написі йшлося передусім про баварське походження Регіни, її службу при дворі королеви Констанції, дружини Сигізмунда III, про перший шлюб із Михайлом Дзялинським. Нотувалося, що її подружнє життя з Радзивіллою тривало «сімнадцять років, шість місяців і сім днів». Так само точно було визначено й час смерті небіжчиці: «Із ласки Божої святобливо зійшла з цього світу шостого дня квітня, у великий понеділок, року 1637 о десятій годині перед полуднем».

Подібна докладність не була дивиною за часів Альберта Станіслава – хай навіть нині нам видається, що уповільнений плин тодішнього життя не змушував людей звиряти його за годинником. Скажімо, в епітафії Станіслава Радзивілла час його народження й смерті також було визначено з точністю до години. Утім, у випадку з Регіною фон Айзенрайх за цією докладністю проглядала скорбота її чоловіка, котрий вічній розлуці з дружиною присвятив кілька зворушливих сторінок свого щоденника.

Хвороба жінки заскочила канцлера зненацька. 17 березня 1637 р. він занотував у своєму діаріусі: «У фільварку Хорлупському³⁰ зустрів свою дружину

²⁷ Зберігся чорно-білий знімок портрета Альберта Станіслава Радзивілла на смертному одрі, який висів над сходами, що вели до княжої усипальні. Його, зокрема, відтворено на контртитулї 3-го тому цитованого видання щоденника канцлера.

²⁸ Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII ст. – С.133.

²⁹ Tomkiewicz S. Олука. – S.23–24.

³⁰ Згаданий Радзивіллою Хорлупський фільварок нині відомий як село Хорлуши

здоровою й бадьорою». Однак минув лише тиждень і князь зауважив погіршення її самопочуття, причину чого він убачав у зловживанні тодішніми «медичними практиками»: «Моя дружина, узявши собі за звичай за допомогою п'явок позбуватися зіпсованої крові, без мого відома (хоча раніше я її часто від того відраджував) приклала їх аж п'ятнадцять до спини; це й стало причиною її пізнішої хвороби» [II, s.27]. Недуга супроводжувалася сильними болями, безсонням. Потім настало полегшення. «Я, – зауважував Альберт Станіслав, – недужаючи й страждаючи від головного болю, весь кінець місяця приховував свою неміч, аби не давати хворій причин для смутку». Однак у квітні сталося непоправне:

«Цей місяць слід було б уписати (до щоденника – *О.Р.*) чорним чорнилом на темних аркушах – якби при цьому можна було розпізнати написані слова. [...] У нещасний день шостий солодкий звук цитри заступили біль і ридання мого серця. [...] Сказав би разом з Іовом: “Хай згине день”, якби це не суперечило Божій волі та коли б благоліпна кончина небіжчиці не свідчила, що день цей був початком благословенної вічності. [...] Усе в ній, убраній у простий одяг, який, здається, кілька років возила з собою у скриньці як близького, невідлучного товариша, дихало святістю» [II, s.28–29].

За тодішніми звичаями, похорон відбувся не відразу, а значно пізніше – 12 травня. Час жалоби спливав для вдівця дуже тяжко: змучений «щоденним спогляданням лежачої у труні дружини», він шукав розради у справах, вибравшись, зокрема, до свого села Голубного³¹. Спіткала канцлера й інша біда: 3 травня, на свято Воздвиження, пожежа знищила понад тридцять будинків – справжню «окрасу міста Олики». Альберт Станіслав, який звик милуватися ними з вікон замку, із християнською покорою сприйняв це як кару за свої гріхи. Похорон, за словами канцлера, «зросив сухе повітря дощем сліз». За три роки прах Регіни, як уже відзначалося вище, було перенесено з парафіяльного костелу до крипти у храмі Св. Трійці. Виконаний з алебастру та мармуру надгробок, поставлений тут Альбертом Станіславом для себе й своєї дружини, був доволі масивним (3,4×5,9 м). За формою він наближався до олтаря, що його головною окрасою стала П'ета, вирізьблена з білого алебастру. Обабіч

Ківерцівського р-ну Волинської обл. Поселення існувало тут уже за давньоруської доби. Князь Свидригайло пожалував його луцькій православної єпископії. Місцевий оборонний замок у середині XVI ст. мав на своєму озброєнні кілька гармат. Усіх їх за владництва одіозного Іони Борзобагатого-Красенського (1569–1585 рр.) зухвало вивіз його син Василь, а сам фільварок було виміняно Станіславу Радзивілли на два села поблизу Володимира-Волинського. Цей обмін король затвердив у 1574 р.

³¹ За археологічними даними, територія села Голубного (Березнівський р-н Рівненської обл.) була обжита з кам'яної доби. Найдавніший документ, який фіксує існування тут поселення, датується 1595 р. і засвідчує його належність до Олицької ординації Радзивіллів. Того року Іван Гулевич, луцький підкоморій, опинився «на ґрунті села Голубного» задля його розмежування з володіннями князів Корецьких. Він зацікавився тутешніми давніми валами й почув від мешканців, що ніхто не знає, хто та коли їх насипав. Осадив Голубне перший олицький ординат Станіслав Радзивілл Побожний, який заклав тут і церкву Св. Трійці. Успадкувавши цю маєтність, князь Альберт Станіслав Радзивілл звернувся до підкоморського суду й остаточно розв'язав питання про територіальні межі села.

неї височіли великі, у людський зріст, фігури янголів-охоронців. Увінчували композицію постаті Христа й двох рицарів. Поряд відчитувалася латиномовна фраза: «Чекаю на воскресіння мертвих».

Менш виразним надгробком було увічнено пам'ять матері канцлера Радзивілла та його старшого брата Миколая Христофора. Художньою доміантою пам'ятника став хрест із червоного мармуру на чорному, теж мармуровому, тлі. У його підніжжя, на думку Ст.Томковича, розміщувалися постаті в молитовних позах (пізніше втрачені). Важкуваті пропорції пам'ятки пом'якшував оздоблений янголами динамічний верх³². Короткі епітафії суттєво відрізнялися від занотованих Ш.Старовольським³³. Скоріше за все, вони являли собою витвір автора «на задану тему».

Окрім князівських надгробків, у храмі Св. Трійці були й значно скромніші пам'ятні знаки, що стосувалися, головним чином, пов'язаних із власником Олики духовних осіб. Серед них особливе місце займав луцький біскуп-суфранган та олицький пробощ Франциск Заерський, котрий, як зазначалося в епітафії, пішов із життя в листопаді 1631 р. у віці 80 років – як відомо, саме він став фундатором Олицької семінарії, відписавши у своєму заповіті маєток на її утримання. Примітно, що на початку ХХ ст. у соборі все ще зберігалися деякі речі церковного вжитку, які колись належали цьому церковному достойникові.

Загалом скарбець колегіати був надзвичайно багатим на мистецькі вироби художньої й історичної цінності. Переважну їх більшість становили предмети ХVІІ ст. Із-поміж них виділялися два великих срібних релікварії – постаті св. Аргентина й Реститута роботи західноєвропейських майстрів. Св. Аргентин, чії мощі в 1625 р. подарував Альбертові Станіславові Радзивілла папа Урбан VІІІ, був представлений у вигляді рицаря, що його панцир прикрашала радзивіллівська символіка. Св. Реститут постав у шатах єзуїта, позаяк саме представники цього ордену подарували канцлерові привезені з Рима кістки мученика в лютому 1647 р. [Ш, s.13].

Серед інших речей, пов'язаних із добою Альберта Станіслава, слід зауважити подароване князем колегіаті срібне розп'яття заввишки 0,6 м, яке прикрашало один з олтарів. Ім'я канцлера відчитувалося на срібній блясі, знятій із його труни й вивішеній на одній зі стін собору. Зберігалася й натрунна бляха з поховання його другої дружини, Кристини Анни Любомирської, яка пережила чоловіка на тринадцять років і також знайшла вічний спочинок в Олиці (1667 р.). Щоправда, у храмі Св. Трійці немає її надгробка – хіба що з часом він зазнав значних ушкоджень, і саме його рештки описав Ст.Томкович, нотуючи «дуже старанну й шляхетну» роботу давніх каменярів та різьбярів³⁴. Що ж до тіл, які покоїлися в підземеллях костелу, то, за свідченнями старожилів, у 1946 р. їх було перенесено до спільної могили на місцевому католицькому цвинтарі.

Не краща доля спіткала й саму колегіату. У минулому столітті її не обішли стороною ані війни, ані суспільні потрясіння, ані варварство новочасних

³² Tomkowicz S. Ołyka. – S.25–26.

³³ Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – S.300–301.

³⁴ Tomkowicz S. Ołyka. – S.18.

дикунів. Нині собор перебуває у жалюгідному стані, хоча його фундатор, якщо вірити Ш.Старовольському, був певен, що храм не зурочать «злі сили», не знищать «подмухи північного вітру» та «страхитливі й згубні погляди лемурів»³⁵: «Зведений із міцного каменя, він навіть тим, чиї душі, затвердлі, мов скеля, далекі від побожності, розповість про віру того, кому завдячує своєю з'явою»³⁶. Добре, що канцлер не міг зазирнути в далеке майбутнє, аби побачити, що станеться з його дітищем, і дізнатися, що сам він за три століття «возз'єднається» з усією своєю родиною на олицькому цвинтарі в могилі без хреста...

³⁵ Лемури – згідно з міфологічними уявленнями давніх римлян, лиховісні примари мерців, які переслідують людей.

³⁶ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – S.306.

The paper deals with a highly understudied issue of Radziwiłł's heritage in Ukraine. One of the most outstanding persons who represented this family in the 17th century was Albert (Albrecht) Stanisław Radziwiłł, a chancellor of the Grand Duchy of Lithuania and important political figure at the court of Sigismund III, Władysław IV and Jan Kazimierz. He also spent a lot of time in Ukraine being an owner of the city of Olyka (Volyn' region). The article explores those pages of Radziwiłł's memoirs which are connected with his activities in Ukraine, especially cultural endeavors.

Keywords: *Radziwiłł's, Grand Duchy of Lithuania, Volyn', Olyka, memoirs.*

В.М.ГОРОБЕЦЬ*

ПОЛКОВНИК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ЙОГО ВЛАДА

Досліджується інститут полковника Війська Запорозького як вищого урядника адміністративно-територіальної й військової одиниці Гетьманщини середини XVII – першої половини XVIII ст. Реконструйовано його місце в політичній і соціальній ієрархії козацької держави. Простежено тенденції розвитку службових кар'єр найбільш знакових представників цієї соціо професійної групи. Звернуто увагу на риси претендента на полковництво, як їх було прописано у законодавчих актах і представлено у практиках адміністрування Гетьманщини. Визначено обмеження та заборони, що вибудовувалися законом і традицією для обіймання полковницьких урядів певними категоріями населення, а також з'ясовано, наскільки ефективними вони були на практиці.

Ключові слова: полковник, Військо Запорозьке, Гетьманщина, соціальна й політична ієрархія, службова кар'єра.

Історична дефініція «полковник Війська Запорозького» може нести у собі декілька смислових навантажень: як означення військового командира полку козацького війська (реєстрового, нереєстрового, запорозького або низового) другої половини XVI – першої половини XVII ст.; як вищий козацький урядник на теренах полку – адміністративно-територіальної й військової одиниці Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст.; як військовий командир на Січі та козацький адміністратор на Землях Вольностей Війська Запорозького Низового другої половини XVI–XVIII ст.

У цій статті увага акцентуватиметься на інституті полковника Війська Запорозького як вищого урядника гетьманської держави у хронологічних межах середини XVII – першої половини XVIII ст., тобто від становлення козацького ладу в Наддніпрянській Україні до реставрації гетьманської форми правління в 1750-х рр.

Статус полковника та його місце у владній ієрархії Війська Запорозького

Отож нижче йтиметься про полковників Війська Запорозького як вищих козацьких адміністраторів, причому у часи, коли представники полковницької корпорації, входячи до складу вищої старшини (разом із гетьманом і генеральними старшинами)¹, посідали у службовій ієрархії гетьманату особливо чільні місця – якщо не відразу після регіментаря, то десь на рівні генеральних обоного, судді та писаря.

---

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Авторське обґрунтування потреби виділення такої категорії козацьких старшин див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

За гетьманування Кирила Розумовського ситуація зазнала принципових змін. Так, як можна зауважити, аналізуючи «Ведомости о малороссійской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссійскому обыкновению, учинена 1756 году»², у ті роки «полковники малороссійские» в неофіційному українському доповненні до загальноімперського «Табелю про ранги» розміщувалися перед полковниками охотницьких полків і бунчуковими товаришами, але після всіх чинів генеральної старшини, навіть таких маловпливових у службовому розумінні як генеральні хорунжий чи бунчужний³. Подібна ієрархія позначалась і на матеріальному захощенні до виконання покладених на старшин обов'язків. У «новоученном Уложении, во 2-й части, в главе 41, в 24-м пункте» йшлося, що «состоящим в Малой России, кои против находячихся в нашей регулярной, придворной и статской службах рангов не имеют, нижеписанного звания по нижеписанному расположению» генеральному обозному належало платити 600 руб. у рік, генеральним судді й підскарбію – по 500 руб., решті генеральних старшин – по 400 руб., а «полковникам городовим» – лише по 250 руб.⁴

Та й загалом за часів К.Розумовського відбулося уточнення номенклатури старшинських урядів і вже в першій рік свого гетьманування, реагуючи на клопотання представників Війська Запорозького Низового, котрі протестували проти використання «городовими» полковниками означення «полковник Війська Запорозького», заборонив використовувати таку форму титулування. Універсал гетьмана від 9 вересня 1751 р. з цього приводу декларував:

«Представлял нам доношение Войска Запорожского Низового атаман кошовій Яким Ігнатович, что многие малороссійских полков полковники называют себя и в письмах разных подписываются Войска Запорожского и малороссійского полковниками, что де Войску Запорожскому в противность и обиду следует затем, что де они, малороссійские полковники, к воску Запорожскому не приключены и в прежние, давние времена того не было и полковники де малороссійские Запорожского Войска не писались. И просил он, атаман кошовій, в том оным малороссійским полковникам запрещенія. Чего ради ежели поденно так есть, то повелеваем всем господам полковникам малороссійских полков... впредь Войска Запорожского низового полковниками не подписываться»⁵.

У середині ж XVII – першій половині XVIII ст. з погляду технології функціонування влади полковник виступав очільником військової й

² Малороссійские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина. – 1883. – Т.6. – №6. – С.381–385.

³ Ведомости о малороссійской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссійскому обыкновению, учинена 1756 году// Там же. – С.382–383.

⁴ Выписка // Там же. – С.384–385.

⁵ Лазаревский А. Запоздалая ревность Запорожъя к своему имени // Там же. – 1889. – Т.24. – №3. – С.740–741.

адміністративної структури полку та водночас виконавцем доручень гетьмана на його території, а також, формально, генеральних і старшинських рад. Чому формально? Хоча б тому, що в багатьох випадках саме полковники, а не генеральні старшини (особливо, якщо йдеться про генеральних обозного, суддю чи писаря) мали більший владний вплив у Гетьманщині. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади за гетьманату, роль і місце інституту в політичній системі автономії була досить поважною. Особливо зростало значення полковницького уряду за послаблення гетьманського проводу (як іманентного, так і зумовленого ззовні).

Вельми цікаву інформацію щодо структури та співвідношення владних впливів у Гетьманщині дає розмова київського полковника Василя Дворецького з царським ясельничим Іваном Желябужським під час його перебування у складі посольства гетьмана Івана Брюховецького в Москві восени 1665 р. Тоді В.Дворецький, котрий від самого початку місії поставив себе на місце такого собі «експерта», дорадника московського уряду на переговорах з українським гетьманом, переконував І.Желябужського, що теперішнього регіментаря обрано начебто не всім Військом Запорозьким, а «ими полковниками», і влада його тримається саме на членах цієї впливової корпорації («держитца от них, а козаки де его не сама любят»). Тож київський полковник рекомендував своєму візаві: у тому разі, коли «великий государ» задумає вершити якісь «дела в их местех», спершу запитати думки в них, полковників, а вже після цього ставити до відома гетьмана, «а не говоря б с ними не указал ничего зачинать»⁶.

Передане В.Дворецьким через І.Желябужського цареві прохання вельми цікаве з погляду бачення козацькою старшиною моделі розвитку владної надбудови гетьманату, трансформування його в олігархічний владний режим, де пріоритетні ролі відіграватиме корпорація вищої козацької старшини. Відсутність у заяві київського полковника згадок про генеральних старшин як тих суб'єктів, які «обрали» гетьмана та від яких він нині «держиться», вочевидь також не випадкова. Останні, імовірноше за все, у сприйнятті В.Дворецького все ж асоціювалися передовсім з особистим оточенням регіментаря. Були, так би мовити, його похідною, його продовженням і предикатом, а не відігравали окремої самостійної ролі, не втілювали собою волю козацького товариства, владу над ним – як це було у випадку з козацькими полковниками.

В ієрархії Війська Запорозького від початків становлення гетьманату й до середини XVIII ст. формально вище за полковників, крім гетьмана, стояла хіба що група так званої «вищої» генеральної старшини, до складу якої дослідники зараховують генеральних обозного, писаря, суддю, а в пізніших часах і підскарбія. Історикам відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь із цих старшин посідав полковницькі уряди. Один із найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини, Л.Окиншевич, узагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування⁷. Однак мої особисті

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1867. – С.16.

⁷ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.140.

спостереження⁸, зокрема щодо посідання Михайлом Суличем і Михайлом Миклашевським полкового уряду після обіймання посади генерального судді, або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, чи колишнім генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової та сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного фахівця, принаймні стосовно практик другої половини XVII – початку XVIII ст.

Призначення ж на полковницькі уряди з середовища, умовно кажучи, «нижчих» генеральних старшин – осавулів, хорунжих і бунчужних, в адміністративних практиках Гетьманщини було досить поширеним явищем. Саме такий шлях до пернача пройшли, наприклад, генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Григорій Витязенко, Леонтій Черняк, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський та ін.⁹ Аналогічна картина спостерігається й щодо інших категорій корпорації генеральної старшини (про це див. нижче).

Щодо надзвичайної важливості владних та соціальних позицій саме полковницької службової корпорації переконують і стратегії подальшого службового зростання представників цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка й Демка Ігнатовича останнім щаблем перед гетьманством. Передовсім як полковники зарекомендували себе й майбутні гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович і, очевидно, Степан Опара (як наказний полковник). Із-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням/призначенням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками, а саме Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол. Лише Пилип Орлик у цей час прийшов на гетьманство з посади генерального писаря. Але, як пам'ятаємо, сталося це за доволі специфічних обставин еміграції Війська Запорозького. А, скажімо, попередник П.Орлика, гетьман Іван Мазепа, готував собі в наступники не когось із генеральних старшин, а власного небожа Івана Обидовського, і якраз через виконання ним обов'язків ніжинського полковника¹⁰. Натомість К.Розумовський, як уже зауважувалося раніше, загалом символізував собою зовсім іншу якість політичного життя Гетьманщини, коли козацькі традиції поволі відходили в минуле, дедалі більше поступаючись місцем або імперським, або ж гетьманським новаціям (особливо, коли йшлося про вищий владний щабель автономії).

Значна частина полковників Війська Запорозького «класичної доби», тобто у широких часових рамках другої половини XVII – середини XVIII ст., після виконання своїх обов'язків із керівництва полком увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше

⁸ Див.: *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...* – С.78–115.

⁹ *Лазаревский А.* *Полтавщина в XVII в. // Киевская старина.* – 1891. – Т.34. – №9. – Отд.1. – С.357–374; *Окиншевич Л.* *Генеральна старшина...* – С.140; *Gajesky G.* *The Cossack Administration of the Hetmanate.* – Vol.1–2. – Cambridge, Mass., 1978; *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...* – К., 2009.

¹⁰ *Оглоблин О.* *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001.

писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва на уряд генеральних обозних прийшли такі відомі козацькі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Миклашевський, Михайло Гамалія тощо; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Доволі показово у сенсі соціального престижу полковницького уряду виглядає практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Отож, наприклад, коли 1683 р. гетьман І.Самойлович, заарештувавши переяславського полковника Войцу Сербина, звів на його місце свого близького родича – генерального осавула Леонтія Полуботка¹¹, це було нічим іншим, як відвертою демонстрацією гетьманської протекції над ним. Аналогічно й наступник І.Самойловича, гетьман І.Мазепа, призначаючи в 1690 р. на уряд стародубського полковника генерального осавула Михайла Миклашевського¹², також виразно продемонстрував цим свою приязнь до нього. І навпаки, ухваливши в 1703 р. рішення про усунення М.Миклашевського – чи то через його нібито таємні контакти з можновладцями Речі Посполитої, чи то через те, що він, будучи «простим и неписьменним», після того, як здобув Бихов, «зело ныне возгордился»¹³, І.Мазепа, переводячи його на уряд генерального судді, чинить це не інакше, як своєрідне покарання для «свавільця». І, відповідно, вже за рік І.Мазепа, порозумівшись з опальним старшиною, повернув М.Миклашевському пернач стародубського полковника, тим самим підвищивши його службовий статус у Війську Запорозькому.

Аналогічні приклади можна навести й з часів гетьманування І.Скоропадського. Скажімо, коли в 1714 р. Івана Чарниша було переміщено з гадяцького полковництва на уряд генерального судді, аби звільнити полковий уряд у Гадячі для ставленика царя Петра I серба Михайла Милорадовича¹⁴. Або того ж року другим генеральним суддею було призначено прилуцького полковника Івана Носа, аби вивільнити полковницький уряд для ще одного «доброхота царя» – Гната Галагана¹⁵. Тому-то, скажімо, тривалий час І.Чарниш не міг подарувати

¹¹ *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1. – P.295.

¹² *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.29.

¹³ *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. XIX. – К., 1928. – С.232.

¹⁴ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №3. – Отд.1. – С.315–347, Т.85. – №4. – Отд.1. – С.1–35; №5. – Отд.1. – С.193–230.

¹⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Носенки – Белецкие // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №11. – Отд.1. – С.370.

М.Милорадовичу свого фактичного службового «пониження» до уряду генерального старшини (!) та, як свідчив у поданій на ім'я Петра I чолобитній ковалівський сотник Афанасій Кіцеш, тримав на «полковника гадяцького злобу для того, что оной полковник иноземець, а по имянному вашего царского величества указу пожалован на ево, Чарнишово, место в Гадяцкой полк»¹⁶.

Прискіпливо вчитуючись в історичні джерела, що стосувалися періоду правління гетьмана Данила Апостола, Б.Крупницький дійшов висновку, що й після першої реставрації гетьманської форми правління в 1727 р. козацька старшина не надто й прагнула ввійти до складу генеральної. Щоправда, причину такого становища дослідник убачав передовсім у тому, що на той час доволі непевним було відповідне матеріальне заохочення, адже старі маетки, належні до рангів генеральної старшини, розійшлися по руках і для новопоставлених членів цієї групи старшинської корпорації треба було здобувати нові рангові маєтності та ще й «клопотатися» про згоду на це імперської влади¹⁷. Як промовисту ілюстрацію такого стану відомий історик наводив той факт, що за гетьманування Д.Апостола полковники (та й то здебільшого відставні) у списках кандидатів на генеральну старшину фігурували лише зрідка. Причому висував їх гетьман майже винятково на найвищу генеральну посаду – генерального обозного¹⁸. Більше того, як підмітив Б.Крупницький, у цих висуваннях не складно помітити тонкий політичний розрахунок регіментаря, адже у списку кандидатів, запропонованому гетьманом 7 листопада 1727 р. урядові імператора Петра II, претендентами на генерального обозного було записано таких полковників: київського – Антона Танського, прилуцького – Гната Галагана, колишнього корсунського – Андрія Кандибу. Не беручи до уваги останнього, котрий ніякої загрози авторитетові гетьманській владі не становив, і першого, і другого було призначено на полковництво указами колишнього царя Петра I та, перебуваючи на високих адміністративних урядах, вони всіляко демонстрували свою зневагу до «антицесора» Д.Апостола на гетьманстві – І.Скоропадського¹⁹. Відтак забираючи їх із Київського та Прилуцького полків, гетьман тим самим не підвищував їхній соціальний статус і владні можливості, а навпаки – намагався ці можливості суттєво применшити²⁰.

Ще більш переконливо виглядає ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Д.Апостола до Колегії закордонних справ від 18 квітня 1733 р., де регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хруцова, котрий «почитає себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба. Д.Апостол натомість доводив:

¹⁶ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Там же. – 1904. – Т.85. – №4. – Отд.1. – С.3.

¹⁷ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.112.

¹⁸ Там само. – С.113.

¹⁹ Див.: С-ко Н. [Стороженко Н.]. Три документа к истории экономических отношений в Малороссии XVIII в. (Ордер прилуцкого полковника Григория Галагана о некупле козацких грунтов малороссийской старшиной...) // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №1. – С.143–148; Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Там же. – 1894. – Т.45. – №4. – С.146–151.

²⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.113.

«По силе прежних примеров и давних порядков войска малороссийского старшина генеральная перед полковниками всегда ранг свой имела и между гетьманством главное правление в Малой России содержали, а в военных походах при моей памяти генеральне обозные, как всеми полковниками, так и протчею старшиною командировали»²¹.

Отож, як бачимо, гетьман апелював до «прежних примеров и давних порядков», а І.Хрущов, котрий на полковництво в Гетьманщині прийшов із волі царської влади лише 1727 р., цілком можливо, не надто добре розумівся на козацьких традиціях, утім реальний стан справ оцінити вже, мабуть, устиг. І в його «обидах», скоріш за все, було відображено погляд полковницької корпорації на службову субординацію Війська Запорозького, так би мовити, із середини, такий, яким він був у зазначений час насправді.

Докорінних змін ситуація зазнала, мабуть, уже в роки гетьманування К.Розумовського, коли роль генеральної старшини в управлінні автономією суттєво посилилася. Хоч передумови такої трансформації поступово визрівали в 1730–1740-х рр., у часи, коли після смерті Д.Апостола (1734 р.) офіційний Петербург не дозволяв проведення нових гетьманських виборів, делегувавши при цьому частину владних повноважень генеральним старшинам, що ввійшли до складу правління гетьманського уряду (решту повноважень перебрали російські чиновники). Після другої реставрації гетьманства на початку 1750-х рр. тенденція збереглася. На мій погляд, значною мірою це було зумовлено тим впливом, який справляли на К.Розумовського російські порядки, адже тенденція до централізації влади була звичним явищем. Крім того, гетьман мав звичку надовго відлучатися з України до Петербурга, і через це, природно, роль генеральної старшини в оперативному управлінні автономією істотно посилювалася.

Промовистою ілюстрацією такої трансформації й слугувала вже згадана вище «Ведомость о малороссийской генеральной старшине ...» 1756 р., згідно з котрою, в українському аналогу загальноімперського «Табелю про ранги» полковники розташовувалися на восьмій позиції, тобто після всіх членів гетьманського уряду²².

Риси претендентів на полковий уряд, прописані законом та представлені в політичних деклараціях

Якими ж ознаками мали володіти кандидати на високий полковницький уряд? Відповідаючи на це питання, передовсім слід наголосити, що вперше це питання стало предметом правової регуляції в «Нових статтях» Юрія Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі у ході відновлення українсько-московського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями

²¹ *Окиншевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень – липень 1926 р.) // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.233.

²² [Лазаревский А.]. Малороссийские чины и должности и оклад на их содержание. 1756 г. // Киевская старина. – 1883. – Т.6. – №6. – С.381–385.

Івана Виговського з Річчю Посполитою²³. Тут і було записано норму, у відповідності до якої обрання полковників, як й інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі «товариства» («а чтобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»), та, крім того, включено цілий ряд заборон, регламентацій щодо процедур призначення чи звільнення полковників і рис, що ними мали володіти претенденти. Зокрема, відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать». Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, і на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске жъ Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»²⁴. Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям, «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»²⁵.

У наступних договорах питання обрання на полковництво згадувалися вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями²⁶. Отож відповіді доводиться шукати в конкретних розпорядчих документах, що стосувалися призначення того чи іншого козацького старшини на високий полковницький уряд. Одним із найдавніших відомих на сьогодні дослідникам актів такого роду є універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 29 січня 1656 р. з оповіщенням Війська Запорозького про призначення Івана Нечая на полковництво «в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иныхъ мест, и местечек, и сіл тамже знайдующих». Регіментар тут акцентував увагу лише на тому, що кандидат (до слова, його зять) «нам и всему войску нашему [...] жичливый и в делахъ рыцарскихъ взятый отъ боку нашего»²⁷. При затвердженні обрання на полковництво до Прилук Федора Мовчана у квітні 1678 р. гетьман І.Самойлович як визначальну ознаку кандидата називав його службову репутацію («знаючи бытии в Войску Запорозкомъ заслужонного, годного и до делностейъ рыцарскихъ способного мужа») ²⁸. Натомість І.Мазепа, затверджуючи Михайла Боруховича на чолі Гадяцького полку, у відповідному універсалі 1687 р. визначальними рисами для претендента називав

²³ Ширше про саму процедуру обрання на полковництво та позбавлення полковників влади див.: *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і реалій життя // Українська гетьманська держава на межі цивілізацій: Зб. наук. ст. – К., 2014.

²⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ Див., напр.: *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским.* – Ч. 1. – Москва, 1858. – С.144–145, 218, 256.

²⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданный Комиссией для разбора древних актов. – Вып.І. – К., 1911. – С.28. Про обставини цього призначення і його політичний підтекст див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – К., 1997. – С.1167–1169; *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

²⁸ Універсали українських гетьманів... – С.734.

«старанность и в статечних поступках досконалость»: «Видячи мы п. Михайла Бороховича странность и в статечных поступках досконалость, разумным его на уряд полковничества гадяцкаго бути годного, сподиваючися по нем, же и в дальший час в тых своих статечных поступках и годных войскогвых працах, не будет отминен»²⁹.

А влітку 1703 р., інформуючи царський уряд про призначення на полковництво до Полтави Івана Левенця, гетьман І.Мазепа серед іншого свій вибір мотивував і тим, що кандидат не лише добре знаний у полку як людина гідна, але і його батько справно полковникував тут: «Иная сторона полчан, знаючи Левенца на тот уряд згодного и достойного, что и его отец был полковником и сам может управитись, и его, гетмана, просили, вручил на тот уряд полковничества полтавского помянутому Левенцу»³⁰.

Як бачимо, гетьманські універсали щодо затвердження того чи іншого старшини на полковницькому уряді були доволі стриманими й не містили розлогих компліментів на адресу обранця, як і не відкривали завіси таємничості щодо мотивів обрання чи переобрання. І це, до слова, особливо помітно порівняно з документами щодо призначення козаків на старшинські уряди нижчого рангу. Так, скажімо, гетьман І.Самойлович, користуючись «повагою зверхности нашої» і проігнорувавши законне бажання мешканців Конотопської сотні вибрати вільними голосами нового старшину на вакантне після скинення з сотництва попереднього очільника, призначив 29 липня 1681 р. сотником до Конотопа колишнього правобережного полковника Федора Кандибу, мотивувавши своє рішення так:

«Иже есть нам відомо тое, що вы сотником своим бывшим не користуючи, иншого собы на тое старшинство человека обратити хочете и нашего рейментарского на тое позволение жадаете. Знаем теде мы, же тот бывший сотник ваш ленивым был стал до отправления дел своих призывтых, для чого слушне отдалити его з старшинства оного. А так уважаючи мы, же город ваш близко боку нашего рементарского найдется, потребни в нем конечно во всем мети доскональный порядок, и кгда ся в чом личит жебы мела наша рейментарские и войсковые справи поважне ишли тожем, теде повагою зверхности нашой, той уряд сотничества конотопского вручилисмо пану Федору Кандыбе, заслужоному в Войску Запорозском товарищу и справному человеку, которой волі нашой рейментарской своею справностію и належитою с того уряду услугою во всем приподобатися может. Прето вам всем старшим и меншим вишеречонным обывателем конотопским приказуем, абысте его пана Кандыбу, любовне за старшого собі принявши, з належитым пошанованьем корогу ему вручили и во всех своих повинностях отдавали ему послушенство. А он, яко человек разумный, уметиметь з вами подлуг порядку призывтого обходится»³¹.

²⁹ Цит. за: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.191.

³⁰ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1889. – С.198.

³¹ Універсали українських гетьманів... – С.769.

Таким чином, гетьман, ідучи наперекір бажанню конотопців, звертав увагу товариства на «заслужоність» Ф.Кандиби перед Військом Запорозьким, на його «справність» та «розум», котрі він може використати для наведення належного порядку у сотні, а також, що не менш важливо, готовність сумлінно виконувати гетьманську волю в місті, яке «близко боку нашого рементарского найдуется». Беручи до уваги розлогий набір чеснот претендента та водночас відштовхуючись від інтересів гетьманської влади конотопцям наказувалося «любовне» прийняти креатуру регіментаря³².

При цьому слід зауважити, що вільна елекція полковників (так само, як, власне, і гетьмана) належала до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», котрі й маркували поняття козацьких свобод, що в їх обороні козацтво так рішуче виступало з кінця XVI ст. Відповідно відібрання цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. стало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний його перебіг де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади у цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалося вже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки Б.Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій цього, як уже наголошувалося, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни стосувалися головним чином перебирання гетьманом прерогативи призначення та звільнення з полковницьких урядів.

І якщо за часів Б.Хмельницького спротив «товариства» стосовно такого стану справ у відомих дослідникам документах не артикулюється (хоч, безперечно, незгода з подібними діями мала місце, ураховуючи ту підтримку, яку мали серед «полчан», скажімо, усунені гетьманом із полковництва Матвій Гладкий чи Хмелецький³³), то в умовах розгортання громадянської війни за правління І.Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений миргородський полковник Степан Довгаль та ряд інших старшин, легітимність яких (цілком справедливо!) ставилася під сумнів центральним проводом, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності. Ба більше, перетворилася на одну з найбільш болючих і нагальних проблем поточного внутрішньополітичного життя.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, у тому числі й на полкові уряди, знаходимо в інструкції, яку гетьман Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р.³⁴ На словах тут не заперечувалося право вільного вибору полкової й сотенної старшини, проте для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми, у справі рицарській досвідченими»,

³² Там само.

³³ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С.303–307.

³⁴ Про сам документ див.: *Горобець В.* Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – С.40–61; *Його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.422–441.

дозвіл на перевибори полковників мав давати гетьман, а сотників, відповідно, полковник³⁵. До слова, ще більш цікавими були пропозиції П.Тетері щодо порядку проведення гетьманських виборів. У цьому контексті інструкція наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли», і аби надалі уникнути цього пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін – до наступного вального сейму³⁶.

Риси полковницької корпорації, представлені в адміністративних і соціальних практиках

Проте аналіз практик, що мали місце в політичному житті Гетьманщини другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст., указує на той факт, що політичні реалії насправді суттєво відрізнялися від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, з аналізу персонального складу полковницької корпорації зрозуміло, що з часом втратила свою силу вимога щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшини з інших полків. Зокрема, вихрестами з юдейської віри були відомі полковники Павло Герцик, Михайло Борухович, Андрій Маркович.

Наскільки випадковими могли бути стратегії службового звеличення цих кандидатів видно з історії Павла Герцика. Як зазначав у записці, поданій на ім'я П.Орлика в лютому 1708 р. генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, майбутній полтавський полковник Павло Семенович Герцик був сином юдея з Умані, котрий прийшов до Полтави в переддень повстання Б.Хмельницького, скуповуючи «лисиці, тхори, воцани и іншіє подліє речи, яко убогій, и застало его там дело войны Хмельницкой, где, яко всюди, жидов быто, но он, еще никому досады не учинивши, зложися крещением [...] и назван в святом крещении Семеном». Перед тим, як уперше одержати в 1675 р. полковницький пернач³⁷, П.Герцик «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками; а же природы был цекавой, а matka его сподобилась бытии женою пана Петра Забелы, за Брюховецкого судьи генерального и за Самойловича обозного генерального». Причому сталося це, якщо вірити словам В.Кочубея, цілком випадково:

«Пан Петро Забіла, судья генеральный за Брюховецкаго, вдвцем будучи, уже по смерти Семеновой Герциковой, приехал до Полтавы, хотячи Искрину за себе взяти (мабуть, матір ще одного майбутнього полтавського полковника, Івана Іскри – В.Г.) и стал господою в Герцички. А кгда Искриха замуж пойти не захотіла, постановивши себи до смерти вдовою быти, тога Забела взял за себе Герцичку».

³⁵ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Dział rękopisów. – Rkps.402. – №22. – S.547–563.

³⁶ Ibid.

³⁷ Gajdecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.2. – P.517.

І вже за допомоги несподівано звеличеної матері («тогда от тоее матки вспоможен будучи») «не з заслуги якое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским». Щоправда шлях цієї самої «омамы» проліг через схилання на свій бік полтавського «товариства», байдуже, що через доволі специфічні форми впливу: «подолстившися и подмогоричившися козакам полтавским»³⁸. Цікаво, що П.Герцик, ставши полковником, ніколи не підписувався прізвищем батька, а лише як «Павло Семенович»³⁹.

Ще більше на полкових урядах значилося іноземців (хоча щодо них, за умови хрещення у православну віру, правових заборон не існувало): Райча Дмитрашко, Войца Сербин, Петро Толстой, Михайло Кокоскін, Ілля Пашков, Михайло та Гаврило Милорадовичі, Антон і Василь Танські, Василь Капніст та ін. Вельми поширеною при призначенні на полковництво була й практика «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, що в таких випадках у ролі сторони, яка запрошувала, виступало не «товариство» того чи іншого полку, де існувала старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд чи царська влада.

Отож і нікого вже не дивувало, що, скажімо, полковником у Переяславському полку у другій половині XVII ст. були вже згадані раніше «волох» Райча Дмитрашко, котрий, прийшовши на українські терени з Придунав'я на чолі півтисячі «товариства хоругвей волоских», перш, ніж прийняв у 1667 р. лівобережний полковий уряд, служив під командою правобережного, брацлавського, полковника Василя Дрозда, а на Лівобережжя перебрався лише наприкінці 1665 р. Так само і попередня служба його наступника на полковництві – Леонтія Полуботка – проходила хоч і на Лівобережжі, але у Чернігівському полку. Вписується в такий стан речей і обрання на те саме переяславське полковництво Івана Лисенка, котрий до того очолював Стародубський полк. А Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. київський полковий уряд, устиг побувати на чолі Чигиринського (1677–1678 рр.) та Стародубського (1678–1681 рр.) полків⁴⁰. Так само з Правобережжям було пов'язано й службу призначеного у грудні 1688 р. гетьманом І.Мазепою полковником до Переяслава Якіма Головченка, що перед цим побував черкаським полковником і генеральним осавулом в уряді правобережного гетьмана П.Дорошенка⁴¹. І нарешті в першій чверті XVIII ст. сотник Глухівської сотні Ніжинського полку вихрест Андрій Маркович перемищується на полковництво до Лубен.

Черговими прикладами нехтування буквою закону щодо обов'язкової належності кандидата на полковий уряд до певного регіонального козацького співтовариства були випадки з нащадками гетьманських родин. Так, як

³⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.146–147.

³⁹ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – №9. – Отд.1. – С.371.

⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.192, прим.7.

⁴¹ Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.). – К., 2000. – С.38; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.27.

пам'ятаємо, сини І.Самойловича – Семен, Яків і Григорій – очолювали Стародубський та Чернігівський полки, а Д.Апостола – Павло й Петро – відповідно Миргородський і Лубенський. І таких випадків із часом ставало настільки багато, що їх уже й не можна класифікувати як винятки із загального правила, радше – звична практика, що успішно ігнорувала застарілий припис.

Проте козацька старшина, принаймні південних полків Гетьманщини, усе ж доволі дражливо ставилася до цієї тенденції. Вище вже згадувалося про те, що генеральний суддя І.Чарниш мав злобу на гадяцького полковника М.Милорадовича не лише за те, що його було призначено на уряд, котрий належав перед тим І.Чарнишеві, але й через іноземне походження конкурента. Принаймні, саме так стверджував у поданій на ім'я царя Петра I чолобитній ковалівський сотник Гадяцького полку А.Кіцеш (до слова, зять І.Чарниша по вдові його брата)⁴².

Ще більш переконливим свідченням цьому можуть бути формулювання, включені до колективної скарги лубенської полкової старшини на свого полковника А.Марковича (подана на ім'я російського міністра при гетьманському уряді Д.Апостола – стольника Ф.Наумова). Щоправда, на той час за указом Верховної таємної ради полковницький пернач у А.Марковича було відібрано та ініційовано кампанію «освидетельствования о поступках его в бытность его при том полку»⁴³. Так ось, у скарзі серед іншого вказувалося:

«С тех пор, как открыт был Лубенский полк, на чин полковничий выбирались вольными голосами люди достойные из своих полчан и никогда не бывало от них народу отягощения; а когда промоторством гетмана Скоропадского произведен в чин лубенского полковничества чужой человек, шурин гетмана, Андрей Маркович, тогда не только нынешних времен никем неслыханныя, но и за державы лядской и за жидовскаго тогдашняго арендаторства едва ли творились таковыя тяготи, налоги и обиды, какіе чинились от него, Марковича, в полку всему народу, которій от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился»⁴⁴.

Як бачимо, увага зверталася й на легітимність, із погляду побутування традиції, обрання на полковництво «своїх» людей «достойних», від яких не зауважено ніяких надуживань, та, натомість, неправильність «промоторства» гетьмана у справі полковницької елекції, особливо, якщо йшлося про «чужу людину», від якої «полчанам» чиняться ось такі нестерпні обтяження податками, «роботизнами», образами.

І, що характерно, саме в контексті розгортання справи А.Марковича у практичних діях старшини спостерігаємо повернення до вимоги кінця 1650-х рр. щодо заборони вихрестам посідати високі старшинські посади.

⁴² Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.85. – №4. – Отд.1. – С.3.

⁴³ Дневник Якова Марковича, изд. «Киев. старинь». – Т.2. – К., 1895. – С.17.

⁴⁴ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.ХІ. – К., 1896. – С.344; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №1. – С.57.

Уперше про це згадувалося влітку 1723 р., тобто через 64 роки після першої появи цієї норми в Переяславських статтях 1659 р. Тоді в таборі на р. Коломак, куди за наказом Петра I «головний командир» фельдмаршал князь М.Голіцин вивів козацькі полки з України, аби уникнути хитань серед козацтва у зв'язку з викликом до Петербурга наказного гетьмана П.Полуботка та генеральних старшин І.Чарниша й В.Савича⁴⁵, козацька верхівка зібралась у наметі миргородського полковника Д.Апостола для формулювання прохань до російської влади щодо «нужд общенародных». І у ході обговорення пакету найнагальніших питань, які потрібно було вирішити центральній владі (ініційована Д.Апостолом акція вилася в укладення так званих Коломацьких чолобитних 1723 р.⁴⁶), старшина серед іншого розмірковувала щодо «каких то жидях новокрещенных, явившихся в Малороссии»⁴⁷.

Із контексту повідомлення випливає, що старшини якраз і мали на увазі вже згаданого вище лубенського полковника А.Марковича та його сина Якова, котрого батько неодноразово залишав наказним полковником, попри те, що останній не мав ніякого досвіду адміністрування й вельми пихато та брутально поводився з місцевою лубенською старшиною (зокрема, молодшому Марковичу закидали, що він декого із сотників «несправедливо» саджав закованим у залізо на гармату)⁴⁸. Прибувши за кілька днів по тому до Охтирки, де знаходилася штаб-квартира князя М.Голіцина, генеральні старшини В.Жураківський і Я.Лизогуб представили йому свої претензії щодо самоуправних дій лубенського полковника та його сина Якова, «который заведывает полком как бы отцовским именем». І навіть отримали від головнокомандувача російськими військами в Україні сигнал щодо визнання владою законності їхніх вимог. Зокрема, М.Голіцин звернув увагу на те, як би протиприродно виглядало, коли б охтирський слобідський полковник, вирушаючи за межі полку, доручав місцеві справи своєму синові, ігноруючи при цьому полкову старшину. Утім, якихось практичних наслідків ця справа не мала. І коли за декілька днів після розмови В.Жураківського і Я.Лизогуба з князем М.Голіциним до Охтирки прибув наказний лубенський полковник Яків Маркович, російський фельдмаршал запросив його до себе на обід, де той наодинці поговорив із царським сановником «о своей нужде», а по завершенні обіду останній «милостиво его отпустил»⁴⁹, залишивши на посаді наказного лубенського полковника попри всю «протиприродність» ситуації, що на неї М.Голіцин звертав увагу буквально напередодні⁵⁰.

Загалом на полковництві в Лубнах А.Маркович протримався аж до 1727 р. Так само, як, власне, до цього часу звичною практикою для Лубенського полку залишалось і призначення за його відсутності наказним полковником

⁴⁵ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.147–148.

⁴⁶ Там само. – С.151–154.

⁴⁷ Журнал енеральной канцелярии // Русский архив. – 1880. – №1. – С.191.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Дневник Якова Марковича, изд. «Киевской стариной». – Т.1. – К., 1893. – С.40–41.

⁵⁰ *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.57–58; *Его же.* Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.57.

сина Якова. Докорінних змін ситуація зазнала лише у середині 1727 р., коли «світлішому князеві» О.Меншикову пощастило добитися опали для свого непримиренного супротивника графа П.Толстого. Не вдовольнившись засланням, О.Меншиков удався до репресій проти його родичів і свояків. На теренах Гетьманщини це проявилось в тому, що у травні 1727 р. уряд ніжинського полковника було відібрано у сина опального вельможі – графа Петра Петровича Толстого, котрий, до того ж, доводився зятем екс-гетьманші Анастасії Маркович-Скоропадській. Через родинну близькість із нею, а також, вочевидь, через неприязнь до родини Марковичів миргородського полковника Д.Апостола (саме тоді призначеного новим гетьманом Лівобережної України⁵¹), за волею О.Меншикова, утілений у постанові Верховної таємної ради від 24 червня 1727 р., полковницький пернач було забрано й в А.Марковича. Реалізація ж постанови покладалася на Ф.Наумова, призначеного тоді ж міністром при новому гетьманському уряді⁵².

Історія з відстороненням А.Марковича від полковницького уряду знову активізувала проблему обіймання євреями старшинських посад у Гетьманщині, причому на найвищому, імперському, рівні. Коли князеві О.Меншикову було представлено для попереднього ознайомлення таємну інструкцію міністрові при гетьманському уряді Ф.Наумову як йому діяти в Україні, той навпроти пункту щодо обрання у сотники та в інші чини «добрых людей» наказав дописати «криме жидов», пояснивши при цьому, що «шурин Скоропадского – из жидов и много от него в полку его тяготи, так лучше его отставить». І саме в такій редакції 22 липня 1727 р. документ було офіційно схвалено членами Верховної таємної ради⁵³. Утім, уже у серпні того року О.Меншиков потрапив в опалу. І, що цікаво, падіння колись усесильного сановника на долі Гетьманщини кардинальним чином не позначилася – курс на ліквідацію Малоросійської колеґії та відновлення інституту гетьманства було продовжено. А ось Марковичам без їхнього чи не головного недоброзичливця на владному Олімпі Російської імперії таки вдалося суттєво пом'якшити репресії імператорської й гетьманської влад проти себе. Щоправда, заданий князем О.Меншиковим із подачі Д.Апостола курс певний час розгортався за звичною інерцією.

Так, указ Верховної таємної ради передбачав не лише позбавлення А.Марковича полковницького пернача, але й ініціювання судового розслідування його службових зловживань: «Отлучить от полка полковника лубенского Андрея Марковича и освидетельствовать о поступках его в бытность его при том полку и о тягостях тому полку от него бывших»⁵⁴. Реалізуючи наказ центральної влади, міністр Ф.Наумов поширив у Гетьманщині свій наказ «дабы всяк на Марковича жалобы за обидь, им указанния, заносил, не посягая и не

⁵¹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.276–295.

⁵² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1780. – Л.92–96; Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.63. – Санкт-Петербург, 1888. – С.270, 779; Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.58–59.

⁵³ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1780. – Л.97–102.

⁵⁴ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.17.

закрываая»⁵⁵. Підбадьорені відставкою полковника А.Марковича, чи не першими проти нього почали свідчити лубенські полкові старшини, а вже далі пішли скарги від сотників, окремих державців і цілих громад⁵⁶.

Невідомо, наскільки непоправними для А.Марковича могли б виявитися результати судового розслідування його службових зловживань, якби не раптове падіння князя О.Меншикова та не досягнуті ним, разом із його сином Яковом (до слова, автором відомих «Дневных записок»), успіхи в пошуку покровителів в оточенні російського самодержця та серед імперських можновладців у Гетьманщині. Спочатку колишній лубенський полковник якимось чином переконав Ф.Наумова, аби той у листопаді 1727 р. видав розпорядження, згідно з яким скарги на протиправні дії А.Марковича приймалися лише від мешканців Лубенщини, «а с других полков не принимать»⁵⁷. А по тому батько й син Марковичі, понад рік микаючись московськими дворами впливових царських вельмож, «поднося червонць» в листах, у березні 1729 р. таки добилися від Іноземної колегії постанови, що припиняла судове переслідування колишнього лубенського полковника («О тягостях полчанам, чинишихся в работах и взятках, буде оно было, а по сказках старшинским прежде запретительного указа, того ради сіе оставляется»). За цілим рядом звинувачень було ухвалено рішення збирати додаткові докази, і лише за справою про самочинне заволодіння частиною міста Ромни – Засуллям – А.Маркович зазнав відчутних втрат: йому довелося повернути цю територію у відання роменської городової старшини⁵⁸.

Загалом же А.Маркович, пройшовши через принизливу процедуру судового слідства (про «насилля», в яких полчани звинувачували свого полковника, ітиметься нижче), втратив пернач лубенського полковника, але незабаром обійняв щойно конституційований уряд генерального підскарбія⁵⁹. Зважаючи на скоєне ним за тринадцять років майже безконтрольного врядування в Лубнах, таке поблажливе ставлення до нього Феміди викликало неабияке роздратування полчан. Особливо активним у цій справі виявився лубенський полковий обозний П.Мартос, котрий, за словами О.Лазаревського, натерпівся від А.Марковича чи не найбільше, а також сам гетьман Д.Апостол (почали навіть ширитися чутки, що регіментар має намір підняти Лубенський полк, перестріти полковника дорогою з Москви в Україну й, «не допуская до Глухова, уходит») ⁶⁰. «Похвалки» на здоров'я та життя новопоставленого генерального підскарбія чинив і лубенський полковий обозний, котрий, згідно з

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Див.: Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.59–62; Его же. Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.59–60.

⁵⁷ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.17.

⁵⁸ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.295; Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.59–62.

⁵⁹ Василенко Н.П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Вып.2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. – Чернигов, 1902. – С.133.

⁶⁰ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.63; Его же. Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.63.

інформацією Я.Марковича, спільно зі значковими товаришами «согласился [...] яким либо образом убить родителя»⁶¹. Утім, жодних наслідків ці погрози на адресу А.Марковича не мали.

І наостанок, аби завершити розмову про невдоволення лубенців призначенням до них полковником А.Марковича, слід звернути увагу на те, що лубенська полкова старшина, активно виступаючи в 1727 р. проти «промоторством гетмана Скоропадского», у результаті якого був «произведен в чин лубенського полковничества чужой человек, шурин гетмана», за кілька років укотре зустрілась і з проявом «промоторства гетмана», щоправда цього разу Д.Апостола, і з фактом призначення на полковий уряд «чужого чоловіка», але цього разу вже не гетьманського шурина, а гетьманича – Петра Апостола, що представляв миргородський старшинський клан, але через різні обставини ще з молодих літ був «взят ко двору імператорському и находился при князе Меншикове»⁶², тривалий час служачи в Москві та Петербурзі, а не у Війську Запорозькому. Утім, справедливості заради, варто також відзначити й те, що, за спостереженнями О.Лазаревського, П.Апостол, перебуваючи на уряді в Лубнах, жодними «насильствами» над полчанами чи якимись серйозними службовими зловживаннями своє ім'я не зганьбив. Активний спротив у його випадку могли викликати лише способи посідання ним полковницького уряду в 1728 р., а також його ефемерне врядування впродовж 1728–1730-х рр. Зокрема, згідно з інформацією Я.Марковича, про призначення гетьманича на полковий уряд до Лубен було оголошено під час обіду імператора Петра II в гетьмана Д.Апостола, що відбувся 7 квітня 1728 р. в Москві. Ось тоді государ і «пожаловал» П.Апостола полковницьким чином, «к чему заговаривал некоторой камер-юнкер Алепли, бивший в кухмистрах при покойном государу волоском»⁶³. А відбув лубенський полковник із Москви до Лубен, аби врешті-решт особисто приступити до виконання своїх функціональних обов'язків, лише влітку 1730 р., після коронації імператриці Анни Іоаннівни, котра й видала йому дозвіл на від'їзд зі столиці⁶⁴.

Як уже згадувалося вище, за гетьманування Д.Апостола загалом було актуалізовано питання призначення на старшинство, зокрема на полковництво, іноземців. Так, 3 жовтня 1727 р. гадяцька полкова старшина «супліковала» на свого полковника серба Гаврила Милорадовича, котрий «нам ниже именованным полчанам гадяцьким чинит нужди и озлобление». Як причину цих «нужд» старшини називали те, що Г.Милорадович є «іназемец», порядків їхніх не знає, а до того ж лише нещодавно прибувши в Україну й не маючи за собою ґрунтів, намагається якомога швидше наздогнати в матеріальному плані старих, заслужених у війську полковників («хотячи с другими застарелыми полковниками сравнятся в скорости обогатития»), відбираючи землі в козаків і старшин, примушуючи козаків до виконання різних «роботизн» на свою користь, що є протиправним і раніше не чинилося. Через такі насильства

⁶¹ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.303.

⁶² Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.63.

⁶³ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.209, 221.

⁶⁴ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.65.

іноземця, стверджували автори супліки, козаки, «спродавши ґрунти в розні порозходилися полки, а з полку (Гадяцького – В.Г.) против прежнего не кому за тое будет служби войскового отбывать». Відтак старшина й «товариство» просили гетьмана:

«Позволити нам подлуг обявлених пресвітлим его імператорским величеством указом волностей, волними голосами з межі своїх полчан кого на тот уряд полковничества достойних избрати, а от его Милорадовича, яко порядков малороссійских незнаючого и служби весьма ежели случится войскового поход немогущого, милостиво освободить, каби до последней чрез таких его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»⁶⁵.

Супліку підписали гадяцькі полкові старшини: суддя Мартин Штишевський, осавул Яків Потребич-Гречаний, другий суддя Григорій Граб'янка, бунчуковий товариш Захарій Рошаковський, обидва полкових сотники Іван Піратинський і Василь Селецький, а також сотники зінківський, ковалівський, лютенський, опішнянський, комишанський, веприцький, рашавський, наказний куземський, декілька значкових товаришів.

Цікаво, що за деякий час, бажаючи надати супліці ще більшої суспільної ваги, до неї долучилися низка впливових духовних і світських осіб Гадяччини. Підписанти повторювали прохання обрати на місце Г.Милорадовича «способного и служить годного з межі гадяцьких полчан полковником определить по вашей всех нас духовних и мирських желанію, а ему Милорадовичу яко неспособному, порядков малороссійских незнаючому и служить всем [...] не могущего отказать»⁶⁶. Цього разу свої підписи під проханням поставили: «Ясногорского Гадяцького монастиря ігумен Порфирий Константинович, Святопреображенского пустиноскетского монастиря ігумен Прокопій Бочковский, Алексей Яковлевич протопоп гадяцький и опішнянський, Іванн Тимофеевич протопоп зінковский и намісник котелевський, наместник гадяцький с братией», а також знову два полкових сотники, опішнянський, веприцький, ковалівський, наказний куземський. Додалися підписи полкового прапорщика, сотника зінківського, городових отаманів Куземинки й отамана Лютенки, полкового дозорці, двох полкових «завідовців» і магістратського писаря⁶⁷.

Реагуючи на це прохання, гетьман викликав до Глухова Г.Милорадовича для «ответа» та спорядив у Гадяч своїх слідчих – миргородських полкових суддю та писаря «для учинения розыску о починених чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидях»⁶⁸. І вже після того, як було добуто необхідні докази провини полковника, регіментар наважився звернутися з проханням до імператора, наголошуючи на тому, що Г.Милорадович:

⁶⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.22–22 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.541 а. – Арк.4.

⁶⁷ Там само. – Арк.4–5.

⁶⁸ Там само. – Арк.25 зв.

«И хочай в том чину полковничества был еще немного, еднак полчане тамошние подали мне немало челобитен жалующися на его полковника Милорадовича, что он им чинит обиды и налоги, привлекает козаков на свои приватные служби и работы, бранием разных з людей взятков, нещадными побоями и протчими своими поступками и непорядками»⁶⁹.

Заразом Д.Апостол просив і про відсторонення від уряду ніжинського полковника російського офіцера І.Хрущова:

«Також и нежинский новопоставленный полковник Иван Хрущов не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен, но скоро приехал в полк затеял здират з людей всякие неуказанные стацийные побори и бральоние, еще приказал во всем полку по сотнях собрат прибудные коні, чога прежде неводилося. [...] Всего ради всепокорнейше прошу показать полков Гадяцкого и Нежинского казакам и посполству од таких означених полковников Милорадовича и Хрущова непорядочних и обидливых поступков свою оборону и определение»⁷⁰.

Цікаво, що на відміну від гадяцької полкової старшини, котра апелювала до таких дразливих для імперської влади аргументів, як «Гавріил Милорадович іназемец», і нині «всемилоствейшим монаршим пресвітлого его імператорского величества указом обявлено такое милосердіе, что прежніе права и волности привернени малоросійському народу застали», натякаючи тим самим на порушення «малоросійських прав» при призначенні серба на полковництво в Гадяч⁷¹, Д.Апостол обходив ці не вповні «політкоректні» питання, роблячи наголос на зловживаннях старшин.

Реагуючи на клопотання гетьманського уряду, 29 липня 1729 р. імператор Петро II видав указ, яким відсторонив Г.Милорадовича від обов'язків гадяцького полковника («Милорадовича от того полку отставить и на место его определить полковником из полчан по общому всех духовних и мирських хотению»). Цікаво, що в документі вказувалося, нібито серб «и сам в том полку полковником быть не желает»⁷².

Тоді ж гетьман ініціював переобрання переяславського полковника – «волоха» Василя Танського. На полковництво він прийшов із волі сенатського указу навесні 1726 р., і, вочевидь, відразу ж налаштував проти себе місцеву козацьку старшину. Принаймні перше свідчення щодо наявності гострого конфлікту поміж полковником і гетьманським урядом Д.Апостола фіксується в документах навесні 1728 р., коли гетьман, перебуваючи в Москві на коронації Петра II, відправив в Україну універсал (від 12 березня), яким наказував колишнім старшинам Переяславського полку, яких відсторонив від влади полковник В.Танський, повернути уряди. Трохи згодом, 21 березня, Д.Апостол відправив до В.Танського листа з наказом:

⁶⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541а. – Арк.45.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – Арк.22.

⁷² Там само. – Арк.16–17.

«Дабы козаков на работизны и приватние послилки отнюдь никто не употреблял, и сам-бы он, пан полковник, в такие непорядки не вступал. Ибо гетману стало ведомо, козаков Переяславского полку стягают, якобы на стойку, а после оних разбирают старшина полковая и протчай в свои доми, где они козаки по приказу их топят грубы, возят дрова и воду, отбувают разные посылки и работы, чего в иных полках нигде не чинят, и чинить того права и порядки войсковые забороняют»⁷³.

Лексичний зворот «отбувают разные посылки и работы, чего в иных полках нигде не чинят, и чинить того права и порядки войсковые забороняют» уже вживався гетьманом для означення стану справ у Гадацькому, Ніжинському та Стародубському полках. Тож тут можна говорити не стільки про унікальність ситуації, котра склалася на Переяславщині у часи врядування там В.Танського, як про широке побутування подібних явищ у масштабах якщо не всієї Гетьманщини, то принаймні доволі значної її частини. У різних місцевостях могли бути свої нюанси, але, скажімо, картина полковницьких зловживань у Переяславському та Гадацькому полках була практично ідентичною.

Тотожно намагався діяти у цих ситуаціях і гетьманський уряд. Так, Д.Апостол ініціював розслідування службових зловживань В.Танського. 24 травня 1728 р. гетьман отримав дозвіл із Колегії іноземних справ на слідство проти переяславського полковника. За його попередніми результатами на початку 1730-х рр. В.Танського вивезли до Москви. Наприкінці березня 1732 р. про розслідування його справи доповідалося на засіданні Кабінету міністрів імператриці Анні Іоаннівні. Кількома місяцями по тому справу передали в руки шефа Таємної канцелярії генерала Ф.Ушакова. А в 1735 р. тепер уже колишнього переяславського полковника В.Танського було вислано до Сибіру⁷⁴.

Ініційовані гетьманом Д.Апостолом особисто або через його агентів справи проти полковників А.Марковича, Г.Милорадовича, І.Хруцова й В.Танського стали першою та водночас останньою хвилею в боротьбі гетьманського уряду зі зловживаннями представників полковницької корпорації Гетьманщини. Як бачимо, для декого з них наслідки такої ініціативи гетьмана були доволі плачевними. Натомість хтось зумів відкупитися та серйозно не постраждав. Загалом для полковників це стало певним застереженням – якщо не у сенсі усвідомлення недопустимості зловживань владою, то, принаймні, нерациональності протиставлення своєї влади владі гетьманського проводу. І в наступні десятиліття, аж до ліквідації автономії Гетьманщини, подібного роду розслідувань не спостерігалось.

Утім, відсутність згадок про серйозні масові службові зловживання полковників могла бути спричинена й змінами у структурі влади загалом. Адже після смерті Д.Апостола гетьманську форму володарювання де-факто було ліквідовано, а російська влада, яка заповнила утворену внаслідок цього порожнечу, звикла діяти в іншому, аніж це було характерно для «класичного»

⁷³ Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.123.

⁷⁴ Там само.

гетьманату, владному полі. Притаманні для Росії процеси централізації й абсолютизації влади суттєво звужували можливості для посилення владних центрів місцевого рівня на шкоду всевладдю центральних органів. Відновлення гетьманської форми правління й обрання на гетьманство К.Розумовського (початок 1750-х рр.) загальної тенденції розвитку владних відносин вочевидь не порушили. Проте для того, аби стверджувати це напевно, необхідно додатково досліджувати владні відносини часів урядування К.Розумовського.

***

Загалом можна стверджувати, що у середині XVII – першій половині XVIII ст. у політичній і соціальній ієрархії Української козацької держави інститут полковника Війська Запорозького був одним із найважливіших. Поряд із гетьманом і кількома представниками «вищої» групи генеральної старшини, полковники найбільше впливали на політичні й соціальні процеси в автономії. Зважаючи на високий владний статус та широкі можливості конвертувати його в реальні соціальні, матеріальні дивіденди й вигоди, посада полковника була однією з найбажаніших, до неї допускали або людей із найближчого оточення гетьмана, або осіб, що користувались особливим кредитом довіри російської влади (вплив останньої на кадрову політику гетьманату особливо помітним став у роки правління І.Скоропадського).

У розпорядчих документах і не прописаних у законах, але освячених традицією звичаєвих нормах, існували певні критерії відповідності для кандидатів на уряд полковника. Утім, жорстких вимог тут вироблено не було, а існуючі заборони й обмеження нерідко порушувалися під впливом факторів політичної доцільності, непотизму та ін. Активні спроби подолати негативні тенденції, що істотно погіршували керованість автономії, розхитуючи гетьманські повноваження, особливо через штучну імплементацію імперською владою в адміністративну структуру Гетьманщини іноземців, які вступали на службу імператорові, чинив гетьман Д.Апостол, котрому вдалося, скориставшись сприятливою політичною кон'юнктурою, добитися певних позитивних змін. Але ці досягнення не були системними й, до того ж, мали тимчасовий характер.

Author researches the institute of Zaporozhian army colonel as the high-ranking official of administrative-territorial and military unit of Hetmanate in the middle of 17th – first half of 18th century. In this article reconstructed his place in the political and social Cossack State hierarchy. The tendencies of the bottom up of careers of the most token representatives of this socio-professional group are traced. The main attention is paid to the candidate's features, the way it was described in the legislative acts and presented in the administration of Hetmanate practices. In the work detected the boundary conditions and inhibits that was built by law and traditions needed to the appointed social groups to take the colonel vacant office. Also, covered how effective it was in practice.

Keywords: colonel, Zaporozhian Army, Cossack Hetmanate, social and political hierarchy, service career.

Т.В.Чухліб *

ПРОЕКТ «КОЗАЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА» – ІСТОРИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ? **

Ранньомодерна Україна могла існувати не лише у вигляді автономного утворення на чолі з гетьманом, але й мати інші варіанти державно-політичного устрою, зокрема традиційного для європейських політичних систем князівства. Досліджуються теоретичні проекти його створення на теренах Війська Запорозького, а також неодноразові спроби їх практичного втілення впродовж другої половини XVII ст. – 60-х рр. XVIII ст. Основна увага звертається на особливості функціонування політичної думки за часів існування Української козацької держави, яка спиралася на світську та церковну традиції «пригадування старовини» княжої доби давньоукраїнської історії.

Ключові слова: козацтво, князівство, гетьманат, державно-політичний устрій, політичний проект.

Про те, як упродовж XVI–XVIII ст. українські козаки облаштовували свій самобутній державний устрій, написано не одну наукову працю¹. Однак цікавим та маловивченим на сьогодні питанням видається дослідження альтернативних варіантів розвитку доволі своєрідного як для східноєвропейського регіону державно-політичного ладу ранньомодерної України. Адже, на нашу думку, він міг існувати не лише у вигляді автономного утворення на чолі з гетьманом, але й функціонувати як традиційне для європейських політичних систем васальне, протеговане або ж самостійне князівство. У цьому контексті не можемо цілковито погодитися з висловленою нещодавно В.Потульницьким у рамках дискусії про синтез української та світової історії тезою, нібито «Богдан Хмельницький став першим українським політичним діячем, який успішно замінив давню князівську-королівську форму династичного правління державою на нову – гетьманську»².

Як відомо, політика персональних монархічних уній, династичні та спадкові проблеми, релігійні війни й інші військові конфлікти за доби пізнього

---

* Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

** Статтю написано за часткової підтримки фондів Канадського інституту українських студій із Меморіального фонду імені Нестора Печенюка.

¹ Див., напр.: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Відень, 1920; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини // *Український історик.* – 1965. – №3/4. – С.11–14; *Мицик Ю.* Політичні концепції Б.Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького* / Відп. ред. В.Смолій. – К., 1995. – С.21–32; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2000 та ін.

² *Потульницький В.* Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // *Український історичний журнал.* – 2014. – №1. – С.9.

середньовіччя та раннього модерну неодноразово викликали перерозподіли державних утворень, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення на основі «удільних» володінь середньовічних князів великих об'єднаних королівств і могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, у тому числі й над «малими» державами на чолі з князями³, герцогами, курфюрстами, господарями, гетьманами та іншими правителями, які зі свого боку змушені були визнавати себе залежними в різних політико-правових формах від сильніших монархічних дворів. Політичні проблеми міжнародного становлення та утвердження різних держав не обійшли стороною українські землі Речі Посполитої, на яких від кінця XVI ст. розпочався складний, неоднозначний та доволі стрімкий процес сепарування під козацьким проводом земель України-Русі від «дідичного тіла» Корони Польської.

Козацьке князівство: від політичної ідеї до «сумнівного» титулування та «пригадування старовини»

Думка про започаткування окремого Українського козацького князівства⁴ зародилася в теоретичних розробках церковних інтелектуалів Речі Посполитої ще наприкінці XVI ст. Зокрема, цікавий проект Задніпровського князівства в 1596 р. було складено київським католицьким єпископом Йосифом Верещинським. Він передбачав створення на певній території козацького державного утворення на чолі з князем, яке, згідно з тогочасними правовими відносинами, перебувало б у васальних стосунках із Річчю Посполитою⁵. Цей проект довгий час був суто теоретичною розробкою й, по суті, на рубежі XVI–XVII ст. залишався утопічною ідеєю⁶, адже не сприймався ані владною елітою Корони Польської, ані тогочасними провідниками Війська Запорозького. Хоча, як видається, на сьогодні повною мірою не досліджено вплив «князівського чинника» на інституційне становлення самого Війська Запорозького впродовж другої половини XVI ст.⁷ Поза тим, доволі добре вивчено побутування «культу

³ Очевидно, що праслов'янське слово «князь» було запозичене з прагерманської («*kuningaz*») або ж готської («*kuniggs*») мов, де воно означало «правитель». Первісно у східних слов'ян уживалося щодо військових і родових вождів. У письмовому вигляді як означення правителів Русі вперше з'явилося в тексті візантійсько-руського договору 911 р. (див.: *Толочко А.* Князья в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992; *Тимощук Б.* Східні слов'яни VII–X ст.: полуддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999; *Толочко О., Ричка В.* Князь // *Енциклопедія історії України.* – Т.4. – К., 2007. – С.368).

⁴ Ця назва умовна, адже на різних стадіях «Українське козацьке князівство» мало різні історичні, напівісторіографічні та історіографічні означення: «Задніпровське князівство», «Руське князівство», «Українське князівство», «Велике князівство Руське», «Сарматське князівство», «Малоруське князівство», «Малоросійське князівство», «князівство Русь», «князівство Українне», «Князівство Військо Запорозьке» тощо (див.: *Сас П.* Князівство Військо Запорозьке // *Енциклопедія історії України.* – Т.4. – С.367–368).

⁵ *Сас П.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Польсько-українські студії.* – Вип.1. – К., 1993. – С.66–67.

⁶ Виникнення та функціонування таких ідей у ранньомодерній Україні означають як «утопічне державотворче мислення» (див.: *Шевчук В.* Утопічне державотворче мислення в давній українській літературі // *Його ж.* Козацька держава. – К., 1995. – С.349–385).

⁷ Про призначення королем Стефаном Баторієм у 1578 р. князя М.Вишневецького козацьким гетьманом див.: *Брежуєнко В.* Гетьман чи старший? За лашгунками номенклатури козацьких

правителя» в козацькому середовищі XVI – першої половини XVII ст., особливе місце в якому займало пошанування королівської влади⁸.

Ідея утворення на Задніпров'ї, історичній «малій Україні»⁹, окремого князівства козаків, «нового Запорозжя», стала найрадикальнішим проявом політичної теорії ранньонаціональної Української держави¹⁰. Порівнюючи владу гетьмана та князя над козацтвом, М. Антонович зауважував, що попри всю фантастичність задумів Й. Верещинського, він виявив більшу політичну зрілість, аніж переважна більшість тогочасних козацьких діячів та їхніх наступників¹¹. Адже об'єднання козацької території у формі князівства було більшим теоретичним досягненням, ніж розвиток влади гетьмана, над яким тяжіла не тільки залежність від монаршої влади короля/царя/султана, але й обмеження владних повноважень суто козацьким станом.

Однак, здавалося б, нездійсненна утопічна теорія вже в 1630–1640-х рр. раптово набула певного практичного втілення в межах українських володінь річпосполитського князя Яреми Вишневецького. Саме він свідомо чи несвідомо підтримав ідею (а, можливо, виступив ініціатором) створення нових адміністративно-територіальних районів в Україні – реєстрових козацьких полків – і таким чином частково втілював начебто нереальні плани Й. Верещинського, який передбачав започаткування полкових козацьких центрів на «волості».

Як влучно зауважила Н. Яковенко, Я. Вишневецький неодноразово мріяв «приміряти» на себе королівську корону¹², однак, щоб стати справжнім володарем Речі Посполитої чи хоча б номінальним «королевичем» України-Русі князеві необхідно було формувати й утримувати вірні війська, які забезпечували б його політичну спроможність. Такі військові підрозділи він почав набирати з місцевого українського люду, що пізніше дало підстави в одному з програмних документів гетьмана Богдана Хмельницького стверджувати (тут і далі підкреслення мої – Т. Ч.):

«Оскільки князь й[ого] м[илість] Вишневецький проти волі й наказу й[ого] кор[олівської] м[илості] таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, починаючи від Дністра, Берлінців, Бару, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис,

---

провідників (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – Т.130: Історичні науки. – К., 2012. – С.4.

⁸ *Брежуненко В.* Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI – середини XVII ст. // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля.* – К., 2010. – С.337–353.

⁹ Про поширення етноніма «Україна» та його побутування в політичних практиках останніх десятиліть XVI – початку XVII ст. див.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назва української території між кінцем XVI і кінцем XVII ст.) // *Міжкультурний діалог.* – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.57–95.

¹⁰ *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С.48–59; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.270.

¹¹ *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – С.59.

¹² *Яковенко Н.* Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя // *Її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге. – К., 2008. – С.77.

призначивши на службу його кор[олівської] вел[ичності] і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців¹³.

Із початком та розвитком Української козацької революції в 1648 р. жоден із представників українських/руських князівських аристократичних родів, а серед них найбільш «патріотичними» на той час були Острозькі та Заславські¹⁴, не підтримав її політичних гасел, одним з яких було проголошення або ж відновлення Руського/Українського князівства¹⁵. Проте на бік Війська Запорозького впродовж кінця 1640 – першої половини 1650-х рр. перейшло дуже багато шляхтичів, які зайняли провідні місця не лише серед генеральної, але й полкової та сотенної старшини самопроголошеного на теренах східних воєводств Речі Посполитої державного утворення¹⁶.

Гетьманські повноваження Б.Хмельницького неодноразово порівнювалися з князівськими, а влада гетьмана означувалася не інакше, як князівська. Зокрема, єврейський хронікер Натан Ганновер так описав в'їзд козацького провідника до Києва та прийом його місцевим людом і духівництвом у грудні 1649 р.: «Вони благословляли його на князя й провідника над ними та їхніми дітьми. І вони казали йому: “Ти князь Божий і визволитель”»¹⁷.

Єрусалимський патріарх Паїсій¹⁸ величав Б.Хмельницького «ясновельможним князем» («illustrius princeps»)¹⁹. Це дало підстави історикам зробити висновок про те, що вищий православний ієрарх прирівнював українського гетьмана до сусідніх князів-господарів Молдавії та Волощини, тобто залежних володарів «малих» держав під протекторатом «великої»²⁰. Однак таке твердження потребує певного коригування, адже, наприклад, відомо, що члени польського посольства Адама Кисіля стверджували про величання гетьмана

¹³ Ідеться про «Пункти вимоги Війська Запорозького до його королівської милості пана нашого милостивого», складені в таборі під Зборовом 17 серпня 1649 р. (див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / Уклад. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.128–131).

¹⁴ Див.: Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Ї ж*. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.231–257.

¹⁵ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького*. – С.29. Пор.: *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – С.53–54.

¹⁶ За підрахунками В.Липинського, у реєстрі Війська Запорозького 1649 р. серед козаків було записано 1324 шляхтича, які репрезентували 663 шляхетських роди з України-Русі (див.: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980; див. також: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.3). Натомість сучасний дослідник стверджує, що шляхтичів у козацькому реєстрі 1649 р. було вчетверо більше, тобто близько 4000 осіб (див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина: Персональний склад. – К., 1999).

¹⁷ Цит. за: *Hanover N.* Abyss of Despair (Yeven Metzulah). – New Brunswick; New York; London, 1983. – P.46.

¹⁸ Посідав патріарший престол упродовж 1645–1660 рр., до того був архимандритом одного з монастирів у Молдавському князівстві.

¹⁹ *Miaskowski W.* Dyaryusz podróży do Pereasławia i traktowania tamtejszego z Chmielnickim // *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bielskiego Księga pamiętnicza*. – Kraków, 1864. – S.377.

²⁰ *Плохій С.* Гетьманські освячення // *Його ж*. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.294.

«князем Русі й Молдавії»²¹. Загальноновизнано, що Б.Хмельницький намагався добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою правителя Молдавського князівства Василя Лупула – Розандою²². Але у цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів уважалися б «принцями крові» й могли б здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити суб'єктивні фактори (як-от убивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що й підтвердилося невдовзі, коли в 1653 р. було смертельно поранено гетьманича Т.Хмельницького.

Сучасники також порівнювали політико-правовий статус гетьманської влади в Україні з повноваженнями курфюрста Бранденбурга, який хоча й перебував у ленній залежності від польського короля, але при цьому правив «осібно»²³. Упродовж кінця 1640-х рр. постійно ширилися чутки, що Б.Хмельницький «князем київським і руським титулується»²⁴. У «Дискурсі про сьогочасну війну козацьку або хлопську», написаному невідомим польським шляхтичем 21 травня – 23 вересня 1648 р., відзначалося: «Козаки тим небезпечніші й зухваліші будуть, коли виб'ються з підданства Корони Польської та собі річпосполиту нову козацьку або князівство Руське (яке, мабуть, хтось нав'язує) утворять»²⁵.

Додаткового дослідження потребує теза про те, чи надавав турецький султан Мегмед IV Авджи українському гетьману титул «короля» або ж «князя»²⁶. Із цього приводу В.Смолій та В.Степанков стверджували, що Б.Хмельницький не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем, що не хотів встановлення монархічної влади, а керувався розумінням того, що в козацькій Україні немає соціально-політичної опори для князівської влади²⁷. Хоча, як відзначав Я.Федорук, «державотворча діяльність гетьмана, чи, інакше кажучи, політичні плани, скеровані на проголошення Війська

²¹ Див.: Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С.5.

²² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.317–319.

²³ Під час польсько-литовсько-московських переговорів у Бресті 18 лютого 1657 р. литовський гетьман П.Сапега заявляв московитам:

«І йому, Хмельницькому, володіти б із коронних воеводств воеводством Волинським, воеводством Подільським та всіма містами тих воеводств. І бути б йому, гетьману, під твоєю, великого государя, високою рукою осібно, не підданним, так само, як був у польського короля бранденбурзький курфюрст осібно, не підданним»

(цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 р.: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.507).

²⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.43.

²⁵ Dyskurs o terażniejszej wojnie Kozackiej albo chłopskiej (21.VI – 23.IX.1648) // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – Т.1: 1648–1660. – Wrocław, 1989. – S.9.

²⁶ Згідно з дослідженнями О.Прицака, гетьмана Б.Хмельницького в османських документах часто означали саме як «короля Русі» (див.: Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип.2. – К., 1993. – С.182).

²⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. – С.5.

Запорозького, за тодішньою термінологією, удільним князівством, була похідною від його боротьби з Яном Казимиром»²⁸.

«Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebellionis Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux»²⁹ – такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана голландський художник В.Гондіус. «Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow.» – саме так Б.Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава (від 14 і 16 листопада 1656, 18 січня і 21 червня 1657 рр.)³⁰ та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)³¹. «Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum»³² – цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом українського гетьмана 1657 р. австрійським послам. «Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana»³³ – читаємо підпис у листі до імператора Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Фердинанда III від 18 квітня 1657 р. Як відомо латинське слово «dux» в європейських країнах означало «володар», «князь», «герцог» тощо. Так само в листуванні з молдавським і волоським господарями Б.Хмельницький як відповідник українському титулуванню «гетьман» уживав латинське «princeps», що означало «принц», «князь», «господар»³⁴. Окрім того, у своїх латиномовних листах до іноземних володарів він інколи застосовував ще титул «campiductor» («воєначальник», «польний гетьман»)³⁵. Тобто, як бачимо, у відносинах з іноземними володарями Б.Хмельницький постійно «шукав» відповідне титулування, яке відображало б його реальні владні повноваження та було прийнятним для інших правителів.

Можна стверджувати, що Б.Хмельницький у відносинах з окремими сусідніми володарями інколи називав себе князем, а також ототожнював свою гетьманську владу з князівською, тобто з таким державним правлінням, яке передбачало владарювання не тільки над однією (у даному випадку – козацтвом) верствою, але й над іншими станами. Про це, зокрема, переконливо свідчать його численні універсали про охорону православних монастирів, а також окремі привілейні акти щодо захисту прав міщан та руської шляхти, яка визнала його владу. Поза тим, запровадження в політичну практику князівського титулу порушило б, по-перше, внутрішньополітичну ситуацію в повсталій Україні, адже основні гасла виступу було спрямовано саме проти князів-«крулев'ят» та шляхти³⁶, а по-друге – нівелювало б зовнішньополітичні здобутки з огляду на

²⁸ Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 403.

²⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 509.

³⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – С. 595.

³¹ Там само. – С. 596.

³² Там само. – С. 575.

³³ Там само. – С. 578.

³⁴ Там само. – С. 289–290, 484–485, 591–592.

³⁵ Там само. – С. 99–101. Пор.: Плохий С. Гетьманські освячення. – С. 294.

³⁶ Відомі красномовні висловлювання Б.Хмельницького про річпосполитських «корольків, шляхту, дуків і князів», записані сучасниками в 1649 р.: «Король королем нехай буде, таким, щоб карав і стинав шляхту, і дуків, і князів – аби мав волю: згрішить князь – урізати йому шию, згрішить козак – те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути – як ся йому видить»; «[...] мені загинути з усім Військом Запорозьким, чи усій польській землі, усім сенаторам, князям,

ту обставину, що вживання гетьманом князівського титулування йшло всупереч із його прагненнями залучити на свій бік московського царя: спочатку за допомогою обрання його на королівський трон Речі Посполитої (як відомо, ще з 1649 р. Б.Хмельницький хотів бачити Олексія Михайловича королем польським і «великим князем руським»³⁷), а з 1654 р. – визнання військового захисту та політичного протекторату Москви.

Потрібно відзначити й таку важливу ідеологічну складову політичного правління того чи іншого гетьмана Війська Запорозького: усі вони, починаючи від Б.Хмельницького й закінчуючи І.Мазепою та П.Орликом, неодноразово за певних обставин апелювали до історичної спадщини «руських княжат»³⁸. Не викликає сумніву, що за допомогою такого «пригадування старовини» правителі Гетьманщини хотіли бачити свою владу більш легітимною не тільки в очах підлеглого їм населення, але й іноземних володарів. Сучасники неодноразово оцінювали Військо Запорозьке як продовжувача давньоруських часів, зокрема у воєнному мистецтві³⁹. Однак, припускаємо, що в уявленнях гетьманів та їхнього оточення про стародавніх правителів Русі поряд із великими руськими князями XI–XII ст. (найбільш згадуваним серед козацької верхівки був «святий рівноапостольний великий князь Володимир»⁴⁰) усе ж таки більшою мірою увиразнювалися «княжата» не такого вже й давнього Київського/Руського князівства, коли воно у вигляді автономного адміністративно-територіального утворення існувало в межах Великого князівства Литовського та було скасоване лише 1471 р.⁴¹

У тексті «Пунктів головних, за якими Військо Запорозьке іменем всього народу руського вольності просить...», що їх 1675 р. гетьман П.Дорошенко надіслав королеві Речі Посполитої Янові III Собеському, в одному з пунктів йшлося про те, що колись «старі княжата руські й литовські» надавали автономні права для «греко-руської церкви», тобто православних:

«Усілякі привілеї й листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської та благочестивих її визнаців належних,

---

королям і шляхті» (див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. – Т. II: 1648–1651 гг. – Москва, 1953. – С. 106; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – К., 1995. – С. 145).

³⁷ Див.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 139.

³⁸ Див., напр.: *Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Б.Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького.* – С. 94–109; *Затилюк Я.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 2011. – № 5. – С. 28–43.

³⁹ «Ми тепер маємо справу не з тією давньою Руссю, яка з луками й рогатинами вступала в бій, а з небезпечним, озброєним вогнепальною зброєю військом», – писав 31 травня 1648 р. брацлавський воевода А.Кисіль до гнєзненського архієпископа М.Лубенського (див.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 26, 29).

⁴⁰ Саме в такому «статусі» князь Володимир «пригадується» в універсалі гетьмана І.Самойловича Київському Братському монастиреві від 7 липня 1672 р. (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І.Бутич, В.Ринсевич, І.Тесленко. – К., 2004. – С. 637).

⁴¹ Останнім із київських князів постдавньоруського періоду, очевидно, треба розглядати Федора (1331–1362 рр.) (див.: *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1999; *Войтович Л.* Князі і традиції державності // *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Л., 2000).

і на знищення тих в минулі сейми послані й зареєстровані та [з] канцелярії коронної видані, також листи всілякі й конституції сеймові, вольностям військовим і народові руському шкідливі та противні, щоб було скасовано й навечно в ніщо обернено, а справи всі, як у свідоцтвах старих княжат руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії, також привілеї давні та теперішні королів їх м[илості] на церкви, монастирі й уряди церковні, на високому рівні про унію нічого не згадуючи, віри греко-руської людям надані, і зараз терміново, яких Військо Запорозьке потребує, аби обговорені, підтверджені та зміцнені були»⁴².

Доволі цікаво виглядає своєрідне «привласнення» у середовищі генеральної старшини Війська Запорозького не тільки політичної та церковної спадщини «старих княжат руських», але навіть заміна їхньої «самоназви». Так, у прочитанні київського полковника Василя Дворецького «руські князі» перетворюються на «малоросійських» («православні князі малоросійські київські»⁴³), що, з одного боку, може свідчити про наявність у козацької еліти проявів патріотизму, а з іншого – добре знання ними історії власного краю, адже впродовж XV–XVI ст. назва «Мала Росія»/«Мала Русь» неодноразово використовувалася для означення приєднаних до Великого князівства Литовського територій давньої Русі.

Несподіваний (?) проект «Великого князівства Руського»

У контексті дослідження проектів упровадження в Україні князівської влади важливою проблемою залишається розгляд намагань козацьких інтелектуалів утілити в Гадяцькій угоді 1658 р. (ратифікована сеймом Речі Посполитої вже наступного року) ідею Руського князівства. Історикам ще потрібно дослідити мотиваційний механізм «винайдення» у середині XVII ст. такого начебто неприродного та несподіваного для козацького «плебсу» проекту, як «Велике князівство Руське», і відповісти на запитання, що це було: намагання використати позитивний досвід автономного перебування у складі Речі Посполитої Великого князівства Литовського, чи все ж таки творці цього ранньомодерного політичного конструкту спиралися на історичну пам'ять⁴⁴ про існування давньої Русі або ж традицію великокнязівської влади в Києві впродовж XV ст.⁴⁵

⁴² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamoyskich. – Rkps.1807. – S.138–139; Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П.Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 р.: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.264–265.

⁴³ Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.870.

⁴⁴ Про формування історичної свідомості в ранньомодерній Україні див.: Сас П. Історична думка // Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.678–679.

⁴⁵ Із приходом до влади в Києві 1432 р. литовського князя Свидригайла відбулося відновлення «великого князівства руського», адже, згідно з літописним записом: «Литва посадиша великого князя Жигимонта Кестутовича на великое княжение на Вилни и на Троцех, и князи рустии и бояре посадиша князя Швидригайла на великое княжение руское» (цит. за: Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.65). Див. також: Русина О. Традиція князівського правління на Київщині // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.3. – К., 1993. – С.172–176.

Поza тим, як нам видається, на кінець 1650-х рр. ця ідея виглядала доволі розмитою та несформованою ідеологічно. Зокрема, у самому тексті Гадяцької угоди лише один раз згадувалося про «князівство Руське» в такому контексті:

«Уся Річ Посполита народу польського й Великого князівства Литовського та Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою, як була перед війною, себто ці три народи мають зiставатися непорушно, як були перед війною у границях своїх і при свободах своїх згідно з законами – у радах, судах і вільному виборі панів своїх – королів польських, литовських і руських»⁴⁶.

Тобто, бачимо, що у цьому випадку володарем Великого князівства Руського мав бути правитель Речі Посполитої – «король польський, литовський і руський», який, отже, і був великим князем руським. Не йшлося про повноваження гетьмана Війська Запорозького як руського князя, який, з одного боку, мав управляти лише козацьким військом, але з іншого – обиратися «станами воеводств Київського, Брацлавського й Чернігівського». Адже, як стверджувалося в документі:

«Для підтвердження та більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ руських і першим сенатором воеводств Київського, Брацлавського й Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воеводства Київського, Брацлавського та Чернігівського оберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана руського»⁴⁷.

Отже, до владних повноважень гетьмана додавалися ще й сенаторські, які хоча й поширювалися на некозацьке населення згадуваних воеводств, але, вочевидь, були меншими від князівських. Символічне втілення цих прерогатив І.Виговського набуло в одному з головних його владних атрибутів-«інсигній» – печатці, де містився напис: «Іван [...] Виговський воевода [г]енерал київський гетьман великий князівства Руського староста чигиринський»⁴⁸.

Гадяцьку угоду було поновлено у Чуднівському договорі 1660 р. між Короною Польською та гетьманом Юрієм Хмельницьким. Концепт «Великого князівства Руського» тут замінило положення про «Вольності Війська Запорозького»⁴⁹. Це, передусім, мало означати, що всі прерогативи «гадяцького» «князівства Руського» повинні були закріплюватися за козацьким автономним державним утворенням.

⁴⁶ Biblioteka Książat Czartoryskich, Oddział Muzeum Narodowego w Krakowie (далі – BCz). – Rkps.402. – S.282–283, 299–300; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – К., 1998. – С.354–364; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII w.* – Kraków, 2002. – С.48–63.

⁴⁷ BCz. – Rkps.402. – S.283.

⁴⁸ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.123/124. – Л., 1917. – С.4–14.

⁴⁹ BCz. – Rkps.402. – S.351–353.

Незважаючи на те, що у Чуднівському договорі 1660 р.⁵⁰ вже не згадувалося про «Велике князівство Руське» на чолі з «гетьманом військ руських», наступні козацькі реґіментарі неодноразово звертали увагу на долю цього політичного проекту. До того ж це підживлювалося тією обставиною, що королі Речі Посполитої, з огляду на існування в межах їхньої держави Руського воєводства як адміністративно-територіальної одиниці, титулувалися «великими князями руськими». Так, в одному зі своїх листів до короля Міхала Корибути Вишневецького гетьман Петро Дорошенко⁵¹ проігнорував відповідну частину титулування, що було порушенням дипломатичного етикету. Утім, мотиви таких дій провідника Війська Запорозького, очевидно, крилися в тому, що тоді він намагався отримати такий самий титул від турецького султана Мегмеда IV Авджи⁵² та, вочевидь, московського царя Олексія Михайловича⁵³. Однак у відповідь на зауваження великого коронного канцлера Анджея Ольшевського про порушення етикету, у листі від 15 березня 1670 р., П.Дорошенко нагадав урядовцеві, що дедалі частіше представники Речі Посполитої говорять лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плоти», зазначивши: «Писати його королівську милість князем руським і водночас не хотіти у станах Речі Посполитої згадувати князівство Руське, яка ж тоді у цьому справедливість?»⁵⁴.

У жовтні 1670 р. П.Дорошенко все ж вислав своїх представників – Я.Петрановського та М.Харлана – на черговий сейм, надавши їм спеціальну інструкцію. Однак конституцією 22 грудня було затверджено домовленості з противником правобережного гетьмана – Михайлом Ханенком⁵⁵. До Чигирина привезли королівський лист із поясненням причин відмови у задоволенні вимог П.Дорошенка на Острозьку комісію (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької

⁵⁰ Див.: Степанков В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С.187–195; Kaczmareczyk J. «Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17, octobra anno 1660» // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – С.221–226.

⁵¹ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011.

⁵² Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.39–60.

⁵³ Промовиста у цьому контексті заява П.Дорошенка московському послові П.Шереметеву наприкінці 1668 р.:

«За моїм старанням не тільки сей бік України, де [...] ми нині проживаємо, під його царської величності руку віддано буде, але ще й усе належне поки [в] державі (в оригіналі "państwo" – Т.Ч.) чи князівстві Руському кордон проведений був: Перемишль, Ярослав, Галич, Володимир, ті головні міста князівства Руського. Маю в Бога моїм надію, аж по них [кордон] обмежений буде, то князівства Руського богоспасенного города Києва»

(див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.233).

⁵⁴ ВСз. – Rkpс.166. – С.335–337. Див. також: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.291–292; Степанков В. Острозька комісія 1670 р.: передумови, хід, наслідки // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – С.485.

⁵⁵ Volumina legum. – Т. V. – Petersburg, 1860. – Р.30. Див. також: Степанков В. Острозька комісія 1670 р.: передумови, хід, наслідки. – С.481–512; Чухліб Т. Острозька угода 1670 // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.688–690; Його ж. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60–70-х рр. XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. – Вип.2. – К., 1997. – С.171–184.

угоди), а також сейми 1669 і 1670 рр. Серед іншого відзначалося, що скасування унії в Україні не залежало від світської влади, а виокремлення для Війська Запорозького особливої території неможливе, адже тоді, на думку Міхала Корибута Вишневецького, знову постало б Руське князівство, від якого козаки відмовилися згідно з положеннями Чуднівської угоди. Власне, сам король засвідчив прагнення П.Дорошенка до «удільної» князівської влади в Україні такими словами: «Бо в такий спосіб князівство або господарство Руське (яке дехто має на думці й до цієї мети спрямовує всі свої поради та дії) мало б постати»⁵⁶.

Очевидно, що П.Дорошенко все ж таки набув князівського титулу, але за допомогою Османської імперії. У фермані (грамоті) турецького султана Мегмеда IV Авджи український гетьман означувався титулом «каган»/«гакан»/«хакан», що в османській політичній культурі було відповідником «короля» або ж «великого князя»⁵⁷:

«Я наділив його потрібною владою та повелів також, що він, після важких днів, призначений каганом на території трьох вищезгаданих країн (ідеться про Правобережну, Лівобережну Україну й Запорозьку Січ – Т.Ч.) та урядів і завданням його є насамперед оборона. Народи, котрі перебувають під політичним управлінням, повинні найкращим чином підготуватися і вжити заходів на вирішення існуючих проблем»⁵⁸.

Хоча, можливо, що таке титулування пристосовувалося до реально вживаного на той час П.Дорошенком, тобто було тюркським замінником титулу «гетьман». Очевидно, що в контексті сприйняття владного статусу українського гетьмана слід також звернути увагу на процедуру отримання П.Дорошенком «князівських» атрибутів влади від турецького султана. У листопаді 1672 р. він одержав від Мегмеда IV Авджи грамоту-«нісан» на підтвердження прав щодо Правобережної України у статусі османського підданого⁵⁹. Також «володар усіх володарів» особисто вручив П.Дорошкові золоту булаву й каптан⁶⁰. Удруге на прийомі у султанському шатрі гетьман побував у вересні 1674 р. поблизу Умані, коли османський правитель на знак своєї приязні подарував йому каптан, оксамитову соболіну шапку, кількох породистих коней, а також чергову булаву із золота (за іншими відомостями – зі срібла)⁶¹.

⁵⁶ Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.275. У січні 1671 р. польський король Міхал Корибут Вишневецький вимагав від Петра Дорошенка не тільки зречення турецької протекції, але й ліквідації «Господарства Українського» (див.: Там само. – С.278).

⁵⁷ *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // *Український археографічний щорічник*. – Вип.8/9. – К., 2001. – С.334.

⁵⁸ Цит. за: Там само. – С.337.

⁵⁹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika. – Praha, 1933. – S.39–40; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* – Ч.2. – Москва, 2001. – С.110.

⁶⁰ *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości Polskiej*. – Т.VII. – Cz.2. – Warszawa, 1961. – S.326.

⁶¹ *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 р. // *Його ж.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С.388; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.526–527.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, П.Дорошенко відмовився від ідеї укладення угоди з Річчю Посполитою на користь скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка оголосила б гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини й Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁶². Турецьке покровительство (до речі, як і будь-яке інше) було необхідне П.Дорошенкові лише для того, щоб, за відомостями зі Львова від липня 1675 р., «мати для себе удільне князівство»⁶³. У королівській канцелярії в той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»⁶⁴. Власне, це означення якнайкраще підходило П.Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» правителем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Хоча з початком османського протекторату ідея відновлення Руського князівства набувала нового звучання, гадацький проект козацького «Великого князівства Руського» впродовж кінця 1650 – початку 1660-х рр. зазнав краху. Основною причиною цього стала позиція влади Речі Посполитої, яка не бажала визнавати політичні претензії Війська Запорозького та його провідників на управління частиною території України-Русі⁶⁵. Окрім того, запровадженню Українського козацького князівства не сприяла поступлива політика окремих гетьманських урядів (насамперед М.Ханенка), які не бачили або не розуміли можливості існування в межах Польсько-Литовської держави національного територіального утворення за прикладом Великого князівства Литовського.

Князювання Юрія Хмельницького в контексті османської та православної політичних традицій

Ще під час переговорного процесу щодо укладення Гадяцької угоди 1658 р. керівник посольства Корони Польської Станіслав Беншовський висловив у сеснаті таку думку: «Самоуправління Русі як окремого князівства також довго не протримається. Козаки, які нині про це думають, вимруть, а їхні спадкоємці вже не так гаряче обстоюватимуть це, і поступово все повернеться до колишнього стану»⁶⁶.

Передбачення польського дипломата майже здійснилися б (адже князівські претензії гетьманів І.Виговського та П.Дорошенка так і не набули свого логічного завершення), якби з 1676 р. за допомогою турецького султана

⁶² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rkps.355. – S.19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.533–534.

⁶³ Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Т.Х. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.280.

⁶⁴ BCz. – Rkps.423. – S.241; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – S.20.

⁶⁵ Докл. див.: *Чухліб Т.* Гадяч 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

⁶⁶ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – S.252–253. Див. також: *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С.166–167.

Мегмеда IV Авджи, по суті, не розпочалася реанімація Гадяцького проекту в його османському варіанті.

Князювання сина Б.Хмельницького на території Правобережної України впродовж 1676–1681 рр., яке відбувалося згідно з положеннями турецько-польських договорів (Журавненський мир 1676, константинопольські угоди 1677–1678 рр.) та за рішеннями Високого Дивану, ще не стало предметом наукових зацікавлень. Утім, певні напрацювання щодо вивчення окремих аспектів діяльності Ю.Хмельницького у цей період вже є⁶⁷. Розгляньмо невеликий «неокнязівський» відтинок минулого України крізь призму новітніх методологічних підходів до політичної історії. Яким, наприклад, був «турецький» церемоніал князівського призначення й висвячення гетьманського сина та чи відрізнявся він від усталених на той час політичних традицій і дипломатичного протоколу? Як Ю.Хмельницький уявляв свої князівські повноваження та як його владу сприймали іноземні сучасники, а також різні верстви населення України?

Припускаємо, що проголошення Ю.Хмельницького у столиці Османської імперії князем України-Русі відбувалося за всіма канонами тогочасної політичної культури. При цьому султан Мегмед IV Авджи пристосовувався до «європейсько-християнських» церемоніальних традицій, про що свідчила участь у звільненні молодшого сина Б.Хмельницького з ув'язнення вищих православних ієрархів – єрусалимського⁶⁸ та константинопольського⁶⁹ патріархів.

Тут потрібно зазначити, що відносини між гетьманами Війська Запорозького та вищими ієрархами православної церкви мали велику традицію. Власне, від часів правління Б.Хмельницького Вселенська патріархія не тільки пильно стежила за тим, що відбувається у повсталій Україні, але й за допомогою власної дипломатії намагалася суттєво вплинути на зовнішню та внутрішню політику гетьманських урядів. Так, єрусалимський патріарх Паїсій, колишній константинопольський предстоятель Афанасій III Пателар, назаретський митрополит Гавриїл і коринфський митрополит Йоасаф відіграли важливу роль

⁶⁷ Див.: Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Монографии и исследования Н.Костомарова. – Т.12. – Санкт-Петербург, 1872. – С.155–306; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.237–250; Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К., 1997. – С.171–182; Його ж. Український князь з козацького роду (Юрій Хмельницький, 1676–1681) // Його ж. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С.135–148; Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.143–152; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielnicznko: 1640–1679. – Poznań, 1919.

⁶⁸ Досифей II Нотара (1641–1707 рр.) був представником Єрусалимської православної церкви в Молдавському князівстві, митрополитом Кесарії Палестинської, єпископом. У 1669 р. висвячений на патріарший престол. Із 1676 р. проживав у Константинополі (Стамбулі), потім – у Молдавському та Волоському князівствах. Написав «Історію єрусалимських патріархів» (Бухарест, 1715 р.). Виступав проти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, підтримував стосунки з гетьманськими урядами П.Дорошенка, І.Самойловича та І.Мазепи (див.: Кантерев Н.Ф. Стосунки єрусалимського патріарха Досифея з руским правительством (1669–1707 гг.) – Б.м., б.д. – С.8–12).

⁶⁹ Парфеній IV Могилал Хумхум неодноразово займав престол Константинопольської православної церкви: 1657–1659, 1665–1667, березень – вересень 1671, 1675–1676, 1684–1685 рр.

у виборі Б.Хмельницьким московського царя як основного протектора⁷⁰. Під час відвідин із дипломатичною місією Стамбула в 1670 р. козацький старшина Р.Ракушка-Романовський за наказом гетьмана П.Дорошенка з метою політичного тиску на константинопольського патріарха Мефодія III Мороніса⁷¹ провів таємні переговори з каймакамом⁷² і майбутнім великим візиром Османської імперії Кара Мустафою⁷³, після чого українські посланці зустрілися з предсто-ятелем, який благословив на Львівську православну єпископію гетьманського протезе⁷⁴.

Як засвідчував секретар французького посольства у Стамбулі де ла Кюра, саме константинопольський патріарх після отримання на початку 1676 р. звістки про зречення П.Дорошенка від гетьманської булави запропонував турецькому урядові призначити новим очільником Правобережної України Ю.Хмельницького:

«Патріарх на ім'я Парфеній [...] відправив із ним (ідеться про А.Маврокордато – Т.Ч.) цього священника, щоб той міг детально та якнайточніше розповісти великому візирові про перехід Дорошенка (під владу московського царя – Т.Ч.). [...] Цей піп сказав йому, що у Семи Баштах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків, ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було нескладно їх привести під його владу»⁷⁵.

Спочатку Ю.Хмельницький, пригнічений довгими роками ув'язнення, відмовлявся від запропонованої йому ролі, окрім всього, розуміючи, що в разі згоди буде змушений стати залежним правителем та постійно рухатися в руслі османської політики. Однак за деякий час у результаті наполегливих умовлянь Парфенія IV Могилала та під загрозою смерті (котра, очевидно, ішла з вуст турецького драгомана) «він дослухався до переконань патріарха й товмача, які повідомили йому, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву – на велике приниження»⁷⁶.

Не зовсім зрозуміла у справі повернення Ю.Хмельницького на політичну арену роль Александра Маврокордато – дипломата Османської

⁷⁰ Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – Москва, 2000. – С.154–155.

⁷¹ Займав патріарший престол із 5 січня 1668 до березня 1671 рр.

⁷² Каймакам – один із найвищих членів уряду, друга особа після великого візира Османської імперії.

⁷³ Про вплив турецької політики на православних ієрархів див.: Панченко К.А. Османская империя и судьбы православия на Арабском Востоке (XVI–XIX в.). – Москва, 1998; *Его же*. Ближневосточное православие под османским владычеством: Первые три столетия: 1516–1831. – Москва, 2012.

⁷⁴ Див.: Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Skripta Manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – Вип.21. – Л., 2012. – С.787–801.

⁷⁵ Цит. за: Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.147–148.

⁷⁶ Там само. – С.150.

імперії грецького походження⁷⁷. Виступав він суто як перекладач при розмовах Парфенія з Ю.Хмельницьким чи виконував інші функції? Якими були повноваження драгомана Високого Дивану у цій справі? Що за священник був разом із константинопольським патріархом та А.Маврокордато під час процедури звільнення молодшого сина Б.Хмельницького (згідно із записами дела Круа – «грецький священник родом з України»⁷⁸)? Ці питання залишаються поки що відкритими.

Інший сучасник тих подій, шотландець на російській службі Патрик Гордон, у своєму щоденнику залишив такі свідчення:

«Цієї весни ми отримали такі відомості: великий султан [...] звелів патріархові ерусалимському дати дозвіл Юрасеві Хмельницькому покинути монастир, підніс його у князі України та гетьмана, віддав йому всіх полонених, узятих у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладжину. Із ними, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати з Кам'янця гармати та бойові припаси»⁷⁹.

Слова П.Гордона вказують на причетність ерусалимського патріарха Досифея II Нотара (на той час проживав у Константинополі) до звільнення українського бранця. Наскільки можна довіряти цій інформації? Адже сам її автор не був присутній на той час у турецькій столиці й невідомо, якими джерелами він керувався, згадуючи про ерусалимського патріарха. Поза тим, можна припустити, що цей ієрарх брав участь у процедурі висвячення Ю.Хмельницького на князювання в Україні, адже саме тоді він прибув з Єрусалима до Константинополя⁸⁰. Зрозуміло, що це питання потребує додаткового документального наповнення. Опосередкованим джерелом можуть служити слова секретаря французького посольства: «Він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і найповажніших греків, які під час його перебування в немилості були глухими до всіх його скарг і прохань»⁸¹. Власне, якщо вважати, що ерусалимський патріарх Досифей і константинопольський Парфеній були на той час «найповажнішими греками» в османській столиці, то під їхньою «пошаною» можна зрозуміти саме церковне висвячення. Тим паче, що всі свої універсали до українського

⁷⁷ Народився А.Маврокордато (1637–1709 рр.) в Константинополі (Стамбулі), у родині заможного грека-фанаріота, який торгував шовком. В університетах Рима й Падуї студював філософію, право та медицину. Був професором риторики у грецькій школі Стамбула. Мав лікарську практику. Знав грецьку, турецьку, латинську, італійську та французьку мови. У 1673 р. обійняв посаду драгомана (перекладача) при Високому Дивані. Брав участь у дипломатичних місіях, зокрема Карловицькому конгресі 1698–1699 рр. (див.: *Camariano N. Alexandre Mavrocordato le grand drogman: son activité diplomatique 1673–1709.* – Thessalonique, 1970; *Cernovodeanu P., Carafatu M. Correspondence diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'exaporite: 1676–1703 // Revue des Études Sud-Est Européennes.* – 1982. – №1).

⁷⁸ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.147.

⁷⁹ Цит. за: Гордон П. Дневник 1677–1678. – Москва, 2005. – С.112.

⁸⁰ Бернацкій М. Досифей // Православная энциклопедия. – Т.ХVI. – Москва, 2007. – С.75.

⁸¹ Див.: Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.150.

населення Ю.Хмельницький підписував титулом, який починався словами «Милістю Божою», що прямо свідчило про легітимацію його влади тогочасними церковними ієрархами.

Світська процедура призначення Ю.Хмельницького на князівство в Україні відбувалася за участі другої особи в османській політичній ієрархії – великого візира Фазиля Агмеда Кьопрюлю-заде (за іншими даними – Кара-Мустафи-паши Межифонлю⁸²). Саме за його наказом, як свідчать джерела, молодшого сина Б.Хмельницького було звільнено з ув'язнення (як писав де ла Круа: «Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві»⁸³). Власне, доволі несподіваною видається згадка сучасника про «поновлення панування» Ю.Хмельницького у «своєму князівстві». У даному випадку ця інформація, по-перше, могла засвідчувати тотожність сприйняття гетьманської влади як князівської (адже до 1676 р. Юрій уже двічі обирався гетьманом в Україні), а по-друге – відображати уявлення османського уряду щодо політико-правового статусу козацьких провідників від 1648 р.

Як засвідчує турецька хроніка Рашида-Ефенді, Ю.Хмельницького, «убраного в оксамитовий ковпак і шубу, підшиту соболями, було запрошено до великого візира»⁸⁴. Де ла Круа стверджував, що османський сановник закликав співрозмовника:

«Зберігати вірність Порті, подарував йому каптан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня та двісті цехинів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вповоловину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я»⁸⁵.

Великий візир Фазиль Агмед Кьопрюлю-заде вручив Ю.Хмельницькому від імені султана Мегмеда IV Авджи владні інсигнії: булаву, бунчук, корогви, бубон, а також письмовий привілей на право володіння правобережною частиною України. Можна говорити про подібність процедури становлення османцями на господарство в Молдавії та Валахії місцевих правителів, а також князя у Трансильванії. Про це, зокрема, свідчать записи ще одного француза-сучасника – Франсуа-Поля Делерака: «Турки, здобувши ці провінції, поставили там вождем місцевого жителя, названого князем України, котрий залежав (від Османської імперії – Т.Ч.), як і господарі Валахії, Молдавії та Семигорода»⁸⁶.

⁸² Призначений великим візиром 5 листопада 1676 р. (за ст. ст.), а до того виконував обов'язки каймакана (заступника) Фазиля Агмеда Кьопрюлю-заде (див.: Чухліб Т. Кара-Мустафа // Енциклопедія історії України. – Т.4. – С.107).

⁸³ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.148.

⁸⁴ [Sękowski J.]. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących. – Warszawa, 1825. – Т.ІІ. – С.124.

⁸⁵ De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secretaire de l'ambassade de France a la Porte. – Paris, 1689. – Р.112–113; Луняк Є. Доля Юрія Хмельницького за свідченнями французького дипломата де ла Круа // Література та культура Полісся. – Вип.67. – Ніжин, 2011. – С.86.

⁸⁶ Делерак Ф.-П. Спогади про Україну (публ. Ю.Мицика) // Хроніка-2000. – Вип.2/3. – К., 1995. – С.95.

Слід відзначити, що один із важливих владних атрибутів Ю.Хмельницького – печатка – значно відрізнялася від клейнодів попередніх гетьманів. На ній було зображено вершника з булавою в піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак із мушкетом і навколо напис: «Печатка князівства Малоруського»⁸⁷. Згідно з повідомленнями польського резидента у Стамбулі С.Процького, на цій печатці був такий напис: «Юрій Хмельницький князь удільний руський»⁸⁸. Києво-печерський архімандрит Інокентій (Гізель) засвідчував, що Ю.Хмельницький використовував атрибути давньоруської князівської влади: «Щира правда, що Хмельницький сприйняв князівство малоросійське й гетьманство запорозьке цієї сторони Дніпра [його] справжній універсал, говорять, написано по-руськи, а печатка в нього старовинних князів руських»⁸⁹.

Очевидно, що в І.Гізеля та інших сучасників із печатками «старовинних князів руських» асоціювалася саме Погоня. Хоча, у даному випадку, слід звернути увагу на те, що впродовж XVI–XVII ст. на землях України-Русі продовжувала існувати традиція використання Погоні як елементу родових князівських гербів. Зокрема, зображення вершника було присутнє в долішній частині герба Четвертинських (Святополк-Четвертинських), ним також послуговувалися Корецькі⁹⁰. До речі, поряд із так званою Погонею литовською (лицар на коні) у князівських гербах неодноразово використовувалася *Погоня руська*, на якій зображено св. Юрія верхи на коні, що перемагає змія. Можливо, що саме Юрій-Зміборець став головним прототипом ідеологічного наповнення печатки молодшого нащадка Б.Хмельницького – Юрія.

Окрім того, не треба забувати й про великий період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, коли на воеводських, земельних та повітових печатках використовувалася Погоня як головний елемент державного герба⁹¹. Зокрема, у Статуті 1566 р. було внормовано зовнішній вигляд земельних печаток: «Даем под гербом того панства нашого Великого князства Литовского, Погонею, печать, до каждого повету»⁹². Вершник із мечем становив основу земської печатки Київського воеводства впродовж 1614–1645 рр.⁹³

Очевидно, що розробники печатки Ю.Хмельницького, розміщуючи на ній кіннотника з булавою (замість меча чи списа) спиралися не стільки на «пригадування» давньоруської старовини, як на більш сучасну для них литовську та русько-князівську сфрагістичні традиції, до яких сміливо впроваджували козацьку «новизну». Як відомо, князівська печатка Ю.Хмельницького якимось чином (у другій половині 1681–1682 рр.?) потрапила до військової канцелярії Івана Самойловича, а той «при собі [її] затримав, не відсилаючи до [великого]

⁸⁷ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko: 1640–1679. – S.124.

⁸⁸ BCz. – Rkps.175. – №10. – S.97–98.

⁸⁹ Акты ЮЗР. – Т.ХІІІ. – Санкт-Петербург, 1884. – С.101.

⁹⁰ Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. // Генеалогічні записки. – Вип.8. – Л., 2010. – С.8–9, 12.

⁹¹ Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.11. – Ч.1. – К., 2004. – С.147–164.

⁹² Цит. за: Цітов А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С.46.

⁹³ Однороженко О. Українська земельна геральдика... – С.163.

г[осударя], на якій погоня та князівство Малоруське зображено»⁹⁴. Цікаво, що згодом, у 1687 р., невідправлення цієї «державно-князівської» печатки сина Б.Хмельницького до Москви інкримінувалося лівобережному гетьманові як намагання утворити самостійне, «удільне», князівство.

Після смерті Ю.Хмельницького з політичної арени зникли всі інститути Українсько-руського князівства, однак ідея його відновлення спорадично відживала під час суспільних катаклізмів кінця XVII–XVIII ст. як у Лівобережній, так і Правобережній Україні.

Проекти утворення національного князівства на Запорожжі, Правобережжі та Лівобережжі (1690–1760-ті рр.)

Дивним чином ідея утвердження Українського князівства відродилася на початку 1690-х рр., коли з Батурина на Січ утік опозиційно налаштований до політики гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи писар Петро Іваненко (Петрик). Частина запорожців, які не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за підтримки хана Селіма I Гірея обрали його своїм гетьманом. 26 травня 1692 р. він підписав із Кримом військово-політичний договір («Статті вічного миру з ясновельможним ханом і з усією державою Кримською удільного Київського та Чернігівського князівства й усього Війська Запорозького Городового та народу малоросійського»)»⁹⁵.

Свого часу О.Оглоблин відзначав, що цей трактат механічно поєднував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства⁹⁶. Власне, сама його назва переконливо свідчила не лише про «пригадування старовини» колишнім козацьким канцеляристом Петриком, але й політичні претензії на великокнязівську спадщину давньої Русі, а отже – «удільне» (самостійне) управління всім Військом Запорозьким разом із «народом малоросійським». Цю ідею було маніфестовано не лише в назві, а також у першій статті договору. До речі, в історії вітчизняної політичної думки означення «удільне князівство» вперше вживалося в тексті міжнародної угоди.

Як стає зрозумілим із тексту українсько-кримської угоди 1692 р. «Київське та Чернігівське князівство» також об'єднувалося більш широким понятійним означенням – «Малоросійське князівство» (п.2: «випаде кримським військам іти на оборону якогось неприятеля князівства Малоросійського»; п.5: «Чигиринський бік (Правобережна Україна – Т.Ч.) з усіма містами має бути під володінням Малоросійського князівства»). Причому означення «князівство Малоросійське» кореспондувалося з означенням «Малоросійська Україна» (п.3: «для відібрання Малоросійської України від московської влади»). Своєю

⁹⁴ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.304.

⁹⁵ Див.: Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія. – К., 1927. – С.741–744. Див. також: Його ж. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С.17–23; Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) // Його ж. Козацька держава. – К., 1996. – С.152–166; Станіславський В. У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком з Кримом у 1692 р.? // Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях. – К., 2014. – С.161–164.

⁹⁶ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – С.17.

чергою, під «Малоросійською Україною», як можна зрозуміти з тексту договору, розумілася «Малоросійська держава» (п.4: «мають бути два полки, Охтирський та Сумський, зі всіма угіддями своїми залишені під володінням Малоросійської держави»). Цікаво, що в п.13 стосовно назви тогочасної України також уживався хоронім «Русія», тобто «Русь».

У даному випадку, на нашу думку, автори угоди (передбачаємо, що в написанні тексту Петрикові допомагали запорозькі писарі) вибудовували струнку політичну ідеологему («Військо Запорозьке» – «Русія/Русь» – «Чернігівське та Київське князівство» – «Князівство Малоросійське» – «Малоросійська Україна» – «Малоросійська держава» – «малоросійський народ»), яка мала дати зрозуміти не лише кримському ханові, але й іншим східноєвропейським монархам, що Військо Запорозьке не є «військом» у первісному значенні цього слова, а повноцінною державою-князівством. Власне, у п.6 договору 1692 р. так і писалося: «Війську Запорозькому й усьому народові Малоросійського князівства удільного Київського та Чернігівського». При цьому територія цього «уявлюваного» Українського князівства мала поширюватися не лише на землі Київщини та Чернігівщини, але й «обидві сторони» Дніпра, тобто на весь обшир Правобережної та Лівобережної України в межах, «поки Хмельницький завоював з ордами від ляхів». Очевидно, найбільш вражаючим для сучасників був п.9, де нарешті відверто (чого не дозволяли собі всі попередні гетьмани у стосунках з іноземними володарями) було проголошено прагнення стати незалежною державою: «Малоросійському князівству й усьому Війську Запорозькому, коли дасть Господь Бог вільну державу, щоб було вільно учинити собі природне право та порядок, який полюбитися»⁹⁷. У 16 пунктах українсько-кримського договору 1692 р. «князівство» як термін, що означав ранньомодерну Українську державу («Військо Запорозьке», «Малоросійську Україну», «Русію»), зустрічається 17 разів.

Улітку 1693 р. кримська орда разом із невеликим козацьким військом гетьмана-князя П.Іваненка намагалася оволодіти територією Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом Петрик оселився на землях Білгородської орди, а потім так званої Ханської України⁹⁸, і надалі будував плани щодо опанування території всієї козацької України з метою впровадження там свого князівського проекту.

Історики вже неодноразово звертали увагу на той факт, що під час повстання гетьмана І.Мазепи в 1708–1709 рр. проект впровадження князівської форми правління набув нового звучання⁹⁹. Власне, більшість дослідників цитували відоме висловлювання царя Петра I про бажання українського правителя стати «великим князем» і таким чином «відторгнути» Україну від Росії:

⁹⁷ Див.: *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. – С.742.

⁹⁸ Див. докл.: *Чухліб Т.* Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // *Його ж.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С.383–393.

⁹⁹ Див.: *Андрусак М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // *Записки НТШ.* – Т.СЛІІ. – Л., 1933. – С.35–61; *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // *Мазепа: Збірник.* – Т.1. – Варшава, 1938. – С.25–41; *Субтельний О.* Мазепинці. – К., 1994. – С.26–29.

«Аби неприятель не виконав волі своєї й не відторгнув би настільки великознатний малоросійський народ від держави нашої, що може бути початком усіх наших негараздів [...]. Король Карл і самозванець Лещинський залучили до волі своєї [...] гетьмана Мазепу, які клятвами зобов'язалися між собою [...] учинити князівство окреме під владою його (І.Мазепи – Т.Ч.), де йому бути великим князем»¹⁰⁰.

Стосовно прагнення І.Мазепи перетворити у цей час Військо Запорозьке на Українське князівство згадували також інші його сучасники¹⁰¹. Про це ж переконливо свідчить відтворений за щоденниками шведських офіцерів текст угоди між королем Карлом XII та І.Мазепою 1709 р.¹⁰², в якій, зокрема, ішлося:

«[...] п.3: Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього; п.4: Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у владі цим князівством, по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами; п.5: Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України, й[ого] к[оролівська] в[еличність] не мотиме ніколи присвоїти цей титул і герб; п.6: Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть й.к.в. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»¹⁰³.

У контексті політичних планів І.Мазепи утворити «удільне» князівство необхідно звернути увагу на той факт, що ще за кілька років до укладення українсько-шведського договору, у 1707 р., австрійський імператор Йосиф II за сприяння московського двору надав українському гетьманові титул «князя Священної Римської імперії німецької нації». Відомий також тогочасний лист І.Мазепи до імператора Австрії, підписаний «Війська Запорозького князь і вождь»¹⁰⁴. Цікаво, що в даному випадку можна простежити подібність із титулуванням Ю.Хмельницького впродовж 1676–1681 рр. як «князя й вождя» Війська Запорозького.

¹⁰⁰ Дневник военных действий российских войск под Полтавой (26 июня 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.3: Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – С.279–315.

¹⁰¹ Французький дипломат Жан де Балюз (1648–1718 рр.) після відвідин Батурина залишив такий запис: «З Москви я приїхав в Україну, країну козаків, де я був гостем князя Мазепи, котрий займає в цій країні найвищу посаду» (цит. за: *Борицак І.* Мазепа: Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т.СЛІ. – С.28–30).

¹⁰² Див.: *Adlerfeld G.* Leben Carls des XII, Königs von Schweden. – Bd.1–3. – Frankfurt; Leipzig, 1740–1742 (перевид.: *Idem.* Histoire militaire de Charles XII, Roi de Suède. – Amsterdam, 1940).

¹⁰³ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Ч.І. – Л., 2002. – С.66; *Борицак І.* Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна (Львів). – 1925. – №1/2.

¹⁰⁴ Mackiv T. Mazeapas Fürstentitel im hichte seines Briefes an Kaiser Josef I // Archiv für Kulturgeschichte. – 1962. – №3. – S.354–356. Див. також: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988.

Власне, прагнення до утвердження князівства в Україні на початку XVIII ст. можна також пов'язати з планами І.Мазепи та генеральної старшини відновити положення Гадяцької угоди 1658 р. про утворення в межах Речі Посполитої національного князівства на зразок Литовського¹⁰⁵. Як засвідчував Д.Апостол, у 1707 р. на старшинській раді в Києві І.Мазепа ознайомив присутніх зі змістом адресованих йому універсалу польського короля Станіслава Лещинського та листів руського воеводи С.Яблоновського й литовського підканцлера С.Щуки. Зокрема, у королівському універсалі йшлося про надання «Україні вольностей як у Короні Польській, так і Великому князівстві Литовському»¹⁰⁶.

Дивним чином ідея запровадження козацько-князівського устрою проявила себе під час так званої Коліївщини 1768 р., коли в містах і селах Київського та Брацлавського воєводств створювалися традиційні для гетьманату органи управління. Згідно з реляцією сучасника, шляхтича С.Крушельницького, керівник повстання Максим Залізняк написав лист, де «промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер»¹⁰⁷. Інші очевидці тих подій, шляхтичі Тучабський і Квасневський, стверджували, що повстанці обрали М.Залізняка «гетьманом і князем смілянським», а «полковником і князем уманським» – Івана Гонту¹⁰⁸. Відомо, що у ході повстання 1768 р. його керівництво «почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів»¹⁰⁹. За показаннями на допиті запорозького козака Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалувє і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі під його наглядом були [...] і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою»¹¹⁰. Тобто, йшлося про бажання встановлення на Правобережжі такого устрою, який би наслідував традиційні як гетьманські, так і князівські форми політичного життя.

Дослідження історії впровадження/невпровадження у суспільну практику раннього модерного часу проекту «козацького князівства» було б неповним без згадки про «нав'язливу» ідею багатьох гетьманів започаткувати спадкове правління¹¹¹. На нашу думку, це переконливо засвідчувало

¹⁰⁵ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С.84–85.

¹⁰⁶ Цит. за: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.410.

¹⁰⁷ Opisane rzezi Umańskiej w roku 1768... przez Stanisława Kruszelnickiego // *Mościcki H. Z dziejów Hajdamaczyzny.* – Cz.II. – Warszawa, 1905. – S.12.

¹⁰⁸ Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych. – Poznań, 1854. – S.61.

¹⁰⁹ *Moszczeński A.* Pamiętniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych St.Poniatowskiego. – Warszawa, 1905. – S.120. Див. також: *Іваницький С.* Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Учёные записки ЛГПИ им. А.Герцена. – Т.11: Факультет исторических наук. – Ленинград, 1938. – С.246.

¹¹⁰ Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Ф.200. – Оп.3. – №215. – Л.22 об. – 23.

¹¹¹ *Верба І.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат. респ. іст. читань. – К., 1991. – С.79–84.

прагнення до монархічного режиму (що було відзначено В.Липинським¹¹² та В.Степанковим¹¹³). Бачити свою владу спадковою, а отже – монархічно-князівською, хотів не тільки Б.Хмельницький, який ще за життя передав свою булаву молодшому синові Юрієві, але його наступники – І.Виговський, П.Дорошенко, Д.Ігнатович (Многогрішний), І.Самойлович, І.Мазепа та К.Розумовський.

Власне, претензії на династичну, «монархічну», гетьманську булаву й стали тією остаточною краплею, яка переповила чашу терпіння російської імператриці Катерини II та змусили її скасувати автономне гетьманське правління в Лівобережній Україні 1764 р.¹¹⁴ Цікаво, що у так званій Глухівській петиції¹¹⁵, де козацька старшина заявляла про свої права на політичну самостійність у межах Російської імперії, у пункті про вимогу спадкового обрання після смерті К.Розумовського на гетьманський уряд України його сина, згадувався прецедент 1657 р. з успадкуванням Юрієм булави від свого батька, Богдана Хмельницького.

Як бачимо, навіть через такий великий історичний проміжок часу (понад 100 років) політична еліта України-Гетьманщини не тільки добре пам'ятала про запровадження (хай і короточасне) монархічної форми правління, але й намагалася ввести її у практику політичного життя як одну з головних ознак своєї окремішності у взаємовідносинах із центральною імперською владою впродовж другої половини XVIII ст.

***

Таким чином, князівський політичний проект проіснував понад півтора століття, від 1590-х до 1760-х рр., та був частково втілений за гетьманування Б.Хмельницького (1648–1657 рр.), його сина Юрія (1676–1681 рр.), а також правління І.Виговського (1657–1659 рр.) та І.Мазепа (1707–1709 рр.). Цікаво, що ідею побудови власного князівства в Україні намагалися відродити козацькі інтелектуали під час повстання П.Іваненка (Петрика) 1692 р., гетьманування К.Розумовського в 1754–1764 рр., а також за Коліївщини 1768 р.

Плани утворення Українського козацького князівства, з одного боку, можна вважати певною альтернативою розвитку ранньомодерної національної держави у формі гетьманату (тут можна погодитися з висновками В.Потульницького¹¹⁶), однак, з іншого – оцінювати його як «паралельно-доповнюючий» політичний проект у межах тогочасної Української держави.

¹¹² В.Липинський, зокрема, зазначав, що «прояв самодержавних, монархічних устремлень Б.Хмельницького починає не лише позначатися на політичному розвитку Української козацької держави, але й формувати у свідомості її населення зародок ідеї національного монархізму» (див.: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659... – С.20).

¹¹³ *Степанков В.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С.14–33.

¹¹⁴ Див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.89–96. Див. також: *Цутор О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Ч.1. – К., 2008.

¹¹⁵ Прошення малоросійського шляхетства і старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. // Киевская старина. – 1883. – №6. – С.317–345.

¹¹⁶ Див. прим.2.

Уважаємо, що гетьман Б.Хмельницький та його наступники прагнули не до заміни «князівсько-королівської форми династичного управління» як такої, а до відродження на основі гетьманських владних повноважень цієї форми правління як більш притаманної для державно-політичних систем Центрально-Східної, Східної й Південно-Східної Європи.

Early modern Ukraine could have existed not only as the autonomous formation under the hetman, but to have the other versions of state-political system. Particularly traditional version of European political principality systems. The article researches the theoretical projects of Principality foundation on the Zaporozhian Army territory, and the reiterated attempts of its realization during first half of 17th – 60s of 18th centuries. The main attention paid to the features of political thought functioning during Ukrainian Cossack State, which based on the secular and ecclesiastical tradition of “age-old recalling” of principedom age of old-Ukrainian history.

Keywords: *Cossacks, duchy, hetmanate, state and political system, political project.*

Р.Д.Алієв *

РЕЕМІГРАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У 1860-х рр.

Розглядається маловідомий епізод історії кримськотатарського народу, пов'язаний із рееміграцією з Османської імперії, що розпочалася в 1860-х рр., майже відразу після масового виїзду з Криму. Дається оцінка відповідних заходів адміністрації Таврійської губернії.

Ключові слова: кримські татари, еміграція, Османська імперія, рееміграція, Таврійська губернія.

В останні десятиліття, а особливо впродовж 1990-х рр., ми стали свідками процесу масового повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину. Ця репатріація – не єдиний подібний епізод в історичній долі кримських татар, адже зворотне переселення кримців на місця свого колишнього проживання мало місце у другій половині ХІХ ст., коли корінне населення Криму, яке свого часу емігрувало на територію Османської імперії, із тих чи інших причин вирішило повернутися назад. Незважаючи на те, що зберігся значний пласт архівних джерел, проблематика рееміграції кримських татар у контексті вивчення історії Криму зазначеного періоду на сьогоднішній день залишається однією з найбільш малодосліджених.

У різний час як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії аналізувалися питання, що частково або повністю відображають історичну дійсність кримських татар у ХІХ – першій половині ХХ ст. Переважна більшість історичних студій стосувалася вивчення етнографії корінного населення півострова. Натомість одна з найтрагічніших сторінок кримської історії зазначеного періоду – еміграція кримськотатарського населення – донині залишається маловивченою. Додамо, що досконалий аналіз цього питання, за винятком історіографічного та джерелознавчого аспектів¹, недостатньо затребуваний у сучасній вітчизняній історичній науці. Проблематика ж досліджуваної теми, а саме рееміграція кримських татар у 1860-х рр., у контексті вивчення еміграційних процесів частково розглядалася істориками кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., серед яких можна згадати А.А.Сергєєва², А.І.Маркевича³, Б.М.Вольфсона⁴. Із наших сучасників згадаємо Д.Ю.Золотарьова, у праці котрого певною мірою

---

* Алієв Решат Дяверович – науковий співробітник Бахчисарайського історико-культурного заповідника
E-mail: psychodrom@mail.ru

¹ Золотарьов Д.Ю. Кримськотатарська еміграція останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний і джерелознавчий аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 17 с.

² Сергєєв А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1913. – №49. – С.178–222.

³ Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР. – 1928. – №4. – С.375–405.

⁴ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. // Исторические записки. – 1940. – №9. – С.186–197.

відображено питання реєміграції кримських татар останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., а також подано аналіз джерел із теми⁵.

При дослідженні зазначеної проблеми перш за все слід урахувувати, що поняття реєміграції, тобто повернення емігрантів на місця свого колишнього проживання, нерозривно пов'язане власне з процесом еміграції як зумовленого тими чи іншими причинами переселення зі своєї Батьківщини в іншу країну, та є одним із результатів останнього. Саме тому питання реєміграції доцільно розглядати в контексті вивчення еміграційних процесів.

Кримськотатарська еміграція в Османську імперію наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. стала однією з найдраматичніших і ключових подій в історії Криму досліджуваного періоду. Майже півтора століття тривали переселенські хвилі, які досягли свого апогею на початку 1860-х рр. Саме у цей час межі Таврійської губернії покинуло близько 2/3 усіх кримських татар (понад 40% тодішніх мешканців півострова), більшу частину яких становили безземельні селяни. Масштабність цього явища позначилася на добробуті всього краю, призвівши до економічних, соціальних і демографічних змін у регіоні. Так, серед наслідків еміграції початку 1860-х рр. можна назвати обезлюднення краю (особливо центральних і північних районів), занепад сільського господарства, гостру нестачу робочої сили, зростання цін на продовольство та зниження – на землю, зміну етнічного обличчя регіону.

Одним із наслідків масового переселення кримських татар також стало їх повернення з еміграції на місця свого колишнього проживання. Звичайно, масштаби зворотного руху не можна порівняти з виселенням із Криму. Якщо еміграційний рух обчислювався десятками й сотнями тисяч людей та мав масовий характер для всієї Таврійської губернії, то реєміграція була відносно нечисленною, спостерігалася лише в деяких районах краю.

Початок 1860-х рр. характеризувався найвищим показником кількості переселенців за всю історію кримськотатарських еміграційних хвиль кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. Майже відразу після масового виселення, що відбувалося у Криму впродовж кількох місяців, із весни по осінь 1860 р., дехто почав повертатися назад. Як зазначав дослідник цього питання Б.М.Вольфсон: «Невеликими групами, на вітрильних суднах, іноді навіть у човнах прибували до кримських берегів сім'ї емігрантів, які уклінно просилися назад до Криму на будь-яких умовах»⁶.

Природно, що процес повернення на місця свого колишнього проживання прямо залежав від умов та обставин, з якими переселенцям довелося стикнутися на чужині. Будучи однією з причин реєміграції, проблема розселення кримських татар на території Османської імперії є темою окремого дослідження. А.А.Сергеев, який уперше при вивченні даної теми використав архівні матеріали, стверджував, що «прибулих емігрантів турецький уряд розміщував так: кримських татар селив у Добруджі та на прилеглих землях, а кавказьких

⁵ Золотарёв Д.Ю. К вопросу о влиянии всеобщей воинской повинности на эмиграцию крымских татар в последней трети ХІХ – начале ХХ ст. // Межнациональные и межконфессиональные отношения в Крыму. – Симферополь, 2009. – С.27–58.

⁶ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

і таврійських ногайців – у Малій Азії»⁷. Говорячи про тяготи еміграції історик писав:

«Прибуття переселенців заскочило, мабуть, турецький уряд зненацька. Земель, призначених для поселення татар і ногайців, відвели замало; облаштування останніх на нових місцях було організовано вкрай погано. Емігрантів, які натерпілися негараздів при залишенні Росії й витримали важкий морський шлях, населення зустріло недружньо, і вони не знайшли нічого того, що їм було обіцяно турецьким урядом, та що малювала їм їхня фантазія, збуджена палкими промовами агітаторів [...]. Дійсність принесла обман і розчарування. Відведена земля виявилася поганою якості. Аби як розмістивши емігрантські групи по різних областях, турецький уряд зняв із них свою подальшу опіку, не надаючи ніякої підтримки при облаштуванні, започаткуванні господарства [...]. Природно, що серед переселенців почалося сум'яття, голод і злидні. Багато хто почав висловлювати намір повернутися до Росії»⁸.

Водночас в одному з матеріалів газети «Колокол», що побачив світ наприкінці 1861 р., зазначалося:

«Туреччина почала просити про зупинення переселенців, яких вона не чекала та не бажала. Вона й тепер (станом на 1861 р. – Р.А.) готова вислати назад і ногайців, увішаних російськими хрестами за службу, і кримських татар, котрі вмирили в Туреччині з голоду, але російський уряд не хоче їх приймати»⁹.

Після того, як у 1860 р. межі Таврійської губернії залишила більша частина кримськотатарського населення, у регіон було направлено флігель-ад'ютанта князя Васильчикова із завданням перешкодити масовому переселенню. Попри те, що запобігання еміграції не вважалося першочерговим завданням місцевої влади, усе ж рух серед кримських татар не залишався без уваги. 28 листопада 1860 р. феодосійський земський справник отримав таємний припис від військового губернатора Сімферополя, в якому пропонувалося: «У разі прибуття до ввіреного Вам повіту татар, які повертаються з Туреччини, дізнаватися [...], з якою метою вони повертаються», і про результати доповідати¹⁰. За декілька місяців, 2 травня 1861 р., військовий губернатор Сімферополя продублював своє розпорядження всім городничим і земським справникам Таврійської губернії:

«Маючи на увазі неодноразові останнім часом випадки повернення з Туреччини магометан Таврійської губернії, які переселилися туди на проживання, наказую [...] збирати позитивні відомості про всіх подібних, які повертаються із закордону, татар,

⁷ Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.216.

⁸ Там же. – С.216–217.

⁹ Гонение на крымских татар // Колокол. – 1861. – 22 декабря. – №117. – С.974.

¹⁰ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1.

і такі відомості негайно представляти начальникові губернії зі свідченнями тих, хто повернувся: про мету приїзду, про засоби до життя та час, який збираються провести в Росії»¹¹.

Реєміграція кримських татар на місця колишнього проживання почалася відразу після їх масового виселення з Криму, а відповідні прохання надходили вже з грудня 1860 р.¹² Наслідки еміграції негативно позначилися на економічній ситуації у краї. Саме тому влада вирішила призупинити подальшу міграцію, заборонивши видачу закордонних паспортів. Зі спадом масового переселенського руху до губернської адміністрації почали надходити прохання від татар-реємігрантів щодо повернення в рідні місця та прийняття російського підданства. І хоча у цей час у Таврійській губернії спостерігалось знелюднення поселень, гостра нестача робочих рук (до регіону навіть запрошували іноземних колоністів), російська влада височайшим повелінням заборонила масове повернення на Батьківщину татар, які раніше виїхали. На думку А.А.Сергеева, «уряд [...] дуже обережно поставився до повернення в Росію татар і ногайців»¹³. При розгляді питання міграції в липні 1861 р. Комітет міністрів дійшов думки:

«Повернення татар може бути до певної міри корисним, але його слід допускати з крайньою обережністю. Дійсно, татари, які повернулися, не тільки можуть сприяти ослабленню шкідливих наслідків їхнього виходу, особливо в тих місцевостях, де перебування їх багатьма визнається необхідним, але розповідями про свої невдачі охолоджають бажання до виселення татар, які ще залишаються у Криму. Проте дозвіл повертатися не слід видавати всім без розбору, адже цим можуть скористатися найбільш зубожілі та звиклі до бродяжництва татари й, таким чином, замість користі підуть нові труднощі»¹⁴.

Російське консульство в Туреччині отримало розпорядження видавати паспорти й дозволи повертатися до Криму «тільки тим татарам, які попередньо укладуть договори з кримськими землевласниками на користування їхніми землями»¹⁵. Аналогічні пропозиції надходили місцевим поміщикам від влади Таврійської губернії. У договорах прописувалися обов'язки тих, хто повертався: вони повинні були віддавати землевласникам половину свого врожаю, сплачуючи при цьому ще й за користування худобою та реманентом¹⁶. За твердженням Б.М.Вольфсона, який спирався на архівні матеріали, у 1862 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.І.Строганов запропонував утворити у двох містах губернії, Сімферополі та Євпаторії, особливі органи опіки, які повинні були стати посередником між землевласниками й реємігрантами. На думку історика, вони «ще сильніше зв'язували емігранта, котрий

¹¹ Там само. – Арк.3.

¹² *Маркевич А.И.* Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. – С.400.

¹³ *Сергеев А.* Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.213.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.2.

¹⁶ *Вольфсон Б.М.* Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

повернувся. За найменшої провини поміщик відбирав у татарина-емігранта господарство, яке той завів, а його самого з родиною викидав на вулицю»¹⁷. Слід зазначити, що казенні землі губернії залишалися під заборонаю для кримських татар, які виявляли бажання повернутися на Батьківщину.

Реєміграцію до Криму спрощував виклик переселенцям від їхніх родичів або необхідність повернутися з огляду на майнові обставини¹⁸. Справа в тому, що за час відсутності землю та власність мігрантів нерідко захоплювали односельці, прибирала до рук місцева влада. Повернувшись у Крим, більшість колишніх емігрантів стикалися з проблемою безземелля, оскільки їхні ділянки вже належали іншим людям або ж казні. Таким чином, чимало кримських татар втрачали й те, що мали до переселення¹⁹. Деякі реємігранти намагалися отримати бодай якусь користь зі свого становища. Так, відомо, що повернувшись із Туреччини та дізнавшись, у чиему володінні неофіційно перебували їхні землі, переселенці продавали їх цьому новому власникові, оформлюючи документи заднім числом²⁰. Робилося це як самочинно, так і з дозволу колишнього Ялтинського повітового суду й Таврійської палати цивільного суду, «які, однобічно трактуючи закон для тих, хто повертався із закордону в Росію, присуджували віддавати землі [...] татарам, що поверталися з Туреччини, тільки для продажу своїх маєтків»²¹. Стосовно інших поважних підстав для повернення кримських татар із Туреччини, право визначати їх надавалося губернаторові. Натомість емігрантів, які самовільно поверталися до Криму, наказувалося завертати назад.

Слід зауважити, що реєміграція кримськотатарського населення початку 1860-х рр. до певної міри була вигідна властям Таврійської губернії. Справа в тому, що кримці, які поверталися, і їхні розповіді серед одновірців про наслідки переселення відігравали важливу роль у формуванні відповідних настроїв серед решти мусульман півострова. Уже в 1861 р. кількість емігрантів із губернії скоротилася в понад 10 разів. Дехто з тих, хто вже отримав паспорти на виїзд у 1860 р., так і не наважилися ними скористатися, залишившись у Криму (при тому, що за рік ці документи вважалися недійсними й підлягали вилученню). Таким чином, реєміграція поряд з урядовою заборонаю видачі закордонних паспортів вплинула на призупинення масового переселення корінних мешканців півострова.

Природно, загальна чисельність реємігрантів – кримських татар і ногайців, істотно поступалася тим, хто перебрався в Туреччину й не могла компенсувати їх відсутності. Так, відомо, що з 50 434 ногайців Таврійської губернії, які емігрували в 1860–1862 рр., повернулося з турецьких володінь близько 100 сімейств (поселилися у двох селах Перекопського повіту). Натомість точну кількість татар-поверненців обрахувати практично неможливо, адже цей процес відбувався як офіційно, так і поза сферою закону. Із кожним роком

¹⁷ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

¹⁸ Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.214.

¹⁹ Воропонов О. Среди крымских татар («Из путевых заметок») // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С.166.

²⁰ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.10.

²¹ Там само. – Арк.10–11.

списки реємігрантів поповнювалися. Фіксувалися головним чином ті кримські татари, які поверталися на півострів із турецькими паспортами, засвідченими в російському генеральному консульстві. Більшу частину цих людей становили торговці. Траплялися також робітники, учителі, тютюнники, чоботарі й лимарі²².

Процес реєміграції не припинявся й у наступні роки, зтягнувшись на десятиліття. Як зазначає Дж.Г.Меєр, колишні російські мусульмани залишали Османську імперію з різних причин, інколи після кількарічного проживання там²³. Відомі випадки, коли після майже 20 років перебування в Туреччині кримські татари все ж поверталися в рідні краї. При цьому багато хто з них перебирався сім'ями, із дітьми, народженими вже на чужині²⁴.

Таким чином, довготривалий процес реєміграції розпочався відразу після масового переселення кримських татар із Російської імперії в межі османських володінь (1860 р.), ставши одним із його наслідків. Поряд з урядовими заходами це явище, не маючи організованого характеру, частково вплинуло на ослаблення інтенсивності еміграції решти корінного мусульманського населення Кримського півострова.

²² Там само. – Спр.82. – Арк.1–27.

²³ Meyer J.H. Immigration, return, and the politics of citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914 // International Journal of Middle East Studies. – 2007. – Vol.39. – P.21.

²⁴ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.4.

The article regards one of the less known episodes in history of Taurian province – remigration of Crimean Tatars from the Ottoman Empire territories in 1860th. The author made an attempt to analyze main questions of the research. Based on the archive files and historical researches the article gives detailed evaluation of Province governance actions according to the problem.

Keywords: Crimean Tatars, emigration, Ottoman Empire, remigration, Taurian province.

В.В.ТОМАЗОВ *

ГРЕКИ-ХІОСЦІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ

На прикладі впливових хіоських купецьких родів, котрі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. оселилися на Півдні Російської імперії, розглядаються складні процеси соціальної адаптації представників грецьких торговельних кланів у російському суспільстві. Зберігаючи національну самосвідомість, під впливом економічних та соціокультурних факторів усе ж відбувалися докорінні зміни у способі життя, напрямках діяльності, соціальній належності та ментальності грецької торгово-фінансової аристократії.

Ключові слова: Хіос, рід, купець, Південь Російської імперії, благодійництво, торгівля, спадковий почесний громадянин, соціальна адаптація, національна самоідентифікація.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у південних портах Російської імперії – Одесі, Миколаєві, Бердянську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Єйську, Керчі – осіли представники впливових торгово-фінансових кланів, що походили з острова Хіос в Егейському морі. Родини Маврогордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Скараманга, Неґропонте, Севастопуло, Сканаві, Караллі, пов'язані між собою кровними узами й діловими відносинами, упродовж десятків років контролювали значну частину торговельних операцій чорноморських та азовських портів Російської імперії, зробивши значний внесок в їх економічний, культурний і соціальний розвиток.

Документи для реконструкції просопографічного портрета цієї етносоціальної групи надзвичайно різноманітні як за походженням, так і за змістом. В основному вони зберігаються в архівах Ростова-на-Дону, Одеси, Миколаєва, Сімферополя та Санкт-Петербурга. Це – матеріали майнового (гільдійські внески, заснування торгових домів, ділове листування, фінансова звітність, заповіти, купчі), соціального (долучення до купецьких гільдій, стану спадкових громадян і спадкових дворян Російської імперії, прийняття підданства, нагородження орденами, служба та громадська діяльність, вибори на почесні посади, благодійність) характеру; документи громадянського стану (метрики, свідоцтва про народження, шлюб і смерть). Особливістю джерельної бази дослідження є розпорошеність матеріалів по фондах різних інституцій державного, міського й церковного управління. Винятком слугує хіба що родинний фонд Родоканакі – Юр'євичів, який зберігається в Державному архіві Одеської області й містить майнові документи цієї родини¹. Однак комплексне дослідження джерел дозволяє простежити складні процеси, що відбувалися у цій замкненій етносоціальній групі², та доповнити наші уявлення про соціально-економічну ситуацію, характерну для Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.

---

* *Томазов Валерій Вячеславович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАНУ

¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.188. – Оп.1. – 104 спр.

² *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio. – Vol.2. – London, 1955; *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.235–245 та ін.

Основними напрямками економічної діяльності хіосців у Росії були міжнародна торгівля, банківські операції, земельні спекуляції, здавання нерухомості в оренду. Спираючись на значні родинні капітали та міжнародні торговельні зв'язки, вони відігравали провідну роль в економічному житті Чорноморсько-Азовського регіону. Експортували переважно збіжжя, а також іншу сільськогосподарську продукцію – льон, бавовну, шкіру, а імпортували – бруківку, каву, вина, тканини, предмети розкоші. Наприклад, фірма «Маврогордато, Петрококкіно і К^о», заснована Пантелієм Амвросійовичем Маврогордато та його дядьком Лаврентієм Петрококкіно, за 1836 р. відправила 7 суден із пшеницею до Константинополя, 5 – у Ліворно, 1 – до Трієста та 2 – у Марсель, прийнявши 1 вітрильник із Трієста з каміням-бруківкою на борту та ще 1 – із Марселя з вантажем кави³. У 1866 р. із двадцяти торгових домів, що контролювали експорт південноукраїнської пшениці, десять було засновано греками. Серед них найзначніші – фірми «Ф.П.Родоканакі» і «Федір Маврогордато та К^о»⁴. У 1827 р. загальний оборот компанії «Ф.П.Родоканакі» становив близько 1,2 млн руб., а через десять років – уже понад 5,5 млн⁵. Станом на 1861 р. «він (Ф.П.Родоканакі. – В.Т.) здійснює вельми широку закордонну торгівлю та банківські справи, і оборот його досягає від 3,5 млн до 5 млн руб. сріблом»⁶. Економічну діяльність хіосців яскраво ілюструє оцінка, дана російським міністром фінансів графом С.Ю.Вітте торговельній імперії Родоканакі:

«Завдяки підприємству й видатній енергії Родоканакі, в Одесі та інших центрах Півдня Росії вперше виникли різні виробництва, які, значною мірою, розвинули вітчизняну промисловість. Йому зобов'язані своєї появою та розвитком, між іншим, Кавказьке пароплавство, що шістьма пароплавами забезпечує термінові рейси по портах Чорного моря; Новоросійський паровий млин у місті Севастополі, який перемелює до 6500 пудів за добу [борошна] високого помелу; Товариство південноросійського шкіряного виробництва зі щорічним оборотом у 1 200 000 руб., котре на минулій Усеросійській виставці в Нижньому Новгороді здобуло вищу нагороду – державний герб; Товариство південноросійського паперово-джутового та ткацького виробництва; Товариство Старосинявського цукрового заводу; Товариство виробників шампанських вин і коньяку за французьким способом, а також винокурний і пивоварний заводи, паровий мукомельний млин, фабрика перлових круп і рису та ін. [...] Незалежно від цього, Перикл Родоканакі (син і спадкоємиць Федора Павловича Родоканакі, фундатора однойменної фірми – В.Т.), будучи засновником і головою Одеського міського кредитного товариства, своїми старанністю та трудами чимало посприяв розвитку цього товариства»⁷.

Торговий дім одеського купця 1-ї гільдії Федора Матвійовича Маврогордато, окрім експортно-імпортних операцій, також спеціалізувався на фінансовій

³ Одесский вестник. – 1836. – №25–26, 44–45, 48, 58–60, 68, 76, 79, 85, 88–90, 92, 98, 102.

⁴ *Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης*. – Χίος, 2004. – Σ.59.

⁵ *Янниці Ф.* Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – Москва, 2002. – С.180.

⁶ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.40. – Оп.1. – Д.16. – Л.22.

⁷ Там же. – Д.48. – Л.181–182 об.

справі. Так, у 1869 р. він був серед засновників Міжнародного торговельного банку з центральним представництвом у Санкт-Петербурзі та відділенням в Одесі⁸. Власниками фінустанов були родини Ксіда, Петрококкіно, Раллі.

Спочатку, оселившись у містах Російської імперії, хіосці розглядали своє проживання тут як тимчасове, пов'язане винятково з економічними інтересами. Тому вони, хоч і записувалися до російських купецьких гільдій, без чого неможливо було здійснювати торговельні операції, упродовж першої половини XIX ст. зберігали іноземне підданство – британське, турецьке, австрійське, французьке, данське, пізніше – грецьке.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. матримоніальна політика хіосців була традиційною, коли шлюби укладалися переважно з представниками споріднених сімей земляків. Наприклад, Федір Матвійович Маврогордато з гілки Лакана, власник однієї з найбільших в Одесі торговельно-експортних фірм, 1846 р. в Ліворно одружився з Євгенією Матвіївною Маврогордато, котра також походила з гілки Лакана⁹. Матір'ю нареченої була Аргірі Павлівна Родоканакі, рідна сестра впливового одеського купця Федора Павловича Родоканакі, власника однойменного торгового дому. Дід Євгенії Матвіївни – Георгій Маврогордато та дід Федора Матвійовича – Пантелій Маврогордато були рідними братами, тож молодята доводилися один одному троюрідними братом і сестрою¹⁰. До того ж рідна сестра Федора Матвійовича – Катерина Матвіївна Маврогордато – була дружиною двоюрідного брата нареченої – італійського підданого та петербурзького купця Федора Пандійовича Родоканакі¹¹. Інший відомий одеський купець – Микола Матвійович Маврогордато з гілки Нікола, троюрідний брат Федора Матвійовича – був одружений з Аріадною Федорівною Родоканакі, дочкою все того ж Федора Павловича Родоканакі¹².

Хіосці мали величезний вплив у грецьких громадах причорноморських і приазовських міст, надавали значну благодійну допомогу своїм співвітчизникам, грецьким громадським, освітнім та культурним організаціям. Більшість їх були членами Одеського грецького благодійного товариства, покликаного здійснювати фінансову допомогу незаможним співвітчизникам. Так, Матвій Миколайович Маврогордато у травні 1896 р. разом з одеським 2-ї гільдії купцем Стильяном Панайотовичем Тріархі взяв на себе витрати (загальний кошторис робіт складав 7100 руб.) із перебудови належної Одеському грецькому благодійному товариству двоповерхової споруди на Мало-Фонтанній дорозі¹³. 30 червня 1900 р. Матвій Миколайович Маврогордато одержав дозвіл від Херсонської духовної консисторії на будівництво власним коштом та на власній ділянці землі при богадільні Одеського

⁸ *Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροβοκανάκης*. – Σ.75.

⁹ *Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio*. – Vol.2. – P.94.

¹⁰ *Ibid.* – P.88, 94.

¹¹ Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам одесской греческой Свято-Троицкой церкви / Авт.-сост. Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. – Ч. II: 1834–1852. – Одесса, 2002. – С.172–173.

¹² Там же. – Ч. III: 1853–1874. – Одесса, 2004. – С.122–123.

¹³ ДАОО. – Ф.765. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.33–34 зв.

грецького благодійного товариства домової церкви в ім'я святого Миколи Мирлікійського Чудотворця та святої мучениці Аріадни, небесних покровителів його батьків. Спорудження храму обійшлося Матвієві Миколайовичу у 80 тис. руб., ще 7 тис. він пожертвував на його утримання. У серпні 1902 р. церкву Св. Миколая та Аріадни було освячено й узято на баланс Одеського грецького благодійного товариства¹⁴.

Хіосці фінансували грецьке книгодрукування. Так, 1834 р. Федір Родоканакі, Матвій Мавроґордато, Янніс Раллі, Євстратій Севастопуло та Михайло Петрококкіно видали в Одесі книгу І.Г.Піципіу «Логічна грамати́ка грецької мови»¹⁵. Багато хто з них надавав матеріальну допомогу таємному революційному товариству «Філікі Етерія»¹⁶. Греки-купці з Одеси, зокрема хіосці, брали активну участь у роботі «Комітету допомоги знедоленим критським родинам»: Федір Мавроґордато очолював цю благодійну організацію, а її активними членами були впливові одеські купці П.Куркумелі, М.Склаво, К.Каравія та ін.¹⁷ Допомогу критянам надавали також і дружини купців – Ерато Севастопуло, Марія Раллі, Аріадна Папудова, Марія Цицині, чиїми зусиллями в березні 1867 р. було зібрано 23 500 руб. сріблом¹⁸. Показовим став заповіт одного з найбагатших купців Одеси – Федора Павловича Родоканакі (від 15 вересня 1872 р.), де зазначалося:

«Заповідаю зробити після смерті моєї наступні пожертви: школі на острові Хіос, моїй батьківщині, п'ять тисяч рублів (5000), лікарні на острові Хіос, моїй батьківщині, три тисячі рублів сріблом (3000), Одеській грецькій громаді п'ять тисяч рублів сріблом (5000), грецькій Свято-Троїцькій церкві дві тисячі рублів (2000). Заснувати одне ліжко мого імені у Стурдзівському закладі сердобольних сестер. Жертвую також на користь богоугодних установ міста Афіни десять тисяч рублів сріблом (10 000)»¹⁹.

Не можна не згадати й одеське Родоканакіївське жіноче училище, щедрим покровителем якого був згаданий Федір Родоканакі²⁰. Заслуги Івана Амвросійовича Скараманґи та Миколи Олександровича Сканава на полі філантропічної й благодійної діяльності на благо грецької громади було відзначено урядом Греції – обох нагородили королівським орденом Спасителя²¹.

Поступово відбувалася інтеграція хіосців до російського суспільства, що виявилось в усіх сферах їхнього життя. Перш за все змінювалася матримоніальна політика, дедалі частіше укладалися шлюби з російськими підданими, котрі

¹⁴ Там само. – Спр.7. – Арк.141; Спр.13. – Арк.1–4; РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.11 об.

¹⁵ *Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης*. – Σ.110.

¹⁶ *Ibid.* – Σ.29.

¹⁷ *Piatigorskii G. The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek studies yearbook*. – Vol.14/15. – Minneapolis, 1998–1999. – P.134.

¹⁸ *Ibid.* – P.133.

¹⁹ ДАОО. – Ф.188. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4.

²⁰ *Терентьева Н. Одесские купцы Родоканакы // Подвижники й меценаты: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.* – К., 2001. – С.157–158.

²¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.22892. – Л.1; Оп.40. – Д.4695. – Л.7–11.

не належали до кола грецької торгово-фінансової аристократії. Так, 16 липня 1897 р. одеський 2-ї гільдії купець Микола Костянтинович Ксіда обвінчався з дворянською дочкою Оленою Вікторівною Осмолівською²². 4 лютого 1848 р. Степан Миколайович Караллі, котрий служив у Санкт-Петербурзькому акцизно-відкупному комісаріатстві, а згодом бердянський 1-ї гільдії купець повінчався з дочкою відставного поручика Марією Петрівною Голембовською²³. З Олександрою Тимофіївною Марковою, київською купчихою, 19 жовтня 1903 р. одружився 1-ї гільдії одеський купець Матвій Миколайович Маврогордато²⁴. Миколаївський 1-ї гільдії купець Амвросій Пантелійович Маврогордато 20 лютого 1891 р. узяв шлюб із миколаївською 2-ї гільдії купчихою Олександрою Іванівною Мар'єнко, дочкою дворянина лютеранина Івана Юхимовича Боссе²⁵. Перикл Федорович Родоканакі був одружений із польською дворянкою, удовою ротмістра Станіслава Юр'євича – Венцеславою Феліксівною, уродженою Барчевською²⁶.

Наприкінці ХІХ ст. більшість представників хіоських кланів уже не вели активної підприємницької діяльності, а жили переважно з банківських капіталів та оренди нерухомості. З одного боку, це пояснювалося змінами кон'юнктури ринку, адже торгівля пшеницею більше не давала величезних прибутків, з іншого – прагненням нащадків власників торговельних імперій посісти у соціальній структурі Російської імперії привілейоване становище. Багато представників хіоських родин вступали на службу – як військову, так і цивільну, зокрема «по виборах». Вони скуповували маєтки та клопоталися про визнання у спадковому дворянстві чи спадковому почесному громадянстві, що було неможливо без отримання російського підданства. Так, бердянський 1-ї гільдії купець турецький підданий Степан (Стаматі) Миколайович Караллі вступив у російське підданство 1849 р.²⁷, грецькі піддані таганрозький 2-ї гільдії купець Іван Амвросійович Скараманга та його син Михайло отримали російське підданство в 1900 р.²⁸, ейський купець грецький підданий Костянтин Миколайович Маврогордато – у 1851 р., син одеського 1-ї гільдії купця та спадкового почесного громадянина, грецького підданого Матвій Федорович Маврогордато – у 1885 р.²⁹, а син грецького підданого одеський 1-ї гільдії купець Матвій Миколайович – у 1889 р.³⁰

Для прийняття російського підданства не було іншої мотивації, як тільки намагання отримати спадкове почесне громадянство або дворянство. Скажімо, наприкінці ХІХ ст. спадковими почесними громадянами стали ейський купець Костянтин Миколайович Маврогордато³¹, одеські купці

²² РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.2711. – Л.5–5 об.

²³ Там же. – Оп.39. – Д.1980. – Л.7–7 об.

²⁴ Там же. – Оп.36. – Д.14817. – Л.11.

²⁵ Там же. – Оп.40. – Д.3106 а. – Л.10.

²⁶ Там же. – Оп.36. – Д.21168. – Л.10.

²⁷ Там же. – Оп.39. – Д.1980. – Л.3–3 об.

²⁸ Там же. – Оп.40. – Д.4695. – Л.3–3 об.

²⁹ Там же. – Оп.25. – Д.15. – Л.5–10.

³⁰ Там же. – Ф.1412. – Оп.12. – Д.11. – Л.5.

³¹ Там же. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.2854. – Л.1, 11–12, 49–52.

Федір Матвійович³² і Матвій Миколайович³³ Маврогордато, Федір Павлович Родоканакі³⁴, Фома Степанович³⁵, Іван Костянтинович³⁶ та Іван Степанович³⁷ Раллі, Микола Костянтинович Ксіда³⁸, Євстратій Скарлатович Севастопуло³⁹, Георгій Антонович Аверіно⁴⁰, миколаївський купець Амвросій Пантелійович Маврогордато⁴¹, таганрозькі купці Іван Амвросійович⁴² і Лука Петрович⁴³ Скарамани, бердянський купець Степан Миколайович Караллі⁴⁴ та ін. Прилучення до верстви спадкових почесних громадян, як правило, здійснювалося двома способами: перебуванням 10 років у 1-й або 20 – у 2-й купецьких гільдіях; купівлею маєтку у західних губерніях Російської імперії, оцінених не нижче, ніж 30 тис. руб., зі сплатою всіх належних за ними боргів. При цьому слід зазначити, що Перикл Федорович Родоканакі, Степан Іванович Раллі, Матвій Федорович і Матвій Миколайович Маврогордато та інші спадкоємці власників впливових торговельних фірм особисто не брали участі в комерційних справах, підприємства були ліквідованими або ж ними керували довірні особи. Наприклад, у документах Матвія Миколайовича Маврогордато, які датуються 1889 р., його соціальний статус визначався так: «Рантє, великий власник»⁴⁵.

Наприкінці XIX ст. більшість хіосців перетворилися на значних поміщиків, зосередивши у своїх руках чималі земельні площі. Наприклад, Перикл Федорович Родоканакі володів 4885 дес. землі в Подільській, 1212 дес. – у Київській, 2225 дес. – у Бессарабській, 13 497 дес. – у Херсонській губерніях, ділянкою 1024 кв. сажня у Севастополі, а крім того – 5 будинками загальною вартістю понад 0,5 млн руб.⁴⁶ Степан Іванович Раллі мав 7 тис. дес. у Бессарабській губернії та 7 будинків, оцінених у 490 тис. руб.⁴⁷ Матвій Пантелійович Маврогордато 1866 р. купив у графині Жозефіні Шембек маєток у с. Тирлівка Гайсинського повіту на Поділлі, в якому налічувалося 276 ревізьких душ⁴⁸. Микола Матвійович Маврогордато був власником 2315 дес. землі в Бельцькому повіті Бессарабії та 2520 дес. на Гайсинщині (Поділля)⁴⁹. Амвросій Пантелійович Маврогордато придбав маєток у с. Овсяниках Балтського повіту Подільської губернії загальною площею 997 дес. 837 кв. сажнів⁵⁰.

³² Одесса 1794–1894: Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С.100.

³³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.2–8.

³⁴ Там же. – Оп.39. – Д.4108. – Л.1 б. – 7.

³⁵ Там же. – Д.4024. – Л.2 об. – 8 об.; Д.4025. – Л.1–1 об.; Д.4026. – Л.6–29.

³⁶ Там же. – Д.4023. – Л.1–37.

³⁷ Там же. – Д.4022. – Л.1–12.

³⁸ Там же. – Оп.40. – Д.2711. – Л.1–11.

³⁹ Там же. – Оп.39. – Д.4327. – Л.2–26.

⁴⁰ Там же. – Д.10. – Л.1 б. – 10.

⁴¹ Там же. – Д.3106 а. – Л.1–24.

⁴² Там же. – Д.4695. – Л.1–15.

⁴³ Там же. – Оп.39. – Д.4446. – Л.2–10.

⁴⁴ Там же. – Д.1980. – Л.1–14.

⁴⁵ Там же. – Ф.1412. – Оп.12. – Д.11. – Л.5.

⁴⁶ Там же. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.21168. – Л.10.

⁴⁷ Там же. – Оп.28. – Д.562. – Л.4.

⁴⁸ Там же. – Ф.577. – Оп.20. – Д.477.

⁴⁹ Там же. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.6.

⁵⁰ Там же.

Деяким представникам хіоських родин удалося домогтися дворянства, у тому числі Матвієві Федоровичу Маврогордато⁵¹, Периклові Федоровичу Родоканакі⁵², Степанові Івановичу Раллі⁵³. Вони самі та їхні діти служили в армії, міністерствах і відомствах, а також «по виборах» як великі землевласники – у земствах, мирових судах. Характерною була також служба «по відомству імператриці Марії» – опікунами різних закладів. Дворянство більшість хіосців одержували через відзначення орденом Св. Володимира, пожалуваним за благодійну та громадську діяльність. Ця нагорода надавала право на спадкове дворянство.

Змінювалися й культурні орієнтири хіосців. Зберігаючи пам'ять про своє грецьке походження, вони поступово розчинялися в російському культурному середовищі, подарувавши новій Батьківщині низку державних, культурних і наукових діячів. Серед них – відомий російський дипломат Матвій Маркович Севастопуло, колекціонер, філателіст, археолог Петро Амвросійович Маврогордато, художниця Ерато Олександрівна Маврогордато, піаністка Надія Миколаївна, актриса Ольга Миколаївна та балерина Віра Олексіївна Караллі, спортивний діяч Амвросій Павлович Петрококкіно, композитор і музикант Матвій Стаматійович Маврогордато, математики Іван Олександрович та Марко Іванович Сканаві, фізик Георгій Іванович Сканаві, скрипаль Микола Костянтинівич Аверіно.

Значно змінився й напрям благодійної та меценатської діяльності хіосців: певні суми жертвувалися не тільки на грецькі, але й російські культурні, освітні, громадські установи. Так, багаторічним опікуном Одеського комерційного училища був Марко Євстратійович Севастопуло⁵⁴. Степан Іванович Раллі входив до складу Комітету з облаштування в Одесі будинку божевільних, був директором Одеського попечительського комітету про в'язниці, попечителем народних училищ у цьому місті, а його син Павло Степанович – почесним попечителем Олександрівського реального училища, скарбником Комітету одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, почесним попечителем Байрамської учительської семінарії⁵⁵.

Одним із найвідоміших філантропів був Матвій Федорович Маврогордато – почесний член Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, член правління, а згодом почесний член Одеського міського опікунства виправних (дитячих) притулків, Товариства для допомоги бідним міста Одеси, Одеського товариства красних мистецтв⁵⁶. Перебуваючи на посаді попечителя Херсонської гімназії (1884–1887 рр.), він щоденно жертвував на її потреби й утримання пансіону при закладі по 1000 руб.⁵⁷ Але особливою увагою благодійника користувалося Одеське училище для сліпих. Його було відкрито у грудні 1887 р. у винайнятому приміщенні на Старопортофранківській вулиці. На орендну плату йшли кошти (1000 руб.),

⁵¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.25. – Д.15. – Л.12–17.

⁵² Там же. – Оп.36. – Д.21168. – Л.1–19.

⁵³ Там же. – Оп.28. – Д.562. – Л.1–98.

⁵⁴ Там же. – Оп.29. – Д.1763. – Л.5–12.

⁵⁵ Там же. – Оп.28. – Д.562. – Л.4–17 об., 75–80.

⁵⁶ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – С.219–221, 215, 235.

⁵⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.25. – Д.15. – Л.5–10.

пожертвані М.Ф.Маврогордато⁵⁸. У 1892 р. він передав під потреби училища частину території своєї дачі на Французькому бульварі разом із будівлями⁵⁹, а 25 жовтня того року відбулися врочистості з нагоди завершення реконструкції нової споруди, розрахованої на 60 дітей⁶⁰. У 1889 р. Матвій Федорович Маврогордато виступив з ініціативою заснування власним коштом Одеського ремісничого притулку для дітей «робітничого класу». Вихованцям закладу забезпечувалося повне утримання, вони мали опановувати ремесла та початкову грамоту. У зверненні на ім'я одеського градоначальника благодійник висловлював сподівання, що «подібного роду установа може сприяти піднесенню морального рівня молодих робітників і водночас дати їм у руки засоби для подальшого існування»⁶¹. 6 липня 1900 р. притулок було засновано⁶². 14 листопада 1897 р. Матвій Федорович заклав на території своєї дачі невеличкий храм⁶³, будівництво котрого обійшлося у 22 787 руб. Сьогодні ця споруда більш відома як церква Святих мучеників Адріана та Наталії. У 1909 р. філантроп пожертвував на її утримання 10 тис. руб.⁶⁴ Одним із найбільш відомих благодійних закладів дореволюційної Одеси була дешева їдальня в пам'ять Федора Матвійовича Маврогордато, розташована за адресою: Старопортофранківська, 30 і відкрита вдовою добродійника – Євгенією Матвійівною та його сином Матвієм Федоровичем⁶⁵. Уже перебуваючи в еміграції, у 1927 р., М.Ф.Маврогордато разом із княгинею В.К.Мещерською, князем П.М.Мещерським, С.Ф.Ванлярською, митрополитом Євлоїєм та іншими колишніми співвітчизниками взяв участь у заснуванні в Парижі Російського будинку для емігрантів похилого віку. Біля нього поступово й виникло російське кладовище Сент-Женев'єв-де-Буа, де знайшов свій останній притулок і сам Матвій Федорович⁶⁶.

Широким благодійництвом традиційно займалися дружини та дочки купців-хіосців. Так, Катерина Матвійівна Родоконакі (уроджена Маврогордато) була піклувальницею Благовіщенського (з 1871 р. – Катерининський) дитячого притулку у Санкт-Петербурзі. У 1890 р. з нагоди 50-річчя закладу вона пожертвувала 50 тис. руб. Тоді ж, цінуючи щедрю грошову допомогу та наполегливу діяльність добродійниці, за височайшим указом притулок було перейменовано на честь

⁵⁸ Отчёт о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 г. – Одесса, 1888. – С.3–4.

⁵⁹ Одесса 1794–1894... – С.743–744.

⁶⁰ Отчёт о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством её императорского величества государыни императрицы, Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. – Одесса, 1893. – С.6–7, 12, 20.

⁶¹ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1424. – Арк.1–1 зв.

⁶² Отчёт состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Фёдоровны совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса, 1901. – С.4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Фёдоровны совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. – Одесса, 1904. – С.4.

⁶³ РГИА. – Ф.759. – Оп.34. – Д.770.

⁶⁴ Отчёт состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Фёдоровны совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1899 г. – Одесса, 1900. – С. 5–6.

⁶⁵ Донцова Т. Молдаванка: Записки краеведа. – Одесса, 2001. – С.90.

⁶⁶ Новик. – 1936. – №4. – С.37; Грезин И. Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женев'єв-де-Буа. – Москва, 2009. – С.302.

померлого чоловіка Катерини Матвіївни – Федора Пандійовича Родоканакі. Опікувався закладом і рідний племінник К.М.Родоканакі – колезький радник Карл Маркович Севастопуло⁶⁷. Благодійниця була також членом петербурзького Товариства допомоги неповнолітнім калікам та ідіотам⁶⁸. У 1902 р. Катерина Матвіївна пожертувала 75 тис. руб. Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі дівочого сирітського закладу («Дитячий притулок Олександра Маврогордато в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки»). Причому суму було надано акціями: 155 – Бессарабсько-Таврійського, 100 – Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 – Азовсько-Донського комерційного банків. За умовою К.М.Родоканакі планувалося накопичення коштів до 200 тис. руб. із метою купівлі земельної ділянки у центрі Одеси та будівництва двоповерхової кам'яної споруди для притулку, розрахованої на 100 вихованок. У 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку на суму 7,5 тис. руб.⁶⁹ Утім, цей задум К.М.Родоканакі так і не було реалізовано через революційні події.

Таким чином, усебічне дослідження життя та діяльності представників етносоціальної групи греків – вихідців з острова Хіос дозволяє висвітлити складні процеси, що відбувалися у цьому доволі замкненому середовищі. Змінювалася матримоніальна політика – від традиційних шлюбів «серед своїх» до союзів із представниками багатонаціональної купецької та дворянської верхівки Російської імперії. Хіосці масово приймали російське підданство, поступово відходили від економічної діяльності, залучалися до державної служби, тримали у своїх руках значні земельні маєтності, перетворюючись на поміщиків, обиралися на громадські посади, зосереджувалися на благодійництві та меценатстві, причому гроші спрямовували не тільки на підтримку суто грецьких установ, але й на розвиток усіх галузей життя своєї нової Батьківщини. Таким чином, зберігаючи національну пам'ять, із часом вони все ж міцно інтегрувалися та адаптувалися в новому соціальному середовищі, ставши невід'ємною частиною російської еліти.

⁶⁷ Керзум А.П. Детский приют в память Фёдора Пандиевича Родоканаки // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Електронний ресурс]: <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru>

⁶⁸ Северюхин Д.Я. Общество призрения калек несовершенного возраста и идиотов // Там же [Електронний ресурс]: <http://www.ensspb.ru/object/2855730900?lc=ru>

⁶⁹ РГИА. – Ф.759. – Оп.66. – Д.310.

In the article on the example of influential Chios merchant's families that settled on South of Russian Empire at the end 18th – beginning 19th centuries has been researched the difficult social adaptation processes of the Greek trade clans' representatives to the Russian society. They have kept national consciousness, but there were radical changes in their life's way, direction of activity, social status and mentality under act of economic and sociocultural factors.

Keywords: *Chios, family, merchant, South of Russian Empire, charity, trade, honorary citizen by birth, social adaptation, national self-identification.*

О.А.ІВАНЕНКО *

НІМЦІ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі архівних матеріалів висвітлюється участь німецької імміграції в освітньому та громадсько-культурному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено діяльності німецьких навчальних закладів і громадських організацій.

Ключові слова: німецькі колонії, імміграція, освіта, громадські організації, національні традиції.

Важливою передумовою осмислення специфіки цивілізаційного розвитку Європи, осягнення її духовної спадщини, морально-етичних і естетичних цінностей є відтворення багатоговікового досвіду взаємодії європейських культур. Тісне переплетення історичних шляхів українського й німецького етносів стало одним із найяскравіших прикладів мирного співіснування різних народів континенту на засадах толерантності та плідної співпраці у громадсько-культурній сфері. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у вітчизняній історіографії відбувся сплеск інтересу до історії німецької етнічної спільноти в Україні, на сьогодні здійснено масштабні дослідження з цієї тематики, результатом яких стали численні монографії, збірники наукових праць та дисертаційні праці¹. Водночас перспектива їх подальшого розвитку відкривається завдяки

* Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України

E-mail: xenie_78@mail.ru

¹ Див., напр.: *Ісмаїлов М.А.* Виникнення німецьких колоній Півдня України (кінець ХVІІІ – 30-і роки ХІХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Вопросы германской истории: Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. трудов.* – Днепропетровск, 1995; *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995; *Вопросы германской истории: Украине: Материалы украинско-германской научной конференции (Днепропетровск, 26–29 сентября 1995).* – Днепропетровск, 1996; *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999; *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец ХVІІІ – первая половина ХІХ века) / Ред. С.И.Бобылёва.* – Днепропетровск, 1999; *Монолатій І.С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галічині (1772–1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Осачук С.* Німці Буковини: Історія товариського руху (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці, 2002; *Суліменко О.Г.* Німці Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2003; *Новохатько Л.* Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003; *Васильчук В.М.* Німці в Україні: Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – К., 2004; *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць.* – Вип.16. – К., 2004; *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004; *Белікова М.В.* Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005; *Задерейчук І.П.* Розвиток системи освіти в німців на Півдні України: 1789–1938: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005; *Захарченко Т.К.*

аналізу недостатньо вивчених та невідомих раніше джерел, зокрема матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, які зберігаються у фондах: «Київський навчальний округ» (ф.707), «Київська духовна академія» (ф.711), «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф.442), «Харківське губернське жандармське управління» (ф.336), «Чернігівське губернське жандармське управління» (ф.1439), «Жандармське управління м. Одеси» (ф.385), «Канцелярія миколаївського військового губернатора» (ф.356), «Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць» (ф.287). Цікаві документи містять Державний архів міста Києва («Жіноча гімназія при київській євангелічно-лютеранській церкві», ф.104; «Київське реальне Катерининське училище», ф.210; «Друга чоловіча гімназія», ф.81) та Держархів Київської області («Київське губернське у справах про товариства присутствіє», ф.10).

Відомості щодо перебування німців на теренах сучасної України сягають часів Русі. Завдяки поширенню маґдебурзького права німецька присутність на українських землях посилилася за часів Галицько-Волинського князівства й Литовсько-Польської держави. Початок масової німецької колонізації півдня України було покладено за правління Катерини II, яка 1763 р. видала маніфест, що забезпечував іноземним переселенцям низку пільг². Значна активізація німецької імміграції на Волинь відбулася після селянської реформи 1861 р. та придушення російським урядом польського повстання 1863–1864 рр. Згідно з офіційною статистикою, наприкінці 1880-х рр. на Волині проживало понад 90 тис. німецьких поселенців³.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. привнесенню на український ґрунт основ європейської педагогічної культури сприяла діяльність німецьких освітян, які офіційно отримували право на викладацьку діяльність у Російській імперії лише після підтвердження належного рівня своєї кваліфікації. Так, 1860 р. пруський підданий К.Л.Крафт успішно склав іспити при Університеті св. Володимира на звання вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах. Йому було запропоновано дати усні й письмові відповіді на запитання німецькою мовою, написати твір на тему «Про німецьку літературу XVIII ст.»

Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005; *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; *Берестень О.Є.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006; *Плесская Э.Г.* Немцы Причерноморья. – Одесса, 2008; *Хряцєвська Л.М.* Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Замуруйцев О.В.* Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009; *Німці Півдня України: Історія і сучасність.* – Миколаїв, 2009; *Лутай М.* Німці в Україні: історія і сьогодення. – Житомир, 2010; *Мащенко А.В.* Німецькі колонії Північного Лівобережжя України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2010; *Зарічук В.О.* Нариси з історії та культури німців Причорномор'я. – Одеса, 2012.

² Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1830. – С.313–316.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.707. – Оп.207. – Спр.154-6. – Арк.606 зв. – 607.

(«Über die deutsche Literatur des 18-ten Jahrhunderts») і прочитати лекцію «Про скорочення підрядних речень» («Über die Verkürzung der Nebensätze»)⁴.

Аналогічний екзамен, який 1860 р. витримав у Київському університеті К.Ф.Б.Тенцлер, складався із запитань з арифметики та історії на теми: «Історія Німеччини від часу міжкоролів'я до Реформації», «Історія Росії від воцаріння Іоанна IV до дому Романових»; географії – «Географія гірських хребтів і гір Європи», «Географія Північної Росії»; німецької мови – «Із граматики» («Aus der Grammatik»), «Із синтаксису» («Aus der Satzlehre»), «Із літератури» («Aus der Literatur»), «Відмінювання неправильних дієслів» («Konjugation der unregelmäßigen Verben»). Окрім того, К.Ф.Б.Тенцлер підготував твір «Про вплив Гете на літературу по теперішній час» («Über den Einfluss Goethe's an die Literatur der Gegenwart») і прочитав пробну лекцію⁵.

У 1861 р. педагогічна рада Житомирської гімназії ухвалила рішення про надання кістерові місцевої лютеранської церкви, пруському підданому К.Ферстеру права займатися приватним викладанням читання й письма німецькою мовою та основ арифметики⁶.

Поряд із перевіркою професійних рис освітян, здійснювався контроль за їхньою «політичною благонадійністю». Наприклад, 1861 р., у зв'язку з підозрою на участь у польському повстанні 1830–1831 рр., було встановлено секретний поліцейський нагляд за пруським підданним, випускником Берлінського університету Ф.Новаковським, який працював домашнім учителем у маєтку графа О.Браницького (містечко Ставище Київської губернії)⁷.

Іноді між іноземними педагогами та їхніми роботодавцями виникали конфлікти, на які змушені були реагувати німецькі дипломатичні представництва в Російській імперії. У червні 1861 р. секретар посольства Пруссії у Санкт-Петербурзі звернувся до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з приводу скарги пруського підданого, домашнього вчителя В.Бадзинського на поміщика Юльянівського маєтку Гайсинського повіту А.Лопушанського. В офіційному листі дипломат наголошував: «Скарга, яку нещодавно було направлено до королівського посольства пруським підданним, очевидно, достатньо серйозна»⁸. Проте, згідно з рішенням Гайсинського повітового суду, усі звинувачення на адресу А.Лопушанського щодо невиконання жалування В.Бадзинському, незаконне вилучення його паспорта, арешт і погрози покарання різками було відхилено.

У 1864 р. пруський підданий Ф.Зенфтлебен склав при Університеті св. Володимира екзамен на звання вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах, давши відповіді на запитання із Закону Божого, історії релігії та церкви, історії Афінської республіки, Київської Русі, Франції, географії Європи, арифметики, російської й німецької мов⁹. Наступного року цей іспит успішно витримав пруський підданий О.Урбан¹⁰.

⁴ Там само. – Оп.26. – Спр.440. – Арк.1–3.

⁵ Там само. – Оп.29. – Спр.72. – Арк.1–5.

⁶ Там само. – Оп.27. – Спр.120. – Арк.1–7.

⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.811. – Спр.112. – Арк.1–9.

⁸ Там само. – Оп.38. – Спр.429. – Арк.1.

⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.30. – Спр.348. – Арк.1–5 зв.

¹⁰ Там само. – Оп.31. – Спр.143. – Арк.1–3 зв.

1869 р. попечитель Київського навчального округу видав дозвіл на приватне викладання французької та німецької мов, основ арифметики німкені П.Лебан¹¹, а наступного року надав саксонському підданому Г.В.Шульцу свідоцтво вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах¹².

Задля здобуття звання вчителя німецької мови прусський підданий П.Барач 1873 р. провів у 1-й Київській гімназії два пробних уроки, присвячені методам перекладу з німецької на російську мову та навпаки¹³. Того ж року іспитовий комітет Київського навчального округу визнав відповідність прусського підданого, випускника Берлінського університету В.Оббаріуса званню вчителя французької мови, яку він викладав у Білоцерківському реальному училищі.

У 1874 р. свідоцтво домашнього вчителя отримав прусський підданий, випускник Вайсенфельської королівської учительської семінарії Р.Лютцендорф, який працював інспектором і викладачем при церковному училищі євангелічно-лютеранської парафії міста Києва. Складений ним в іспитовому комітеті Київського навчального округу екзамен включав у себе письмову відповідь на запитання з німецької мови, переклад тексту «Битва на Куликовому полі 1380 р.» німецькою, читання й переклад російською німецькомовних статей, їх граматичний, етимологічний і синтаксичний розбір, а також усні відповіді на запитання з арифметики, історії та географії¹⁴.

Піклуючись про забезпечення своїх дітей якісною освітою рідною мовою, німецькі колоністи надавали великого значення заснуванню навчальних закладів. Так, 1819 р. було відкрито Костянтиноградське німецьке парафіяльне училище, 1825 р. – Полтавське, а в 1832 р., коштом місцевої лютеранської громади, – Кременчуцьке¹⁵. Із 1848 р. у містечку Коростишеві Радомишльського повіту Київської губернії діяла церковна школа Коростишевського євангелічно-лютеранського товариства, з 1852 р. в Києві – церковна школа Київського євангелічно-лютеранського товариства, з 1858 р. у колонії Доливі Радомишльського повіту – церковна школа Доливського євангелічно-лютеранського товариства¹⁶.

На сторінках «Києвских епархиальных ведомостей» від 1866 р. священник П.Троцький, закликаючи православне духовництво наслідувати досвід організації лютеранських церковнопарафіяльних шкіл, наголошував: «Ще ми могли би повчитися в наших сусідів християн-лютеран тієї акуратності й чинності, які можна знайти в їхній кірсі при богослужіннях, і тій чистоті та благоприсойності, що спостерігаються навіть на їхньому цвинтарі. Навчатися доброму, у кого б то не було, ніколи й нікому не соромно»¹⁷.

Загалом за період із 1797 по 1885 рр. при німецьких кірхах і колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.35. – Спр.392. – Арк.1–5 зв.

¹² Там само. – Спр.484. – Арк.12.

¹³ Там само. – Оп.39. – Спр.66. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Спр.244. – Арк.1–7.

¹⁵ Там само. – Оп.26. – Спр.477. – Арк.9 зв.

¹⁶ Там само. – Оп.28. – Спр.2. – Арк.227–228.

¹⁷ Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – №2 (16 января). – С.74.

у Житомирському повіті – 70 шкіл із 2949 учнями, Новоград-Волинському – 64 школи з 2273 учнями, Острозькому – 8 шкіл із 359 учнями, Заславському – і 4 школи із 182 учнями, Рівненському – 56 шкіл із 2207 учнями, Дубенському – 10 шкіл із 478 учнями, Луцькому – 55 шкіл із 2479 учнями, Володимир-Волинському – 29 шкіл із 1408 учнями, Ковельському – 5 шкіл із 152 учнями, Овруцькому – 4 школи зі 138 учнями¹⁸.

Станом на 1879 р. у Житомирському повіті Волинської губернії діяла 21 школа з 430 учнями, у Новоград-Волинському – 20 шкіл із 515 учнями, у Заславському – 4 школи зі 150 учнями, в Острозькому – 3 школи зі 115 учнями, в Овруцькому – 2 школи з 65 учнями, у Дубенському – 4 школи зі 110 учнями, у Рівненському – 34 школи з 1005 учнями, у Луцькому – 45 шкіл з 1590 учнями, у Володимир-Волинському – 11 шкіл з 475 учнями, у Ковельському – 2 школи зі 107 учнями¹⁹. У 1886 р. у німецьких поселеннях на Волині уже нараховувалося 307 шкіл, а 1887 р. – 310, із них 6 баптистських, а решта лютеранські²⁰.

Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій, згуртовуючи її в «особливу національність з сильним духом і могутнім характером»²¹. Окрім своїх прямих обов'язків, кожен учитель (кістер) виконував функції помічника пастора з правом хрестити та хоронити парафіян, керував богослужіннями, виголошував проповіді. У колоніях із невеликою кількістю населення, що не мало змоги забезпечити окремі навчальні приміщення, відкривалися школи грамоти при молитовних домах, де на громадських засадах учителювали кістери²². На шкільних учителів покладалося завдання популяризації в німецьких колоніях прикладних знань у галузі землеробства, бджільництва, шовківництва, поширення нових сортів сільськогосподарських культур тощо. Так, пастор Рожищевської парафії на Волині Керн пильно стежив за тим, щоб учительське господарство було зразковим. Тим часом земельні володіння німецьких колоній зростали стрімкими темпами, наприклад, у Пулинському маєтку Житомирського повіту німці придбали в поміщика Качковського близько 11 тис. дес. землі, в Іваничівському маєтку барона Штакельберга – до 3 тис. дес., у Курненській волості Новоград-Волинського повіту колоністи володіли понад 10 тис. дес. землі²³.

У 1879 р. волинський губернатор Ю.М.Подгоричани-Петрович порушив питання про становище шкіл у німецьких колоніях, що фактично перебували поза контролем міністерства народної освіти й повністю підпорядковувалися лютеранським пасторам, які на власний розсуд відкривали нові навчальні заклади, призначали та звільняли вчителів. Історія й географія в таких закладах викладалися за виданими в Берліні чи Дрездені підручниками, що мали за мету «розвинути в юнацтві і патріотичне почуття, і національну самосвідомість»²⁴.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.12.

¹⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.79. – Арк.6.

²⁰ Там само. – Оп.207. – Спр.154-б. – Арк.19; Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.281–281 зв.

²¹ Там само. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.111.

²² Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.150-б. – Арк.197.

²³ Там само. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.119 зв.

²⁴ Там само. – Арк.108 зв.

5 вересня 1884 р. рада інспекції народних училищ Південно-Західного краю ухвалила обов'язковість для всіх лютеранських конфірмаційних шкіл таких предметів, як російське читання й письмо, учителі цих шкіл неодмінно мають бути політично й морально благонадійними російськими підданими, іноземні педагоги допускаються до викладання лише тимчасово, не більше, ніж на півроку, навчання здійснюється винятково за схваленими міністерством народної освіти підручниками, а фонди шкільних бібліотек повинні складатися тільки з дозволених цензурою книжок. Члени ради розкритикували організацію навчально-виховного процесу у Славутському євангелічно-лютеранському конфірмаційному двокласному училищі Волинської губернії, тому що російську мову, арифметику й не передбачену програмою алгебру тут викладав випускник Рівненського реального училища Герштейн – єврей за національністю та юдей за віросповіданням²⁵.

Яскравою ілюстрацією змісту навчального процесу німецьких шкіл на Волині є розклад уроків початкового училища в колонії Острівки Житомирського повіту (1887 р.):

І відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), читання й письмо (9.00–10.00), чистописання (10.00–11.00), усна лічба (11.00–12.00), заучування молитов (14.00–15.00), письмова лічба (15.00–16.00).

Вівторок: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), письмове розкладання чисел (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), читання й письмо (9.00–10.00), заучування молитов (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), урок повторення (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Четвер: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), усна лічба (14.00–15.00), письмове розкладання чисел (15.00–16.00).

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), заучування молитов (9.00–10.00), письмо й читання (10.00–11.00), письмо (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Субота: російська мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмова лічба (11.00–12.00), письмове розкладання чисел (14.00–15.00), усна лічба (15.00–16.00).

II відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), письмові вправи з німецької мови (9.00–10.00), підготовка до уроку рідною мовою (10.00–11.00), арифметика (11.00–12.00), заучування байок і віршів (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00).

Вівторок: підготовка до уроку (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), переписування з підручника вправ (10.00–11.00), читання рідною мовою (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.34–34 зв.; Ф.707. – Оп.207. – Спр.154б. – Арк.4.

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), приготування до уроку (9.00–10.00), російська мова (10.00–11.00), переписування з підручника вправ (11.00–12.00), заучування катехізису (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Четвер: письмові вправи (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00).

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), письмове розв'язання задач (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), виконання письмових вправ із рідної мови (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), виконання письмових вправ із російської мови (15.00–16.00).

Субота: письмові вправи з російської мови (8.00–9.00), заучування байок і віршів (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий виклад змісту бесід (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

III відділення

Понеділок: диктант із російської мови (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), підготовка до уроку з рідної мови (10.00–11.00), підготовка до уроку з історії Росії (11.00–12.00), історія Росії (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Вівторок: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), підготовка до уроку (9.00–10.00), Закон Божий (10.00–11.00), географія (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмові вправи (15.00–16.00).

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), рідна мова (9.00–10.00), диктант із російської мови (10.00–11.00), письмове розв'язання задач (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00).

Четвер: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), виконання письмових вправ із рідної мови (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), підготовка до уроку (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00).

П'ятниця: диктант із російської мови (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), письмові вправи (10.00–11.00), історія Росії (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

Субота: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), Закон Божий (9.00–10.00), приготування до уроку (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), виконання письмових вправ (14.00–15.00), географія (15.00–16.00).

Наприкінці 1880-х рр. керівництво Київського навчального округу рішуче виступило за підпорядкування шкіл у німецьких колоніях міністерству народної освіти з метою «злиття в майбутньому цього іноземного елемента з місцевим населенням». Справді, незалежні від урядових структур лютеранські школи суперечили офіційній політиці російщення, оскільки навчальний процес у них здійснювався німецькою мовою за виданими в Німеччині підручниками, діловодство провадилося також німецькою, учні не знали російського імператора, натомість добре знали імператора та райхсканцлера Німеччини. Зрештою, відповідно до указу Сенату від 1887 р., усі «іновірські»

школи Південно-Західного краю Російської імперії з належним їм майном підпорядковувалися міністерству народної просвіти. Отже, підлягали закриттю всі навчальні заклади, засновані Санкт-Петербурзькою євангелічно-лютеранською консисторією без відповідного дозволу міністерства народної просвіти. Так, 1892 р. було закрито конфірмаційну школу Геймтальської лютеранської парафії в німецькій колонії Курганах Новоград-Волинського повіту²⁶.

Упродовж 1888 р. під юрисдикцію міністерства народної просвіти перейшли такі німецькі школи:

Київська губернія

– у містечку Коростишеві, колоніях Оленівка, Казимирівка, Філонівка, Романівка, Малинівка, Єлівка, Раковичі, Вигода, Шнуровий Ліс, Папірня, Негребівка Радомишльського повіту;

– у колоніях Завалівка (Карнівка), Осикова, Паулінівська, Старицька Київського повіту

Подільська губернія

– у селі Красноділ Ямпільського повіту;

– у містечку Немирів Брацлавського повіту

Волинська губернія

– у колоніях Майдан (Червона Федорівка), Стара Олександрівка, Єрусалимка, Кам'янка, Людмилівка, Маріанівка, Радичі, Андріїв, Генрієтівка, Городище, Червонорічка, Топорище, Фасовська Рудня, Оленівка, Черняхів, Андріївка, Язвинка, Янівка, Пулини, Стара Буда, Кутузівка, Лодзянівка, Цвітянка, Стрибіш, Прутівка, Костянтинівка, Вольвахівка, В'язівець, Габрівка, Юстинівка, Мартинівка, Поправка, Великі Садки, Солодері, Івановичі, Острівки, Нейдорф, Каролинка, Бобрицька Буда, Нейманівка, Антонівка, Юзефенталь, Нова Вікторівка, Гонорин, Стара Вікторівка, Маріандорф, Оскарівка, Нейдорф, Березівка, Клярівська Янівка, Кремнянка, Сорочине, Анопіль, Верендорф, Домбрівка, Янівка, Зеленець-Вулька, Ставище, Шадур, Олександрія, Лисівська Буда, Холосне, Лиски, Рогівка, Селянський Млинок, Федорівка, Торчин, Вишняківка-Олександрівка, Рутківська, Станіславівка, Сульжинівка, Тартачен, Фастинівка Житомирського повіту;

– у колоніях Корольов, Лісова, Горщик Овруцького повіту;

– у колоніях Анета, Гофманівка, Старі Непізнаничі, Зеґенсталь Боголюбівка, Березова Гать, Маківець, Наталіївка, Верівка (Володимирівка) Цвільська, Геральдівка, Дубрівка, Столпещька, Уварівка, Покащів, Косяк, Здоровець, Новий Хмерин, Ємільчинська Сергіївка, Ілляшівка, Стара Гута, Серби, Маріанівка, Зіселівка, Мойсіївка, Марґаритівка, Сербівська Слобода, Варварівка, Нова Вергиниця, Димитрівка Новоград-Волинського повіту²⁷.

На початку 1888 р. міністерству народної просвіти було підпорядковано училище для дітей німецьких колоністів, розташоване в містечку Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії. За пропозицією інспектора

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.690. – Спр.31. – Арк.1, 7.

²⁷ Там само. – Ф.707. – Оп.207. – Спр.154-а. – Арк.1–200.

народних училищ зібрання Дунаєвецького товариства німецьких колоністів у березні 1890 р. ухвалило: надати для училища двоповерховий кам'яний будинок із прилеглим до нього фруктовим садом; щорічно виділяти на утримання закладу 935 руб., із них на платню трьом учителям – по 300 руб., на письмове приладдя та книжки в подарунок учням – 15 руб., на придбання училищної бібліотеки – 20 руб.; забезпечувати власними силами опалення, освітлення та ремонт будівлі; надати кожному з учителів квартиру; для керівництва училищним господарством обирати двох попечителів на трирічний термін²⁸. У вересні того ж року зібрання ухвалило рішення клопотатися про перетворення закладу на сільське двокласне училище міністерства народної освіти, за умови, щоби в ньому здобували початкову освіту не лише хлопчики, а й дівчатка, як це відбувалося, починаючи з 1834 р.; викладання німецької мови було обов'язковим; дітей нелютеранського віросповідання приймали на навчання згідно з дозволом членів товариства; учителів призначали за рекомендацією колоністів. Проте в інструкції інспекторові народних училищ від 1891 р. попечитель Київського навчального округу наголошував, що в Дунаєвецькому училищі викладання німецької мови, як необов'язкового предмета, могло відбуватися лише в позакласний час, а вчителі мали призначатися «навчальним відомством і до того ж із числа осіб російського походження». Члени німецької громади доступними їм способами чинили опір політиці російщення. Наприклад, члени господарського комітету при Дунаєвецькому училищі пруські піддані Ю.Крафт і Ф.Кінцле закуповували й поширювали серед учнів німецькі книжки, публічно виступали проти переведення навчального процесу винятково на російську мову, домагалися оформлення діловодства німецькою. У 1896 р. поліцейський наглядач містечка Дунаївці в офіційному зверненні до інспектора народних училищ першого району Подільської губернії зазначав, що місцеве товариство німецьких колоністів докладало всіх зусиль, аби «зберегти собі повну свободу стосовно училища».

Згідно зі звітом попечителя Київського навчального округу за 1890 р., викладачі німецьких шкіл погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою»²⁹. Тож із метою вдосконалення знань німецьких учителів з російської мови та методики її викладання в 1892 і 1893 рр. відбулися літні педагогічні курси при народних училищах Житомирського повіту: Барашевському, Горошківському, Пулинському, Ушомирському; Новоград-Волинського повіту: Андріївському, Баранівському, Ємільчинському; Рівненського повіту: Межиріцькому, Підлужанському, Тучинському; Володимир-Волинського повіту: Вербському, Локацькому. Упродовж 1898–1899 рр. курси було проведено у Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському й Ковельському повітах. Хоча найкращі випускники цих курсів не залишилися працювати на Волині, а перевелися до Одеського навчального округу, де вчителі «іновірських шкіл» отримували вищу платню, однак керівництво Київського навчального округу відзначило поліпшення у справі викладання російської мови в навчальних закладах німецьких

²⁸ Там само. – Оп.296. – Спр.89. – Арк.2–2 зв.

²⁹ Там само. – Оп.227. – Спр.161. – Арк.4 зв.

поселень Волинської губернії, що відбулося винятково за рахунок іноземних колоністів, без матеріальної підтримки з боку держави.

У 1891 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до попечителя Київського навчального округу з ініціативою заснування особливої комісії для вирішення питання щодо подальшої долі шкіл у німецьких поселеннях Південно-Західного краю, наголосивши на його політичному значенні. У листі до міністра народної освіти він обґрунтував доцільність створення вказаної комісії тим, «щоби школи в німецьких поселеннях краю слугували засобом зближення німецьких поселенців із корінним російським населенням, а не підтримували серед них племінну окремішність»³⁰. У травні, після схвалення цієї ідеї освітнім відомством, відбулося перше засідання комісії за участю попечителя Київського навчального округу й інспекторів народних училищ.

Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 1892 р. в євангелічно-лютеранських школах запроваджувалася обов'язкова молитва за імператора, текст якої слід було розмістити на видному місці в кожній класній кімнаті³¹. Водночас інспектори народних училищ Волинської губернії скаржилися на «надзвичайно вороже» ставлення німецької громади до всіх заходів, що вживалися задля російщення лютеранських шкіл та колоністів, які вважали російську мову непотрібною для німецької жінки, і непоодинокими були випадки, коли дівчатка припиняли відвідувати заклади, де від них вимагалася вивчення російської³².

1900 р. жителям німецької колонії Судихи Велико-Бучковської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії було видано дозвіл на відкриття однокласного міністерського училища з російською мовою викладання. Колоністи зголосилися надати закладу приміщення та щорічно виділяти на його утримання 390 руб., із них 120 руб. – на платню учителеві закону Божого, 240 руб. – основному учителю (окрім забезпечення квартирою й опаленням), 30 руб. – на облаштування бібліотеки³³.

У звіті за 1901 р. командувач військ Московського військового округу великий князь Сергій Олександрович указав на незадовільний рівень знань із російської мови німецьких колоністів, які перебували на службі в армії. Відповідно, міністерство народної освіти доручило попечителю Київського навчального округу посилити контроль за викладанням російської мови у школах німецьких колоній. Інспектори народних училищ на місцях отримали розпорядження перевірити, якою мірою «насаджуються в німецькому поселенні основи російської державності»³⁴. У 1903 р. профільне міністерство надіслало керівництву Київського навчального округу перелік заходів, що мали вживатися для поглиблення викладання російської мови в навчальних закладах німецьких колоній. Ішлося передусім про сприяння їх перетворен-

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.262. – Спр.4. – Арк.7 зв.

³¹ Там само. – Оп.296. – Спр.68. – Арк.74–76.

³² Там само. – Оп.207. – Спр.154-а. – Арк.202; Оп.296. – Спр.55. – Арк.3.

³³ Там само. – Оп.227. – Спр.37. – Арк.1.

³⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.3.

ню в одно- та двокласні училища під юрисдикцією міністерства народної про-світи; спонукання учителів німецького походження до вступу на педагогічні курси та до учительських семінарій; організацію короткострокових педагогічних курсів і з'їздів учителів; створення при училищах російських бібліотек і забезпечення їх методичними розробками з російської мови та наочними засобами; заохочення проросійської діяльності співробітників шкіл у німецьких поселеннях, незалежно від їх походження, за допомогою грошових премій, почесних відзнак і нагород; організацію для учителів екскурсій по імперії з метою ознайомлення з її культурою й побутом, а також відрядження їх до місцевостей «корінної Росії» задля вдосконалення практичних мовних навичок; відкриття при училищах недільних шкіл, курсів, народних читань і бібліотек для навчання російській мові дорослого населення. Упродовж червня – серпня 1903 р. на базі Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Володимир-Волинського й Луцького двокласних міських училищ діяли тимчасові педагогічні курси для вчителів «іновірських шкіл» Волинської губернії. На курсах, що відбувалися в Новограді-Волинському, слухачів поділили на два відділення за результатами вступних іспитів, котрі включали у себе диктант, виклад статті «Подвиг купця Іголкіна» й арифметичну задачу. Згідно з розкладом, щодня проводилося по шість уроків тривалістю 1 год., а також 30-хв. заняття з гімнастики, якими керував один зі слухачів, який мав досвід військової служби. За весь період курсів не було зафіксовано жодного пропуску уроків, поведінку слухачів визнали бездоганною, а дисципліну – зразковою. Практика викладання російської мови й арифметики являла собою уроки для учнів місцевого приватного єврейського училища Шрайбштейна. Особливих успіхів слухачі курсів досягли у співах, створили хор і вивчили близько двадцяти російських пісень (у тому числі «Боже, царя храни», «Славься, славься, наш русский царь», «Многая лета», «Пир Петра Великого», «Колыбельная песня», «Лён мой, лён», «Сватушка» та ін.). Більшість слухачів курсів при Володимир-Волинському двокласному міському училищі не лише співали у хорі, а й грали на скрипці або фісгармонії. Оскільки вони виявили бажання самостійно готуватися до іспиту на звання вчителя початкового училища, навчальну програму було розширено завдяки запровадженню уроків із географії. Щодня заняття починалися й закінчувалися молитвою з євангелічно-лютеранської агенди. На курсах, організованих на базі Острозького двокласного міського училища, окрім російської мови й арифметики викладалися також природознавство, географія, російська та всесвітня історія. Педагогічні курси в Острозі швидко переросли в літературно-мистецьку акцію, до якої прилучилася місцева інтелігенція. Слухачі власними зусиллями створили хор та оркестр, а в організованих ними недільних вечорах брали участь учні міського та єврейського училищ, які декламували вірші російських авторів. В організації навчального процесу на педагогічних курсах при Житомирському двокласному міському училищі активну участь брали слухачі: унтер-офіцер запасу Л.Кіргінер викладав військову гімнастику, а Е.Феніор – співи та гру на струнних і духових музичних інструментах. Як зазначав інспектор народних училищ восьмого району

Волинської губернії, на психологічному й фізичному стані слухачів негативно позначилося проведення курсів саме в розпал польових робіт,

«яким, за мізерності отримуваної платні, змушені присвячувати себе ці вчителі, маючи у сільському господарстві головне матеріальне забезпечення для себе та своєї нерідко численної родини. Усе це на початку курсів дуже турбувало цих трударів і, мабуть, певною мірою впливало на стан їхнього здоров'я, але згодом вони змирилися з неминучістю матеріальних втрат»³⁵.

Загалом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у німецьких поселеннях Волинської губернії спостерігалось зменшення кількості шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти: 1890 р. їх нараховувалося 358 (12 413 учнів), 1891 р. – 336 (12 035 учнів), 1892 р. – 334 (10 883 учнів), 1893 р. – 328 (9013 учнів), 1894 р. – 326 (8509 учнів), 1895 р. – 325 (8527 учнів), 1896 р. – 324 (9446 учнів), 1897 р. – 318 (11 045 учнів), 1898 р. – 306 (11 288 учнів), 1899 р. – 304 (11 356 учнів), 1900 р. – 296 (10 682 учня), 1901 р. – 295 (11 165 учнів). Упродовж 1892–1901 рр. 20 німецьких шкіл у Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Володимир-Волинському, Луцькому, Острозькому, Овруцькому повітах Волинської губернії було реорганізовано у дво- й однокласні сільські училища. 1902 р. громада коростишівської німецької колонії Київської губернії ухвалила рішення про перетворення початкової німецької школи в однокласне училище міністерства народної освіти³⁶.

У 1910 р. директор народних училищ Волинської губернії підтримав клопотання жителів колоній Станіславівки, Родомля та Янівки Ковельського повіту щодо відкриття у Станіславівці німецької початкової школи. Колоністи взяли на себе зобов'язання виділяти щорічно на платню вчителів 120 руб., на опалення – 30 руб., а також надати вчителю в користування 5 моргів землі³⁷.

Соціальний і національний склад лютеранських шкіл був вельми строкатим. Наприклад, станом на 1904 р. у Київському реальному училищі св. Катерини нараховувалося 212 дітей дворян і чиновників, 184 – міщан, купців 2-ї гільдії й ремісників, 52 – іноземних підданих, 37 – селян, 19 – почесних громадян і купців 1-ї гільдії, 8 – духівництва, 2 – козаків, у тому числі 226 православних, 152 римо-католики, 108 лютеран, 27 юдеїв та ін.³⁸ У жіночій гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві 1909 р. навчалось 165 представниць дворянсько-чиновницьких родин, 196 – із сімей міщан, 26 – селян, 4 – духівництва тощо, із них 199 учениць були православними, 134 – лютеранками, сповідували католицизм – 51, а юдейство – 34, 2 – додержувалися старообрядництва³⁹. Загалом на початку ХХ ст. у цій гімназії здобували освіту учениці лютеранського, православного, римо-католицького, юдейського, баптистського, англіканського, старообрядницького й караїмського віросповідань⁴⁰.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.37. – Арк.150.

³⁶ Там само. – Спр.59. – Арк.9.

³⁷ Там само. – Оп.229. – Спр.126-б. – Арк.30–32.

³⁸ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.210. – Оп.1. – Спр.616-а. – Арк.1–2.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.294. – Спр.80. – Арк.72–72 зв., 92.

⁴⁰ ДАК. – Ф.104. – Оп.1. – Спр.424. – Арк.4–12; Спр.419. – Арк.1–166.

Збереженню та розвитку духовної спадщини, педагогічних традицій німецького народу було присвячено діяльність культурно-просвітницьких організацій, заснованих на українських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Так, 1872 р. зусиллями німецької громади постало Київське співоче товариство, основна мета якого полягала у забезпеченні його членів найбільш запотребуваними книжками, газетами, журналами, в організації музичних і сімейних вечорів, хорового співу, ігор у карти, доміно, шахи, келлі та більярд⁴¹. Повноправними членами товариства могли стати представники всіх станів і національностей. Керівництво його справами здійснювалося обраною радою у складі голови, віце-голови, касирів і шістьох членів. Товариство мало власну кухню та буфет, в якому ціни на страви чи напої визначала рада. Під час зібрань заборонялися будь-які розмови й дискусії на політичну тематику. Музичні вечори та концерти влаштовувалися лише з дозволу поліції⁴². Із часом спектр діяльності цього культурно-просвітницького об'єднання розширився, і згідно з виданим 1907 р. статутом воно вже мало назву Київського німецького товариства та було спрямоване на збереження й розвиток німецької культури, надання допомоги нужденним німцям, підтримку недільних шкіл, організацію загальноосвітніх і професійних недільних та вечірніх курсів. Задля продуктивного проведення дозвілля й задоволення духовних запитів київських німців передбачалося влаштування концертів і драматичних вистав, музичних та літературних вечорів, науково-популярних читань, хорового співу, балів, маскарадів, раутів, журфіксів, сімейних сніданків, обідів і вечерь, дитячих свят та вистав, прогулянок, пікніків за містом, різноманітних ігор, спортивних змагань (їзда на велосипедах, катання на ковзанах, плавання, гребля тощо), а також створення спеціальних відділів гімнастики, фехтування, вольтижування, боксу, бігу, стрільби та ін.⁴³ При товаристві діяла бібліотека, забезпечена виданнями російською, німецькою й іншими мовами, у приміщенні Київського комерційного зібрання за адресою вул. Хрещатик, 1 презентувалися аматорські німецькомовні спектаклі⁴⁴.

У жовтні 1907 р. в Києві постало Південно-Західне німецьке товариство, мета якого полягала в наданні підтримки в економічній і культурній сферах німцям, які проживали в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Відповідно до статуту його діяльність спрямовувалася на створення кас взаємодопомоги, банків, сільськогосподарських установ тощо, а також відкриття нових і підтримку існуючих навчальних закладів із німецькою мовою викладання; заснування стипендій, літніх колоній, дитячих садків, книгозбірень, лікарень, притулків тощо; поширення друкованої літератури, пересувних бібліотек і курсів із різних галузей знань; організацію лекцій, концертів, театральних вистав, співочих і гімнастичних гуртків, з'їздів, екскурсій, сімейних вечорів, виставок⁴⁵. Одним із засновників цієї організації

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.130. – Арк.2–11.

⁴² Устав Киевского певческого общества. – К., 1897. – С.1.

⁴³ Устав Киевского немецкого общества (бывш. Киевское певческое общество). – К., 1907. – С.2–4.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.2. – Арк.48, 70–70 зв.

⁴⁵ Устав Юго-Западного немецкого общества. – К., 1907. – С.3–4.

та першим головою її правління став відомий учений-санскритолог, професор Університету св. Володимира (1886–1914 рр.) Ф.І.Кнауер⁴⁶. Товариство мало свої відділення навіть у невеликих населених пунктах, наприклад у с. Білі Вежі на Чернігівщині⁴⁷. Його членом мав право стати кожен німець за умови сплати щорічного членського внеску. Правління складалося з 11 осіб: голови, товариша голови, скарбничого, секретаря, семи членів, що обиралися загальним зібранням на три роки. Товариство розгорнуло в Києві масштабну культурно-просвітницьку діяльність. Наприклад, 1909 р. з дозволу попечителя Київського навчального округу та київського, подільського й волинського генерал-губернатора у залі Катерининського реального училища було організовано платні публічні лекції німецькою мовою професора І.А.Леціуса («Про римських імператорів»), літератора К.Мейснера («Життя й діяльність Рембрандта», «Про нове облаштування Німецького дому») та ін. Із початком Першої світової війни міністр внутрішніх справ М.О.Маклаков розпорядився закрити Південно-західне німецьке товариство (вересень 1914 р.)⁴⁸.

1907 р. виникло Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам м. Одеси «Марія Гільф». Його засновницями були дружина одеського міщанина М.В.Фогт, піддана Пруссії Р.Ф.Гіттерман, дружина одеського купця Є.Г.Банаш, дружина відставного штабс-капітана А.А.Гергардт. Відповідно до статуту мета діяльності цієї організації полягала в поліпшенні матеріальних і духовних умов життя одеських німців-католиків. Товариство надавало грошову допомогу малозабезпеченим німецьким родинам, займалося працевлаштуванням німецького населення, опікувалося літніми й немічними людьми, інвалідами, сиротами, а також створювало навчальні заклади та бібліотеки, організувало лекції, концерти, театральні вистави⁴⁹.

У 1908 р. було затверджено статуту Німецького дамського товариства в м. Харкові та Харківського німецького товариства⁵⁰. Того ж року засновано Південноросійське німецьке товариство, правління якого перебувало в м. Одесі. Дійсними членами цієї організації могли стати німці, котрі мешкали в Бессарабській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, Області Війська Донського та на Кавказі, а також в Одеському, Севастопольському, Керч-Єнікальському, Миколаївському градоначальствах⁵¹. Товариство отримало право відкривати школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лікарні, гуртожитки, притулки, організувати сімейні вечори, лекції, читання, вистави, концерти, екскурсії, розважальні заходи для дітей тощо. В Одесі було засновано жіноче комерційне училище Південноросійського німецького товариства, в якому викладалися закон Божий, російська мова та словесність, німецька, французька й англійська мови, педагогіка, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія, товарознавство, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна

⁴⁶ Державний архів Київської області. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.8, 25.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1481. – Арк.13.

⁴⁸ Там само. – Ф.442. – Оп.864. – Спр.240. – Арк.326.

⁴⁹ Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы «Мария Гильф». – Одесса, 1907. – С.1–4.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2411. – Арк.57 зв.

⁵¹ Устав Южно-Русского немецкого общества. – Одесса, 1908. – С.3.

кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство, переважно торговельне й промислове, комерційна географія, чистописання, малювання, стенографія, машинопис, рукоділля, гімнастика, співи, танці⁵². До закладу приймали всіх дівчат, незалежно від станового походження й віросповідання. Станом на 1914 р. тут навчалася 201 особа, із них 103 лютеранки, 49 православних, 19 католичок і 30 були прихильницями юдейства⁵³.

У грудні 1914 р. від імені міністра внутрішніх справ М.О.Маклакова губернаторам і градоначальникам було надіслано секретне розпорядження про закриття товариств, спрямованих на «об'єднання німецького елемента на ґрунті вузьконаціональних інтересів і навіть проведення німецьких національних тенденцій»⁵⁴. Відповідно, начальник жандармського управління Одеси охарактеризував німецькі організації (благодійні, просвітницькі, технічні тощо) як такі, що «становили загрозу громадському спокою й безпеці держави».

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. невід'ємною складовою культурно-освітнього поступу Наддніпрянської України стали німецькі художньо-естетичні цінності, що популяризувалися за посередництва театральномузичного мистецтва. Зокрема, 1873 р. випускниця Ляйпцизької консерваторії М.Ландеберг передала зібрані нею з концерту в Рівному 235 руб. 15 коп. на користь найбільш нужденних вихованців Рівненського реального училища⁵⁵.

У 1887 р. миколаївський військовий губернатор заборонив діяльність заснованого прусським підданним А.Ремлінгом у Миколаєві театру-фантом на підставі того, що тут не пускали за лаштунки представників поліції. Більше того, А.Ремлінг потрапив під підозру у військовому шпигунстві поряд з іншими молодими людьми, які гуртувалися навколо віце-консула Фрішена, котрий здійснював хлібну торгівлю в Миколаєві⁵⁶.

Німецька трупа під керівництвом румунського підданого Я.Співаковського презентувала 1898 р. в Дубно кілька дозволених цензурою спектаклів⁵⁷. Наступного року цей театральний колектив уклав контракт із власницею київського розважального закладу «Аркадія» О.Щербаковою щодо постановки з травня по вересень оперетково-драматичних вистав німецькою мовою⁵⁸.

За сприяння директора Харківської російської опери князя О.А.Церетелі 1900 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор надав дозвіл на гастрольні виступи в київському театрі Соловцова (19–20 листопада) німецької драматичної трупи за участю відомого віденського актора А. фон Зонненталя⁵⁹.

У 1899 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання адміністратора німецької трупи Я.Л.Ґотарда про гастролі в Києві⁶⁰, 1909 р. – артисток німецько-єврейських колективів Б.Лернер та

⁵² Устав женского коммерческого училища Южно-Русского немецкого общества. – Одесса, 1908. – С.2–3.

⁵³ ЦДАК України. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.53. – Арк.11–19.

⁵⁴ Там само. – Арк.45.

⁵⁵ Там само. – Ф.707. – Оп.87. – Спр.5686. – Арк.26, 29–29 зв.

⁵⁶ Там само. – Ф.356. – Оп.1. – Спр.317. – Арк.1.

⁵⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.628. – Спр.100. – Арк.1.

⁵⁸ Там само. – Оп.629. – Спр.169. – Арк.1.

⁵⁹ Там само. – Оп.850. – Спр.289. – Арк.1–2 зв.

⁶⁰ ЦДАК України. – Оп.629. – Спр.9. – Арк.14–15.

М.В.Жукової щодо спектаклів у Луцьку, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві й Умані⁶¹ тощо. Того ж року німецько-єврейській трупі М.Л.Генфера не вдалось отримати дозвіл генерал-губернатора на постановку театральних вистав у Києві, незважаючи на її успішний досвід виступів на київській сцені впродовж 1907–1908 рр. Водночас 1907 р. творчому колективу Брайтмана було дозволено презентувати у Володимирі-Волинському шість спектаклів німецькою мовою без використання «єврейського жаргону», за цієї ж умови генерал-губернатор санкціонував німецькомовні вистави артистки С.Л.Мишурат у Києві, німецько-єврейської трупи під керівництвом Сем-Адлера та Я.В.Співаковського – у київському «Шато де Флер» та Білій Церкві, трупи Я.С.Гузика – у Кременці, Ковелі, Дубно, Старокостянтинові, трупи М.Л.Генфера – у Києві, Умані, Черкасах та ін.⁶² У жовтні 1907 р. генерал-губернатор підтримав клопотання антрепренера Малоого театру в Києві О.М.Крамського про дозвіл на постановку у зимовому сезоні спектаклів французькою й німецькою мовами.

1908 р. вийшла офіційна заборона на діяльність єврейсько-німецьких труп у Південно-Західному краї. У серпні київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця міста Холм антрепренера німецько-єврейської трупи Я.С.Гузика про постановку спектаклів у Київській губернії, а в лютому 1910 р. – прохання мешканця Бердичева М.-Г.Зака дозволити влаштувати німецько-єврейські вистави у власному будинку⁶³. Водночас жителеві Умані антрепренеру М.Л.Генферу 1908 р. було надано дозвіл на чотири спектаклі німецькою мовою «без вживання єврейського жаргону»⁶⁴. Генерал-губернатор також схвалив ініціативу щодо постановки у грудні в театрі Медведєва в Києві благодійних вистав німецькою мовою на користь Товариства допомоги нужденним учням Київського реального училища св. Катерини й жіночої гімназії при євангелічно-лютеранській церкві Києва. У 1909 р. при цьому храмі відбувся концерт духовної музики, грошовий збір від якого було передано на вдосконалення церковного органа.

Очевидно, що постановки в Києві творів німецької драматургії були за потребуваними й уважалися справою вельми прибутковою. Так, власник друкарні І.Д.Баран, який проживав по вул. Хрещатик, 7, у 1910 р. прагнув поліпшити своє матеріальне становище за допомогою організації спектаклів німецькою мовою (утім, він так і не зміг отримати відповідний дозвіл генерал-губернатора)⁶⁵.

У 1913 р. подільський губернатор дозволив керівникові драматичної трупи Сабсаю зробити постановку в місті Балта мініатюр німецькою мовою й водночас доручив місцевому справникові «аж ніяк не допускати єврейського жаргону»⁶⁶. Того ж року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця Звенигородки Мишурата про дозвіл на постановку німецьких п'єс та громадянина США артиста Сем-Адлера – на презентацію

⁶¹ Там само. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.2. – Арк.1–2.

⁶² Там само. – Оп.857. – Спр.2. – Арк.3–8 зв., 45, 52.

⁶³ Там само. – Оп.860. – Спр.2. – Арк.2–3 зв.

⁶⁴ Там само. – Оп.858. – Спр.2. – Арк.36.

⁶⁵ Там само. – Оп.860. – Спр.2. – Арк.8–9 зв.

⁶⁶ Там само. – Оп.863. – Спр.2. – Арк.4.

його трупом впродовж 1913 р. в Південно-Західному краї спектаклів «німецько-єврейською мовою», хоча вистави цього колективу вже відбувалися в Києві 1907–1908 рр.

На початку ХХ ст. у контексті активізації українсько-німецьких культурно-освітніх взаємовпливів зросло значення закордонних наукових подорожей вітчизняних фахівців із різних галузей знань. Так, кандидати богослов'я П.Брянських і М.Подольський, які 1907 р. закінчили повний курс навчання в Київській духовній академії, звернулися до ректора з клопотанням про виготовлення копій їхніх дипломів, необхідних для вступу до Берлінського університету⁶⁷.

Упродовж 1907–1908 навчального року доцент кафедри психології Київської духовної академії І.П.Четвериков удосконалював свою освіту в Мюнхенському університеті під керівництвом професора філософії, засновника Мюнхенського психологічного інституту Т.Ліпса. Київський учений відвідував лекції свого наставника з психології й естетики, а також практичні заняття, присвячені проблемі волі; слухав курс із теорії сприйняття та брав участь у семінарі одного з основоположників філософської антропології – професора М.Шелера; був присутній на лекціях із загальної антропології професора І.Ранке. «Завдяки працям частково Шелера, а передусім і головним чином Теодора Ліпса, – відзначав І.П.Четвериков, – сучасна психологія вступає на новий шлях, вона стає самостійною наукою зі своїм особливим змістом і зі своїми особливими методами»⁶⁸. Результатом здійсненої київським доцентом у Німеччині науково-пошукової роботи стала велика стаття⁶⁹.

Улітку 1909 р. викладачі народних училищ Чернігівської губернії взяли участь у поїзді, організованій московським Товариством поширення технічних знань із метою вивчення досвіду організації початкової освіти за кордоном. Особливу увагу було приділено постановці шкільної справи й рівню прикладних знань із сільського господарства в Німеччині та Австро-Угорщині. Екскурсанти відвідали музеї, картинні галереї, архітектурні пам'ятки Берліна, Галле, Ляйпцига, Дрездена, Відня. Під час перебування в Галле вони оглянули солеварні, вугільні копальні, а також музей, оранжереї, поля й виставку домашніх тварин поліпшених порід при сільськогосподарському інституті. У Берліні ознайомилися з методикою дошкільного виховання у зразковому дитячому садочку імені Фребеля – Песталоцці при жіночій учительській семінарії⁷⁰.

Високий рівень авторитету освітньої системи Німеччини серед вітчизняних викладачів засвідчує, зокрема, той факт, що лише впродовж 1912 р. здійснити відрядження до цієї країни зголосилися: учитель російської мови Олександрівської Київської гімназії М.І.Тростянський; викладач графічних мистецтв Житомирської 2-ї гімназії В.Яншинов та історії П.Кадилін; учитель

⁶⁷ Там само. – Ф.711. – Оп.3. – Спр.3038. – Арк.2–3.

⁶⁸ Там само. – Спр.3118. – Арк.5–5 зв.

⁶⁹ Четвериков И.П. Метод философии Фриза и его новой школы // Труды Киевской духовной академии. – 1908. – №2. – С.224–236; №3. – С.422–462; №4. – С.553–565.

⁷⁰ ЦДАК України. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.171. – Арк.37 зв.

математики Київської жіночої гімназії святої княгині Ольги В.Барицький; учителька історії Київської жіночої гімназії О.К.Титаренко – Є.І.Денисова; викладач природничої історії Кременчуцького Олександрівського реального училища М.І.Фененко; учитель історії Київської 4-ї чоловічої гімназії І.В.Радзимовський; викладач фізики Полтавської приватної жіночої гімназії О.П.Вахніної – М.Мангубі; учитель словесності, історії й педагогіки Сосницької жіночої гімназії І.Попов; викладач математики та фізики Балтської чоловічої гімназії Л.Поплавський; учитель німецької мови Глухівської гімназії Т.Піннекер; викладач природознавства Златопільської жіночої гімназії К.Коршун-Осмоловський; учителька німецької мови Конотопської чоловічої гімназії Е.Ф.Фальк; викладач російської мови Хорольського реального училища Є.Ткаченко-Петренко; учитель фізики й математики Полтавської жіночої гімназії М.П.Павелко – Д.Лісовський; викладач історії та географії Чернігівської жіночої гімназії В.Ярошевський; учителька німецької мови Черкаської жіночої гімназії А.В.Самойловської – Є.Авраменко; викладач математики й фізики Кременчуцької жіночої гімназії Є.В.Бабериної – Р.Курц; учителька російської мови Київської приватної жіночої гімназії О.Т.Дучинської – К.О.Козеренко та малювання О.І.Троїцька; викладач історії Смілянської жіночої гімназії А.Ріхтер; учителька історії й географії Полтавської приватної жіночої гімназії Н.О.Старицької – Н.Чурсіна; викладач німецької мови Городнянської гімназії І.Петров; учителька історії та географії Ніжинської жіночої гімназії П.І.Кушакевич – Є.М.Наголкина; викладачка французької мови Черкаської жіночої гімназії О.В.Дубровська; учителька історії Прилуцької жіночої гімназії Т.І.Федоренко – О.Матвеевська, викладач фізики й математики Вінницької міської гімназії В.Лорченко; учитель німецької мови Стародубської гімназії О.Яневич та ін.

Українсько-німецький культурний обмін не перервався, незважаючи навіть на загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У серпні 1913 р. група з 20 членів Німецького сільськогосподарського товариства здійснила екскурсію до Києва, Сміли Київської й Карлівки Полтавської губерній⁷¹. 1914 р. до київських навчальних закладів надійшла інформація щодо проведення з травня по жовтень під патронатом короля Фрідріха Августа III Саксонського міжнародної виставки в Ляйпцигу з нагоди 150-літнього ювілею Королівської академії графічних мистецтв і друкарської справи. У рамках заходу було заплановано різноманітні конгреси, зібрання товариств, діячів науки та мистецтва, бібліотекарів, фотографів, стенографів, журналістів. Дамський комітет організував окремих відділ «Жінка у друкарській справі». Офіційно було заявлено, що мета виставки полягала в «мирному змаганні всіх культурних націй на ниві графічного мистецтва»⁷².

Отже, завдяки поживленню німецької імміграції впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Волинь набула значення не лише географічного, а

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.103–104 зв.; Ф.442. – Оп.666. – Спр.4. – Арк.200–201.

⁷² ДАК. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.875. – Арк.83–84 зв.

й культурно-цивілізаційного містка на теренах Центрально-Східної Європи. Аналіз конкретно-історичного матеріалу щодо культурно-освітньої діяльності німецької громади на українських землях засвідчує хибність тези щодо її етноконфесійної замкнутості. Відповідний рівень толерантності й віротерпимості німців засвідчує різнобарвний національний склад заснованих ними навчальних закладів, в яких здобували освіту не лише протестанти, православні, католики, але також юдеї й караїми. У Волинській губернії, де більшість німецького населення становили лютерани, побудовані ними школи зосереджувалися передусім у Житомирському, Рівненському, Новоград-Волинському, Луцькому, Володимир-Волинському й Овруцькому повітах. Створені німецькими колоністами на теренах Наддніпрянської України навчальні заклади, що ґрунтувалися на самоврядуванні й були спрямовані на збереження національних традицій і прищеплення молодому поколінню патріотичних ідей, різко дисонували із засадами самодержавства та офіційною політикою російщення, що й зумовило їх реорганізацію і підпорядкування міністерству народної освіти наприкінці 1880-х рр. Важливу роль у духовному житті України відігравали німецькі громадські організації та мистецькі колективи, що сприяли культурному взаємозбагаченню обох народів.

On the basis of documents this article deals with the German immigration part in educational, social and cultural life of Ukraine from the second half of the 19th to the early 20th century. Special attention is paid to German schools and public organizations activities.

Keywords: *German colonies, immigration, education, public organizations, national traditions.*

М.Б.ПАРАХІНА *

ОСОБЛИВОСТІ РУСИФІКАЦІЇ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х рр. (З ІСТОРІЇ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ)

Йдеться про суспільно-політичний і мовно-культурний контексти підготовки й ухвалення закону УРСР 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР».

Ключові слова: рідна мова, освіта, національна політика, русифікація, закон.

Смерть Й.Сталіна та боротьба за владу в компартійній номенклатурі певною мірою посприяли лібералізації суспільних відносин, пом'якшенню політичної й культурно-національної атмосфери у СРСР. Окремі представники вищої влади показово засудили державний терор як одну з форм управління. Першим програму десталінізаційної трансформації життя сформулював, як це не дивно виглядає, один із наближених до померлого диктатора, заступник голови Ради Міністрів СРСР Л.Берія. Уже в перші місяці після смерті «вождя» він, прагнучи здобути прихильність номенклатури не тільки у центрі, а й на місцях, виступив ініціатором часткового задоволення національних потреб жителів республік, розширення прав союзних і автономних суб'єктів, передачу більшості підприємств у республіканську власність¹.

У травні 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС було розглянуто й ухвалено постанову про ситуацію у західноукраїнських областях, підготовлену за відповідним меморандумом Л.Берії. Особлива увага зверталася на те, що в боротьбі з націоналістичним підпіллям не можна застосовувати винятково масові репресії й чекістсько-військові операції. «Моментом істини» стало з'ясування ситуації в мовно-культурній сфері та суспільно-політичному житті «національних республік», насамперед Української РСР. На практиці виявилося, що одіозна «теорія боротьби двох культур», сформульована на той час репресованим і померлим Д.Лебедем, перетворилася на офіційну домінуючу національної політики Кремля. Зокрема в УРСР це проявлялося в повному переважанні «російського» сегмента в усіх сферах публічного життя, за незначними винятками, скажімо, у літературній сфері.

Щодо цієї ситуації було наведено численні факти на пленумі ЦК КПУ, який відбувся 2–4 червня 1953 р. Тоді на порядку денному постало кілька завдань: обговорити «постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р.», «питання західних областей

* Парахіна Марія Богданівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка

¹ Даниленко В.М. В апогеї «воз'єднання» // Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.496. Про програму Л.Берії в «національному питанні» й засудження його дій опонентами у верхівці ЦК КПРС на чолі з М.Хрущовим див.: Лаврентий Берія: 1953: Стенограма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. – Москва, 1999. – 512 с.

Української РСР» і «дповідну записку тов. Л.Берія до президії ЦК КПРС»². Попри заявлену обмежено-регіональну специфіку порядку денного (становище західних областей УРСР), на пленумі по суті з'ясувався незадовільний стан справ у національно-культурній і мовній сферах по всій території республіки.

Секретар ЦК КПУ О.Кириченко у своїй доповіді оприлюднив дуже вагомі факти, що засвідчили наявність потужного процесу русифікації радянської України, який би тривав і надалі, коли б не «передчасна» смерть Й.Сталіна. Зокрема, у промові зазначалося: «На президії ЦК КПРС керівниками партії й уряду було правильно закинуто нам докір у тому, що їм доводиться доказувати українським товаришам, що на Україні треба говорити українською мовою»³ (курсив наш – М.П.). Далі доповідач (до речі, перший українець за походженням, який нарешті у червні 1953 р. очолив ЦК Компартії України) наголосив на упередженості статусі української мови в республіці й навів конкретні приклади, коли «справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення українською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму. Такий погляд є глибоко помилковим і шкідливим»⁴. Він також запропонував запровадити в республіці помірковану програму українізації:

«Нам необхідно провести велику роботу по створенню і перекладенню на українську мову підручників для шкіл, вузів, а також по випуску кінофільмів українською мовою. Треба видати в цьому році “Історію Української РСР” та “Історію української літератури” [...]. Також потрібно, щоб вийшов у світ підготовлений Інститутом мовознавства Академії наук республіки 4-томний українсько-російський словник. Це буде сприяти піднесенню культури українського народу»⁵.

Гостро критичним виявився виступ на пленумі заступника голови Ради Міністрів УРСР, офіційного літератора О.Корнійчука. Щоправда, у його промові іноді (всупереч правді життя, але відповідно до канонів сталінської пропаганди) поєднувалися несумісні речі, наприклад насильницька русифікація життя республіки й... любов російського народу до української культури: «Російський народ любить українську літературу, українську мову, пісні. Чому трапилось так, що зараз у нас наша мова не стала державною мовою в нашій республіці. Чому в Раді Міністрів, у Центральному комітеті, навіть в Академії наук не було чути української мови?»⁶. Дивувався високопоставлений письменник і тому, що «переважна більшість лекцій у столичному університеті читається російською мовою», а в Києві істотно поменшало українських шкіл⁷.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1121. – Арк.1.

³ Там само. – Арк.21.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк.22.

⁶ Там само. – Арк.98.

⁷ Там само.

Усунення з усіх посад і арешт Л.Берії, а також захоплення вищої політичної й державної влади М.Хрущовим певною мірою лібералізувало національну політику Кремля у союзних республіках. На хвилі поміркованої десталінізації, проголошеної ХХ з'їздом КПРС у лютому 1956 р., спостерігалось ще більше пом'якшення в мовній сфері життя республіки, порівняно з попередніми двома роками. Упродовж 1954–1955 рр. українською мовою почали виходити нові часописи – «Мистецтво», «Фізіологічний журнал», «Прикладна механіка», «Колгоспник України», «Прапор», «Український фізичний журнал». У другій половині 1950-х рр. в УРСР з'явилося чимало доволі показових україномовних видань. Так, у 1957–1958 рр. було засновано «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка радянської України», «Радянське літературознавство». Створення україномовних технічних і суспільно-політичних часописів стало значним кроком уперед, однак усіх нагальних потреб республіканської громадськості воно повністю задовольнити не могло. Україномовні технічні журнали значно поступалися тиражем і глобальністю змісту російськомовним аналогам. Водночас клопотання вітчизняних науковців про доцільність збільшення кількості видань українських часописів філософського та історико-партійного спрямування залишилися без належної реакції⁸.

Характерними для доби хрущовської «відлиги» стало чергування періодів відносної лібералізації з рецидивами сталінщини. Як нехтування згаданих мовно-культурних і політичних ініціатив Л.Берії щодо прибалтійських республік та України травня – червня 1953 р. слід розглядати відновлення М.Хрущовим сталінського курсу русифікації, зокрема це стосувалося навчального процесу у загальноосвітніх школах союзних республік.

Показово у цьому контексті, наприклад, проявилася пропагандистська кампанія на захист російськомовного населення та російських шкіл, проведена восени 1956 р. заступником відповідального редактора російськомовної «Правди України» Л.Троскуновим. 10 вересня він надіслав до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ копії кількох листів, що надійшли до редакції зі «скаргами трудящих» із Ворошиловградської, Сумської, Черкаської областей та м. Києва щодо обмеження прийому учнів до перших класів російських шкіл. Скарги значною мірою було ініційовано опублікованою у цій газеті статтею Г.Ємельяненко «В дружбі народів – наша сила!» (28 липня). Дописувачі нарікали на примусове зарахування їхніх дітей до українських шкіл через брак місць у російських. Так, Зиновій Двоскін із Глухова бідкався:

«Спливає серпень [...]. 30 серпня звертаюся до директора (російської – М.П.) школи, але відповідь та сама. Звертаюсь до райвно до інспектора – місць у школі немає. Можете віддати в українську школу. Дитина залишилась поза школою. Я оббиваю пороги. І як все це можна назвати? Де у цьому виявляється чуйне ставлення до національних почуттів? Ви пишете – повну свободу»

⁸ Україна: політична історія: ХХ–початок ХХІ ст. – К., 2007. – С.892; Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.18–55.

ду мовам. Я – єврей, у моєму будинку переважає російська мова [...]. Я, батько, обрав шляхи виховання моєї дитини і хочу, щоб дитина навчалась у глухівській 3-й російській школі»⁹.

Аналогічного змісту були й інші листи-скарги, у тому числі від групи батьків учнів школи №13 м. Ворошиловграда, від родини Сокурів з Умані («за національністю ми євреї, і дитина семи років, крім російської мови, не чує в домі іншої»), від українця В.Пономаря – уродженця Харківщини та мешканця Києва, від сумчанина Бориса Липницького. Зрештою, вимоги скаржників було задоволено¹⁰.

Пропагували фактично державний статус російської мови у СРСР і деякі наукові видання. Так, новостворений «Український історичний журнал» доволі активно висвітлював пошкваллення тогочасних міжнародних контактів істориків республіки. Відображалось це не лише в рубриці «Хроніка», а й у доволі проблемних статтях. Так, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В.Сарбей (1928–1999 рр.) на шпальтах видання видрукував, на наш погляд, аналітико-полемічний матеріал стосовно міжнародних історичних конгресів та участі в них представників «першої у світі країни соціалізму». Однак ракурс висвітлення теми Віталій Григорович обрав занадто специфічний і дещо ортодоксальний, оскільки розвідка мала переважно «мовознавче» спрямування й була присвячена історії утвердження російської мови на міжнародних форумах істориків¹¹. Починалася вона, як на той період, вельми традиційно – зі згадки про «великий російський народ», тож відразу викликала асоціації з подіями «пізньосталінської доби»:

«Російська мова за своїм поширенням в усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...]. Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння»¹².

На той час молодий історик, очевидно, ще не усвідомлював, що пишати російськомовною промовою радянського лідера, власне, не було підстав, адже Микита Сергійович, крім російської, не володів ані англійською, ані будь-якою

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4376. – Арк.59–60.

¹⁰ Там само. – Арк.57, 61–66.

¹¹ Див.: Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // Український історичний журнал. – 1960. – №4. – С.140–144.

¹² Там само. – С.140.

іншою іноземною мовою. Публікація В.Сарбея за формою та змістом виразно нагадувала тогочасну редакційну статтю у московській газеті «Правда», навіть завершувалася в такому ж стилі:

«Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави радянського уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій внесок у подальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу»¹³.

Присмак певної ущербності від публікації в «Українському історичному журналі» посилювався загальним суспільно-політичним і мовно-культурним становищем у республіці кінця 1950-х рр. Слід зазначити, що 24 грудня 1958 р. було ухвалено союзний закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти у СРСР», ініційований одноіменними тезами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР¹⁴, а по суті – одноосібно М.Хрущовим (його доповідною запискою до Президії ЦК КПРС)¹⁵ та відповідною постановою пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 р. Пункт 19 московських тез стверджував:

«У радянській школі здійснено навчання рідною мовою. Це – одне з важливих завоювань ленінської національної політики. Водночас у школах союзних й автономних республік серйозно вивчається і російська мова, що є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської та світової культури. Проте не можна не враховувати того, що по лінії вивчення мов у школах союзних і автономних республік існує велике переважання дітей. Справді, у національних школах діти вивчають три мови – рідну, російську та одну з іноземних. Слід вивчити питання про те, щоб надати право батькам вирішувати, до школи з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Якщо дитина буде вчитися у школі, де викладання ведеться мовою однієї з союзних або автономних республік, то вона за бажанням може вивчати й російську мову. І, навпаки, якщо дитина буде вчитися в російській школі, вона може за бажанням вивчати мову однієї з союзних або автономних республік. Зрозуміло, на це треба йти за наявності необхідних контингентів дітей для укомплектування класів із тією чи іншою мовою навчання. Така постановка

¹³ Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови... – С.144.

¹⁴ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: Тезисы ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Правда. – 1958. – 16 ноября. – №320 (14714). – С.1–3; Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: Тезисы ЦК КПСС и Совета Министров СССР. – Москва, 1958. – 47 с.

¹⁵ Хрущёв Н. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: [Записка в Президиум ЦК КПСС] // Правда. – 1958. – 21 сентября. – №264 (14658). – С.2–3. У підзаголовку публікації зазначалося: «Пропозиції, викладені у записці тов. М.С.Хрущова, що публікується, схвалено президією ЦК КПРС».

питання – надати батькам право вирішувати, яку мову в обов'язковому порядку буде вивчати дитина, – є найбільш демократичною, усуне будь-яке адміністрування у цій важливій справі й дозволить ліквідувати надмірне перевантаження школярів вивченням мов. Слід дозволити не включати іноземну мову в число обов'язкових предметів у тих школах, де для цього немає відповідних умов»¹⁶.

Власне кажучи, найбільше критичних зауважень в УРСР та інших союзних республіках викликало формально «демократичне» законодавче положення, що дозволяло в національних школах союзних і автономних республік нібито не вивчати російської мови. А по суті ним позбавлялася значна частина перспективи навчання у загальносоюзних вишах, а також певною мірою обмежувалася можливість зробити кар'єру в установах і на підприємствах СРСР. Водночас аналогічна норма для російських шкіл союзних і автономних республік фактично перетворювала раніше нормативну вимогу обов'язкового вивчення місцевої мови (мови титульної нації союзної/автономної республіки) на справу добровільно/випадкову, необов'язковість якої лише посилювалася додатковими потребами – за бажання батьків і «лише за наявності необхідних контингентів дітей».

Перша реакція компартійного керівництва УРСР на мовні новації Кремля у шкільній справі була не тільки нестриманою, а й доволі негативною. Так, 30 жовтня 1958 р. перший секретар ЦК КПУ М.Підгорний направив секретареві ЦК КПРС М.Суслову «деякі зауваження» щодо пункту 19 («питання про мову») проекту тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні». Водночас не викликало принципових заперечень республіканського керівництва деклароване право батьків добровільно вирішувати питання: до школи з якою мовою викладання віддавати дітей, оскільки це право й так реалізувалося на практиці. При цьому констатувалося, що в усіх школах союзних республік вивчення російської та національних мов обов'язкове. Одночасно декларувалося, що російські школи й мова повсякчас зміцнюють свої позиції – мовляв, остання «стала одним з могутніх знарядь міжнаціонального спілкування народів СРСР, інтернаціонального єднання народів світу»¹⁷.

За «ритуальною» загальнообов'язковою вступною частиною йшла, можна сказати, «дисидентська» складова документа, оскільки в ній завважувалося таке: поряд із поступом російської мови й культури у союзних республіках важливу роль у «розквіті національних культур» відіграють національні мови – найголовніша форма національної культури народів. Крім того, як наголошувалось у цьому документі, «у ряді республік є значна частина населення, цілі області, які лише нещодавно звільнилися від гноблення іноземних держав, де усіяко утискувалися національна мова й національна культура, тому населення, з любов'ю й повагою ставлячись до російської мови, болісно сприймає

¹⁶ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране... // Правда. – 1958. – 16 ноября. – №320 (14714). – С.2.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.65.

послаблення уваги до вивчення національної мови»¹⁸. Хоча західноукраїнські області й не називалися у цьому листі, однак було зрозуміло, що йдеться саме про них. Відсутність такої конкретизації пов'язана була, вочевидь, із прагненням уникнути надто виразних аналогій з відомими меморандумами Л.Берії весни 1953 р. щодо ситуації у західних областях України й Прибалтиці та «викривленням» тут «ленінської національної політики».

У цьому ж листі М.Підгорного зверталася увага на те, що у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, особливо союзного підпорядкування, на підприємствах та в установах промислових районів і більшості міст навчально-виробничий процес, функціонування урядництв відбуваються переважно російською мовою. Російська стала домінуючою в міському соціумі УРСР, що мотивувало батьків віддавати своїх дітей до російських шкіл. Це, своєю чергою, на думку першого секретаря ЦК КПУ, могло «викликати нездорові настрої серед частини місцевого населення й негативно вплинути на розвиток національних культур на даному етапі». З урахуванням зазначеного, пропонувалося зберегти існуючий порядок вивчення мов у школах, а тому й не включати до тез пункт щодо порядку вивчення мов¹⁹.

У разі, коли пункт про мови навчання було б вирішено все ж таки залишити, із Києва пропонувалася власна версія формулювання 19-го пункту тез, а саме:

«В радянських школах здійснюється навчання рідною мовою. Це – одне з найважливіших завоювань ленінської національної політики. У школах союзних і автономних республік обов'язково вивчається також і російська мова [...]. У союзних і автономних республіках існують і школи з російською мовою навчання, де обов'язково вивчається також й національна мова республіки. З кожним роком у національних республіках зростає прагнення до оволодіння російською мовою, усе ширше й ширше розгортається мережа шкіл з російською мовою навчання. Це природний і закономірний процес, який іде паралельно з розвитком національних мов, що є найважливішою формою національної культури й духовного розквіту народу. Право вирішувати, до школи з якою викладовою мовою віддавати своїх дітей, надається батькам. Така постановка питання, коли у школах здійснюється обов'язкове вивчення російської та національної мов і батьки самі вирішують, у школі з якою мовою викладання навчатиметься їхня дитина, є найбільш демократичною й виключає будь-яке адміністрування у цій важливій справі»²⁰.

Отже, найбільше непорозуміння та заперечень викликало формально задеклароване союзним центром право батьків вирішувати, якою мовою навчатимуться їхні діти, але насправді, з виразним підтекстом – обов'язково студіювати російську й лише на безпосередню вимогу відповідної наявності «спеціальних контингентів» – мову союзної республіки. Для громадськості УРСР було

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.65.

¹⁹ Там само. – Арк.66.

²⁰ Там само. – Арк.68.

цілком зрозуміло – фактично йшлося про зруйнування хиткого балансу між вивченням у загальноосвітній школі республіки російської та української мов й обов'язковість/необов'язковість статусу останньої в навчальному процесі.

Думки-побоювання багатьох українців на своєрідній дискусійній трибуні – шпальтах «Радянської України» – репрезентував викладач Черкаського педагогічного інституту Я.Тевлін, який, з одного боку, поділяв думку московських тез щодо необхідності «покінчити з перевантаженням учнів навчальними заняттями», а з іншого – уважав за неможливе здійснювати це за рахунок «необов'язковості» вивчення однієї з мов – рідної української або російської:

«Мову великого російського народу любить весь радянський народ, її вивчають в усіх країнах народної демократії і в багатьох школах капіталістичних країн [...]. Крім того, з вивченням російської мови тісно зв'язується вивчення російської класичної і радянської літератури, які посідають головне місце у літературній освіті молоді. Адже це твори літератури, значення якої, за висловом О.М.Горького, “визнане всім світом, враженням її красою і силою”»²¹.

Віддавши загальнообов'язкову данину офіційній радянській ідеології та казенному статусу квазідержавної російської мови, дописувач зробив наголос на потребі обов'язкового вивчення (поряд із російською) й рідної мови титульної нації республіки:

«Не менше значення має рідна мова, яка таїть у собі величезні можливості для всебічного розвитку учнів. Тому вивчення російської і рідної мови в загальноосвітній школі ми вважаємо обов'язковим (курсив Я.Тевліна – М.П.). Можна погодитися з тим, що в школах учні повинні глибоко вивчати систематичний курс однієї мови (за вибором батьків) і практичний курс другої (вміти читати, писати, розмовляти, знати елементарні основи граматики і правопису і т.ін.). Це дасть змогу розвантажити учнів по лінії вивчення мов»²².

Через тиждень після публікації міркувань із проблеми Я.Тевліна в «Радянській Україні» закритий меморандум «Про хід обговорення тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні”» адресував ЦК КПУ й Раді Міністрів УРСР міністр освіти республіки І.Білодід (29 листопада 1958 р.). Один із розділів цього документа, підготовленого чомусь російською мовою, мав назву «Проблема вивчення мов у школі». У ньому, зокрема, наголошувалося, що ліквідація навчального перевантаження учнів середньої школи не має відбуватися за рахунок скасування вивчення у школах УРСР української чи російської мов:

²¹ Тевлін Я. Це піде на користь справі: [Обговорюємо питання про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні] // Радянська Україна. – 1958. – 22 листопада. – №271 (11318). – С.3.

²² Там само.

«Підтримуючи необхідність ліквідації перевантаження учнів навчальними заняттями, багато працівників освіти, робітники, службовці, колгоспники, діячі науки вважають, що таке розвантаження ні в якому разі не може йти по лінії звільнення, за бажанням батьків, їхніх дітей від обов'язкового вивчення російської мови в національній школі, а також від вивчення рідної мови. Що стосується дітей, які постійно проживають на території України, але здобувають освіту у школах з російською мовою викладання, не можуть бути звільнені від вивчення української мови»²³.

Міністр освіти УРСР уважав неправильним, навіть через «недостатню свідомість» частини батьків, позбавляти їхніх дітей можливості «вивчати мову великого російського народу, володіти нею як державною, яка слугує засобом міжнаціональних зв'язків народів Радянського Союзу та країн народної демократії». І.Білодід наголошував: «Відмова від вивчення російської мови в національних школах позбавила би дітей можливості вивчати російську класичну і радянську культуру як найвище досягнення світової культури»²⁴. Попри вельми сумнівну тезу про російську класичну й радянську культуру як «вище досягнення світової культури», у меморандумі принаймні відверто було зафіксовано наявність певної групи/груп «недостатньо свідомих» батьків, які не бажали вивчення їхніми дітьми російської мови.

Проте названий вище документ Міністерства освіти УРСР у своїй підсумковій частині наголошував (ураховуючи нібито підсумки громадського обговорення) на необхідності збереження російсько-українського паритету у загальноосвітній школі республіки, тобто обов'язковому вивченні обох мов в усіх навчальних закладах:

«На підставі вищевикладеного пропонується ввести в загальноосвітній школі на Україні обов'язкове для всіх дітей вивчення російської й української мов, залишивши існуючий порядок звільнення від вивчення української мови дітей, які приїздять з інших республік. За обов'язкове вивчення російської та рідної мови в школах Української РСР висловлюються всі працівники освіти республіки, зокрема, обласні, міські, районні відділи народної освіти, працівники мистецтва та літератури, батьки учнів»²⁵.

З урахуванням думок педагогічної громадськості УРСР, 8 грудня 1958 р. за підписом першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного до ЦК КПРС було відправлено підсумкову інформацію «Про хід обговорення в Українській РСР тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні”»²⁶. Попри малоцікаву загальнообов'язкову риторику щодо «загальнонародної підтримки» освітніх новацій Кремля, документ містив системну аргументацію керівництва УРСР щодо необхідності збереження статус-кво у мовному секторі шкільної освіти.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.102–103.

²⁴ Там само. – Арк.103.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.73–89.

Так, в інформації знову ж таки наголошувалося (у контексті згаданого вище листа ЦК КПУ від 30 жовтня 1958 р.), що «у розквіті національних культур велику роль відіграють національні мови, які є найважливішою формою національної культури народів»; повторювалася теза щодо наявності у деяких республіках значної частини населення, «цілих областей, які лише нещодавно визволилися від гноблення буржуазних держав» й надзвичайно вразливі щодо «послаблення уваги до вивчення національної мови». Потяг частини батьків до навчання їхніх дітей не в українських, а російських школах, мотивований ширшими можливостями їхньої майбутньої кар'єри не лише в русифікованому міському середовищі УРСР, а й на ширших просторах Радянського Союзу, а також стимулювання цього потягу з союзного центру неодмінно мав викликати осуд, спротив та «нездорові настрої серед частини місцевого населення» республіки²⁷.

Серед новоявлених тез республіканського керівництва, які підтримували мовну ініціативу Кремля, була й така: «Не можна забувати і того, що СРСР є зразком розв'язання національного питання для всіх країн світу. Іноземні делегації цікавляться досвідом СРСР, особливо становищем національних мов у союзних й автономних республіках, і найменші недоліки у цьому питанні намагаються використати проти радянської дійсності»²⁸. Водночас у документі притлумлено спростовувалася лицемірна «турбота» М.Хрущова щодо «перевантаження» школярів союзних республік «надмірним» вивченням мов (мовляв, російська – рідна національна – іноземна):

«Практика шкіл України підтверджує, що вивчення російської та української мов не є головним джерелом перевантаження учнів. Враховуючи велике академічне перевантаження у школах, слід окремо розглянути питання щодо створення необхідних умов для глибшого й ґрунтовнішого вивчення російської й національної мов з урахуванням того, щоб до інших предметів, які складають основи наук, також не було послаблено уваги»²⁹.

У кінцевому підсумку пропонувалося при ухваленні остаточного рішення з «мовного питання» «зберегти наявний нині порядок обов'язкового вивчення російської і національної мов у школах, який виправдав себе, наголосивши на необхідності глибшого вивчення російської мови», укотре наполягаючи на позиції УРСР: «Така постановка питання, коли у школах здійснюється обов'язкове вивчення російської і національної мов й батьки самі вирішують, у школі з якою мовою навчання навчатиметься їхня дитина, буде найбільш демократичною й виключає будь-яке адміністрування у цій важливій справі»³⁰.

Водночас і значна частина українських літераторів виявляла стурбованість (а часто й обурення) процесами русифікації в республіці, убачаючи у владних спробах «зміцнити зв'язок школи із життям» намагання підвести

²⁷ Там само. – Арк.81–82.

²⁸ Там само. – Арк.82–83.

²⁹ Там само. – Арк.83.

³⁰ Там само.

юридичну базу під фактичний процес зросійщення освітнього та культурно-мистецького життя. Зокрема, у доповідній записці відділу науки й культури ЦК КПУ «Про недоліки у творчій і організаційній роботі Спілки радянських письменників України» від 21 листопада 1958 р., адресованій керівництву ЦК партії, зазначалося:

«Критикуючи як у приватних розмовах, так й у виступах на письменницьких зборах, нарадах окремі недоліки, що мали місце у зв'язку з культом особи в культурному будівництві в республіці, деякі письменники, як, наприклад, М.Шумило, Л.Забашта, В.Швець, В.Минко, В.П'янов, С.Крижанівський, висвітлюють ці недоліки тенденційно однобічно, в перебільшеному вигляді, припускають твердження, які об'єктивно перегукуються з ворожою буржуазно-націоналістичною пропагандою. Головним пунктом усіх цих розмов та виступів є те, що на Україні у післявоєнні роки нібито проводиться свідомо політика русифікації, занепадає українська національна культура»³¹.

Отже, провідні літератори УРСР сприйняли реформу шкільного законодавства таким чином, що відтак на практиці «демократичним» шляхом і «на законних підставах» відбуватиметься посилена русифікація жителів республіки. М.Рильський і М.Бажан, як представники такої більшості, оприлюднили свої думки на шпальтах «Правды» у статті «В ім'я людини» (22 грудня 1958 р.), уважаючи доцільним запровадити обов'язкове вивчення української мови та літератури в «усіх школах УРСР», не віддаючи на довільний розсуд батьків вирішення цього питання. Майстри слова чудово усвідомлювали, що в разі реалізації «мовних ініціатив» Кремля, реально цю проблему вирішуватиме місцева партноменклатура, здебільшого зорієнтована на русифікаторські наміри союзного центру. Зовні віддаючи належне офіційній ідеології з її обов'язковим фіміамом на адресу «великого російського народу» та його «великої культури», М.Рильський і М.Бажан, проте, виразно обстоювали право українців на повноцінне функціонування своєї мови на всій території республіки та в усіх навчальних закладах, починаючи із середньої школи:

«Неможливо назвати освіченого українця, який би не знав російської мови та не любив би великої російської літератури. З іншого боку, важко уявити собі людину, яка живе на Україні й не знає мови її корінного населення, яка не читає на цій мові. Ні за яких обставин не може бути відібрано у дитини право вивчати російську мову, мову, що цементує та зв'язує усі народи її багатонаціональної держави, мови, що відкриває людині неоціненні скарби російської культури [...]. Тому треба забезпечити в усіх школах союзних та автономних республік відмінне викладання російської мови. Одночасно з цим треба забезпечити викладання мови того народу, до якого дитина належить чи в оточенні якого вона живе [...]. Нам задається, що єдино правильним рішенням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) *про обов'язко-*

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4703. – Арк.94.

ве та рівноправне вивчення української й російської мов в усіх школах УРСР (курсив наш – М.П.). Таке рішення відповідатиме принципам ленінської національної політики. Відповідно, буде і по-справжньому демократичним»³².

Отже, відомі митці та провідні функціонери Спілки радянських письменників України однозначно висловилися за відновлення й подальше збереження українсько-російської культурно-мовної рівноваги на теренах УРСР. Єдиний виняток, на їхню думку, можна було зробити винятково «для невеликого контингенту дітей тих сімей, які за обставинами роботи вимушені часто змінювати місце проживання (скажімо, сім'ї військових)»³³.

Утім, українські літератори висловлювали загальновідомі, цілком зрозумілі й абсолютно демократичні речі, що відповідали засадам так званої «ленінської національної політики» (й не лише їй). Та і їхній виступ у центральному офіційному виданні аж ніяк не дисонував із відповідними думками згаданої вище інформації ЦК КПУ від 8 грудня 1958 р. за підписом М.Підгорного (можливо, що й сама стаття авторитетних літераторів за звичаями того часу була замовлена ЦК партії).

До речі, попередником М.Рильського та М.Бажана в тому ж дискусійному обговоренні на шпальтах «Правды» був секретар ЦК КП Азербайджану А.Байрамов, який за десять днів перед тим висловив аналогічну думку: «Вивчення російської мови необхідне в усіх національних школах. Як у російських школах, які знаходяться в національних республіках, необхідно ввести вивчення мови корінного народу, що дозволить ще краще виховувати молоде покоління за ленінськими принципами пролетарського інтернаціоналізму»³⁴.

Зрештою, цих засад, принаймні спершу, і дотримувалася комісія з питання розробки проекту закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», яку очолював заступник голови Ради Міністрів УРСР М.Гречуха. Цілком зрозуміло, що саме «мовна стаття» законопроекту перебувала у центрі уваги. Так, на засіданні комісії 3 березня 1959 р. (присутні М.Гречуха, С.Червоненко, І.Білодід, Ю.Кондуфор, К.Колосова, А.Бондар, Д.Іщенко, А.Зленко, І.Дегтярьов, З.Нечипорук, С.Чмихало та ін.) головуєчий особливо наголосив на тому, що слід «поправити і дуже вміло написати там, де йдеться про мови». Після репліки С.Червоненка, що «взагалі цю статтю треба уточнити», М.Гречуха забракував пропозицію щодо абсолютного звільнення прибулих з інших республік від вивчення української мови й літератури («слово “звільнити” – виключити»), запропонувавши натомість, що порядок вивчення української мови для тих, хто приїхав з інших республік, встановлюється Радою Міністрів УРСР³⁵. Станом на 23 березня 1959 р., «мовну» статтю 14 проекту закону «Про зміцнення

³² Рильський М. Во имя человека // Правда. – 1958. – 22 декабря. – №356. – С.3.

³³ Там же.

³⁴ Байрамов А. Учитывать национальные особенности республик // Правда. – 1958. – 11 декабря. – №345. – С.3.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.182.

зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» було сформульовано так:

«Встановити, що в усіх типах шкіл Української РСР, в яких навчання проводиться українською або російською мовами, вивчення української і російської мов є обов'язковим. Порядок вивчення української мови учнями, які прибули з інших республік, встановлюється Радою Міністрів УРСР. У школах з іншими мовами навчання (молдавською, польською, угорською – *М.П.*) вивчення російської мови є обов'язковим»³⁶.

Утім, упродовж наступних двох тижнів проект республіканського закону і його «мовна стаття» зазнали корекції «за порадами» з союзного центру, зокрема зникла обов'язковість вивчення української мови в російських школах УРСР і номер самої статті з 14-ї перетворився на 9-ту. 7 квітня 1959 р. комісія М.Гречухи за підписами всіх її членів повідомила ЦК КПУ: «Надсилається, взамін раніше надісланого, відредагований і погоджений із центральними організаціями проект закону “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”»³⁷. Наступного дня проект закону розглядався на засіданні президії ЦК. Було ухвалено: «1. Проект закону, поданий комісією т. Гречухи, в основному прийняти і внести на розгляд чергової сесії Верховної Ради Української РСР. 2. Доручити комісії т. Гречухи у дводенний строк, врахувавши обмін думками, що відбувся на засіданні, сформулювати статтю 9 та остаточно відредагувати проект закону»³⁸. Як бачимо, «мовна стаття» закону постійно перебувала у центрі уваги вищої компартійної номенклатури республіки.

Станом на 7–8 квітня 1959 р. ст. 9 закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» формулювалася так (цитуюемо за наявною російською версією):

«Встановити, що навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР здійснюється на їх рідній мові, вивчення якої є обов'язковим.

Вивчення другої мови народів СРСР здійснюється за бажанням і вибором батьків та учнів при наявності відповідних контингентів. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки.

Враховуючи, що в республіці з кожним роком збільшується прагнення оволодінням російською мовою, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування та зміцнення дружби народів СРСР, а також приймаючи до уваги важливість вивчення національної мови, Раді Міністрів Української РСР забезпечити всі необхідні умови для вивчення російської мови у школах з українською мовою навчання й української мови у школах з російською мовою навчання всіма дітьми, які виявили бажання вивчати ці мови»³⁹.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.203.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3023. – Арк.8–9.

³⁸ Там само. – Арк.7.

³⁹ Там само. – Арк.38.

14 квітня 1958 р. відбулося чергове засідання президії ЦК КПУ, на якому, зокрема, розглядалися питання першої сесії Верховної Ради УРСР п'ятого скликання, котра відкривалася 15 квітня. Проект закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» мав трьох доповідачів – по середній школі доповідав міністр освіти І.Білодід, профтехосвіті – начальник Українського республіканського управління трудових резервів Д.Іщенко, вищій освіті – заступник міністра вищої освіти Г.Єфіменко. Тоді ж було схвалено остаточну редакцію закону⁴⁰. Слід зауважити, що винесений на обговорення президії ЦК КПУ текст доповіді І.Білодіда на сесії Верховної Ради УРСР викликав, серед інших, таке зауваження апаратників ЦК: «У доповіді треба дати відповідь на питання про мову навчання у школах»⁴¹. Міністр освіти врахував побажання. У його доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 15 квітня 1959 р. йшлося:

«Ленінська національна політика Комуністичної партії забезпечує всім народам нашої Батьківщини можливість навчати своїх дітей рідною мовою. В Українській РСР батькам надано право визначати, якою мовою мають навчатись їх діти. У республіці працюють школи з українською, російською, молдавською, угорською і польською мовами навчання [...]. Вивчення однієї з мов народів СРСР, на якій не проводиться викладання в даній школі, слід здійснювати за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів. Це положення відбито у проекті закону [...], яким доручається Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, що забезпечать усі необхідні умови для вивчення та поліпшення якості викладання у школах з національною мовою навчання – російської мови, що є могутнім засобом міжнародного спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської і світової культури, а також національної мови у школах з російською мовою навчання всіма учнями, які виявили бажання вивчати ці мови»⁴².

17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила республіканський аналог союзного закону – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», де у ст.9 (розділ 1) зазначалося:

«Навчання у школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів.

Доручити Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання у школах з українською або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнародного спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення

⁴⁰ Там само. – Спр.3026. – Арк.36, 111–112.

⁴¹ Там само. – Арк.70.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.155–156.

їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови у школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення»⁴³.

Таким чином, остаточна редакція «мовної статті» республіканського закону поставила виразний акцент на потребі й необхідності оволодівати «могутнім засобом міжнародного спілкування» – російською мовою, закликаючи тим самим батьків (майже) добровільно і цілком «демократично» обирати російські школи. Натомість мова титульної нації квазісуверенної Української РСР могла вивчатися або не вивчатися в російських та інших (нечисленних) національних школах республіки лише за бажанням, тобто факультативно/необов'язково.

Отже, кремлівське керівництво знехтувало думкою «націоналів», провівши «у радянському порядку» бажане для себе рішення. У підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало подальшу русифікацію республіки. Так, наприклад, уже 23 січня 1960 р. Міністерство освіти УРСР (за вказівкою «згори») підготувало для ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР меморандум «Про заходи щодо поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР»⁴⁴.

14 березня 1960 р. Міністерство освіти УРСР спрямувало до ЦК партії доповідну записку «Про стан і заходи поліпшення викладання української і російської мов у школах УРСР», що по суті була звітом за перший рік виконання згаданого вище закону. Привертає увагу красномовна статистика, наведена у цьому документі – співвідношення учителів української мови й літератури та їхніх колеґ, які викладали російську мову і літературу у загальноосвітніх школах республіки. Отже, у 1958/1959 навчальному році у 5–7 класах нараховувалося 24 921 українських філологів, а викладачів російської мови й літератури – 23 319⁴⁵, що по суті було співвідношенням 1:1 при тому, що росіяни як були, так і залишалися в УРСР меншиною. Принаймні, всесоюзний перепис населення 1959 р. зафіксував таке співвідношення між жителями УРСР української й російської національностей – 32 158 493 і 7 090 813 осіб, тобто 76,8% до 16,9%; за рідною мовою співвідношення було більше на користь російської – 73% і 24,3%⁴⁶. Але й тоді абстрактно пропорційно співвідношення українських і російських філологів у школах УРСР мало б виглядати як 3:1.

До речі, в «офіційних» літераторів М.Рильського й М.Бажана, яким Кремль надав можливість висловити свою думку на шпальтах «Правдъ», було чимало попередників, чиї голоси лунали не зі сторінок офіційної радянської преси (їх заздальгідь «відфільтровували»). Ідеться про «листи трудящих», котрі доволі активно почали виступати на захист рідної мови «титульної нації»

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3026. – Арк.116 зв.; Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», ухвалений першою сесією Верховної Ради УРСР п'ятого скликання 17 квітня 1959 р. // Радянська Україна. – 1959. – 19 квітня. – №92 (11441). – С.2–3.

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2699. – Арк.95–103.

⁴⁵ Там само. – Спр.2700. – Арк.35.

⁴⁶ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. – Москва, 1963. – С.168, 192.

майже «незалежної» й «суверенної» Української РСР у письмових зверненнях до органів влади різного рівня ледь не на другий день після смерті Й.Сталіна. Черговим імпульсом стали рішення XX з'їзду КПРС (1956 р.). Наступного року запровадження М.Хрущовим раднаргоспів викликало нову хвилю звернень до органів влади – у сподіванні здійснення союзним керівництвом давно очікуваних економічних реформ і повернення (нарешті) до міфологізованих у масовій свідомості «ленінських норм» партійного життя й національної політики з її давно забутою «коренізацією» та «українізацією».

Одне з таких звернень, підписане киянином Ю.Назаренком (представився філологом), було адресоване Президії Верховної Ради СРСР, і з'явилося напередодні чергової сесії. 6 травня 1957 р. лист отримала канцелярія Президії Верховної Ради СРСР, яка спрямувала звернення до Києва – канцелярії Ради Міністрів УРСР, звідти лист наприкінці травня потрапив до секретаріату заступника голови Ради Міністрів УРСР М.Гречухи. Адресований у Москву, він був написаний російською мовою, мав заголовок «Про національні мови у братніх республіках» і починався зі з'ясування мотивів звернення до центральної влади: «Серед пропозицій, що публікуються у пресі про нове економічне районування, абсолютно оминули питання про те, *якими* мовами користуватися в майбутніх раднаргоспах, про мову технічної документації на підприємствах, про мову в технічних та будівельних вузах»⁴⁷. Автор задавав риторичне питання, чому через рік після XX з'їзду КПРС у центральних газетах аж ніяк не обговорювалося питання, як здійснюється ленінський заповіт, викладений у статті «До питання про національності або про “автономізацію”». Замовчувалася, на його думку, ця праця й під час широкої дискусії щодо майбутніх раднаргоспів.

«А якою мовою будуть у Грузії, Латвії, на Україні, в Білорусії користуватися в раднаргоспах зараз і через п'ять років? – запитував Ю.Назаренко. – У заводоуправліннях? Технічних і будівельних вузах? На яких мовах будуть видаватися книжки й періодика з питань техніки? Чому, наприклад, у радянській Україні ігнорується українська мова на більшості кафедр? У Чехії у п'ять разів менше населення, ніж на Україні, а високо-розвинена промисловість там відмінно обходиться чеською мовою. Ще менше населення у Словаччині, але й там – все на словацькій мові [...]. Поки що тільки 25% дітей у Києві в 1957 р. навчаються в українських школах. Однією з причин занепаду українських загальноосвітніх шкіл за останню чверть століття є те, що вузи в більшості ведуть викладання не на українській мові. [...] Чи нормальним є те, що в столиці суверенної держави, члена-засновника Організації Об'єднаних Націй, республіки, озброєні громадяни якої в період Великої Вітчизняної війни привернули на себе більше німецько-фашистських дивізій, ніж другий англосаксонський фронт, тільки четверта частина дітей навчається на мові українського народу? [...] Де водиться, щоб вища школа не використовувала мову даної держави?»⁴⁸.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2721. – Арк.25.

⁴⁸ Там само. – Арк.25–25 зв.

Ненормальність такої ситуації була, безперечно, самозрозумілою авторові листа. Посилаючись на історичний досвід, зокрема на добу більшовицької поміркованої «українізації», Ю.Назаренко нагадував можновладцям, що тридцять років тому (тобто наприкінці 1920-х рр.) українською друкувалася технічна література, виходили термінологічні словники тощо. Наприкінці звернення містився заклик до Академії наук УРСР «серйозно взятися за українську технічну термінологію», московським же чиновникам пропонувалося в рішеннях травневої сесії Верховної Ради СРСР записати й пункт про мови «братніх республік» у новостворюваних раднаргоспах, у вищій школі, технічній документації⁴⁹.

Однак влада СРСР залишалася глухою до подібних звернень. Прямуючи русифікаторським, централізаторським курсом Кремля керівники науково-освітніх відомств республіки (президент АН УРСР акад. О.Палладін, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю.Даденков та міністр освіти УРСР І.Білодід), вирішили 1960 р. ініціювати чергові зміни в українському правописі. Очевидно, що з плином часу життя вносило свої корективи в мову, зокрема збагачувалася лексика, і такі трансформації мали бути унормовані правописною регламентацією. Априорі нічого погано в них не було. Однак мотивація згаданих трьох діячів у справі нового видання правопису була більше ніж дивною, адже прямували вони курсом відомого «зближувача мов» 1930-х рр. А.Хвилі: український правопис, мовляв, повинен бути пристосований до чергових змін у... російському. Отже, у зверненні О.Палладіна, Ю.Даденкова, І.Білодіда до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР (квітень 1960 р.) йшлося:

«У зв'язку з виходом “Правил русской орфографии и пунктуации” (Москва, Учпедгиз, 1956), затверджених Академією наук СРСР, міністерством вищої освіти СРСР і міністерством освіти РРФСР, за нашим дорученням комісія Інституту мовознавства Академії наук УРСР підготувала 2-ге видання “Українського правопису”, який 1-м виданням вийшов у 1946 р. У 2-му виданні “Українського правопису” усунуто непотрібні розбіжності з правилами російської орфографії і пунктуації [...]. Усі ці зміни були обговорені широкою громадськістю»⁵⁰.

Зрештою, почастишали випадки демонстративного бойкоту української мови з боку випускників вищих навчальних закладів східних областей УРСР. Так, наприклад, завідувач Станіславського облвнв Федоров на республіканській нараді активу працівників народної освіти 18–19 серпня 1960 р., нарікаючи на брак учителів, зробив закид на адресу Міністерства освіти республіки, яке направило в область 26 випускників Харківського державного університету. Натомість за направленням з'явилося лише 5, які категорично заявили: «Ми не знаємо української мови, ми не можемо читати українською мовою. Ми тільки російську мову вивчали». Формально вони з'явилися до місця направлення, але до роботи так і не приступили⁵¹.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2721. – Арк.25 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр.7957. – Арк.46. Очевидно, що виступи «широкої громадськості» із засудженням русифікації мовно-культурного й освітнього простору республіки до уваги не бралися.

⁵¹ Там само. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2711. – Арк.205.

У 1963 р. в Києві відбулася представницька республіканська конференція з питань культури української мови, у роботі якої брали участь понад 800 учителів, письменників, науковців. У центрі уваги зібрання опинилися питання загального стану та статусу української мови у суспільстві. У багатьох виступах засуджувалися ідея, практика двомовності (у реаліях республіки – домінуючої й «добровільно обраної» російської та «необов'язкової» й маргіналізованої української), ішлося про необхідність розширення сфери застосування української мови та усунення штучних перешкод для її розвитку. У зверненні до партійно-державного керівництва учасники конференції порушили наболіле питання. Зокрема, пропонувалося в усіх навчальних закладах УРСР запровадити українську мову; нею ж здійснювати виховну роботу в дошкільних установах, де є діти батьків-українців; запровадити українську мову в усіх установах і на підприємствах, на транспорті й у торгівлі; забезпечити державною підтримкою (у форматі республіки) пріоритет української мови у видавничій справі й кіновиробництві. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на шпальтах республіканської періодики⁵².

Під впливом ситуації, яка склалася на той момент, навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови, підтримавши низку ініціатив інтелігенції республіки та національно орієнтованої партноменклатури, спрямованих на розвиток історико-культурної й мовної спадщини (серед них – започатковане 1962 р. 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР»)⁵³.

Проте ще наприкінці 1950-х рр. союзна влада, як зазначалося вище, взяла форсований курс на русифікацію. Звичним явищем у республіці став так званий білінгвізм (або двомовність) – практика індивідуального чи колективного використання двох мов у рамках однієї державної, соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах. Зрозуміло, у радянській Україні найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність.

Виразна тенденція до закріплення у СРСР панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження вживання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. У результаті, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російського населення республіки не володіла українською мовою (й не бажала це робити через «не резон»), а близько половини українців, які мешкали в містах, мали лише російськомовні навички спілкування на роботі, хоча вдома назагал користувалися рідною мовою. Помітні обмеження сфери функціонування української, пропаганда «виняткової ролі» всього російського призводили до закріплення у суспільній свідомості уявлення про меншовартість, «непрестижний» суспільний статус української мови. Отже, двомовність в УРСР, на протигагу декларованим у радянській соціолінгвістиці постулатам, мала риси не гармонійності й «добровільності», а обструкції та диглосії – мовної ситуації з обов'язковим оціночним протиставленням наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови:

⁵² Даниленко В.М. В апогеї «возз'єднання». – С.498.

⁵³ Див., напр.: Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26-ти т. – К., 1981. – 127 с.

«високого» (в тому числі офіційно-урочистого, літературного), який асоціювався з російською мовою, і «низького» («простого», розмовного, «селянсько-мужицького»), який зусиллями влади відводився українській мові⁵⁴.

У зв'язку з наведеним вище принаймні здивування викликає дане журналу «Київ» 1989 р. інтерв'ю колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, що в ньому заперечувалася русифікаційна політика М.Хрущова на противагу добі Л.Брежнєва, коли, мовляв, ця політика неухильно втілювалася у життя: «Хочу підкреслити, що за Хрущова такого б не могло бути – ні русифікації шкіл у містах, ні русифікації вузів. Микита Сергійович із великою повагою ставився до українського народу, любив українську мову, пісні й культуру. Це можу стверджувати достеменно»⁵⁵. Можливо, це пояснюється тим, що Петро Юхимович став першим секретарем ЦК КПУ в 1963 р. – набагато пізніше перипетій ухвалення союзного й республіканського законів «Про зміцнення зв'язку школи з життям...», отже, не знав усіх деталей їх прийняття. Реакцією на русифікаційну політику став рух дисидентів – шістдесятників, які, незважаючи на всілякі урядові заборони, спромоглися створити й видати у самвидаві чимало вагомих публіцистичних і наукових праць.

Нова програма КПРС фактично продовжила основні тенденції національної політики, оскільки знову наголошувала на «непримиренній боротьбі проти проявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості і виключності»⁵⁶. Тему було розвинуто на Всесоюзній конференції «Розвиток національних відносин за умов переходу від соціалізму до комунізму» наприкінці 1963 р., де вказувалося на обов'язок «кожної радянської людини» «непримиренно боротися з усіма проявами націоналізму, але передусім з проявами націоналізму власної нації»⁵⁷.

Отже, національна політика влади на етапі десталінізації була неоднозначною й визначалася насамперед ідеологічними партійними настановами. Не слід заперечувати істотних змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму, з одного боку, проте з іншого – основні напрями та принципи національної політики фактично не змінювалися.

⁵⁴ Див., напр.: Брицин В.М. Двомовність // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007. – С.136; Мельничук О.С. Диглосія // Там само. – С.146.

⁵⁵ Інтерв'ю П.Шелеста журналу «Київ», квітень 1989 р. // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. В.Баран, О.Мандебура та ін.; за ред. Ю.Шаповала. – К., 2003. – С.669.

⁵⁶ Програма КПРС, прийнята ХХІІ з'їздом КПРС. – К., 1964. – С.282.

⁵⁷ Вівчарик М. Бо ти моя ненька, моя Батьківщина // Віче. – 1996. – №12. – С.126.

The article covers the social-political and language-cultural contexts of the preparation and adoption of the Law of USSR of 1959 "On strengthening the connections between school and life and the further development of public education in the Ukrainian SSR".

Keywords: native language, education, national policy, Russification, law.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

711.4 (4) (091) (084.4)

М.М.КАПРАЛЬ *

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АТЛАС ІСТОРИЧНИХ МІСТ: КОНЦЕПЦІЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ідея європейського атласу історичних міст, з'явившись ще в ХІХ ст., на практиці почала реалізовуватися у другій половині ХХ ст., після виникнення в 1955 р. Міжнародної комісії з історії міст. Методологічною основою атласу стала концепція німецького дослідника Г.Штоба, котрий наприкінці 1960-х рр. запропонував струнку робочу схему, яка дозволила б проводити порівняльні дослідження у загальноєвропейському масштабі. Станом на 2014 р. у 19 державах континенту міждисциплінарні групи науковців у складі істориків, картографів, географів, архітекторів, археологів та інших фахівців підготували понад 500 атласів європейських міст. Оpubлікувавши 2014 р. міський атлас Львова, наша країна також долучилася до цього престижного загальноєвропейського картографічного проекту.

Ключові слова: європейський атлас історичних міст, Міжнародна комісія з історії міст, Г.Штоб, кадастрова карта, атлас Львова.

Міський ландшафт, архітектура, загалом феномен міста й міського життя як особливий цивілізаційний здобуток і цінність здавна були предметом зацікавленого людського спостереження й відображення. Із глибокої давнини до наших днів дійшло багато зображень міст, у тому числі в картографічному вимірі. Починаючи з епохи Відродження вони ставали дедалі точнішими та набували адекватнішого соціального змісту. Переглядаючи давні мапи, ми черпаємо з них не тільки важливу інформаційну складову, котра часто лежить на поверхні, але також милуємось їхньою складною естетичною стороною, занурюємось у розшифрування багатого символізму, закладеного в дизайні карт¹.

---

* Капраль Мирон Миколайович – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України

E-mail: m.kapral@yahoo.com

¹ Порівняно нещодавно ввівши в науковий обіг великий масив європейських мап із відображенням території України середньовічного та ранньомодерного часів, вітчизняні картографи ввійшли у загальноєвропейський дискурс (див.: Україна на стародавніх картах: кінець ХV – перша половина ХVІІ ст. / Упор. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. – К., 2004; Україна на стародавніх картах: середина ХVІІ – друга половина ХVІІІ ст.: атлас репродукцій / Упор. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. – К., 2009; див. також: Атлас українських історичних міст. – Т.1: Львів / За наук. ред. М.Капралю. – К., 2014).

Різноманіття створених за віки міських мап вражає варіативністю масштабів, неспівмірністю закладених у них змістів, оригінальним стилем, різною цільовою аудиторією. Усі ці моменти створюють труднощі та бар'єри для наукових цілей широкомасштабного порівняльного дослідження великої картографічної спадщини у світовому та європейському вимірах.

Американський урбаніст М.Концен порушує резонне питання: чи є можливість за збереженої маси різноманітних картографічних матеріалів створити нові історичні мапи міст, ураховуючи сучасні наукові стандарти щодо просторової точності, а також застосувати ретроспективні порівняльні методи дослідження для різних регіонів?² Науковці багатьох європейських країн, які об'єдналися навколо картографічного проекту атласу історичних міст, що десятиліттями успішно реалізується на Європейському континенті, намагаються дати позитивну відповідь на поставлене питання. Нижче спробуємо з'ясувати концепцію, мету, результати та доцільність приєднання українських дослідників до цього проекту.

Початок і попередники

Від моменту зародження в повоєнній Європі об'єднаних ідей у ділянці історико-соціальних студій було успішно реалізовано чимало проектів. Переважна більшість їх виникала на двосторонньому рівні, коли дослідники з держав-сусідів починали спільно займатися проблемними питаннями історичної спадщини, політики пам'яті тощо. Знаковими тут стали видавничі німецько-французькі та польсько-німецькі проекти³. Проте на сьогодні найвдалішим і найпліднішим науковим заходом загальноєвропейського масштабу є атлас історичних міст, ідея якого виникла у середовищі істориків-урбаністів.

Перші голоси щодо потреби координації міських студій пролунали ще на історичному конгресі у Варшаві 1933 р. У повоєнний час ці думки поступово почали реалізовуватися разом з ідеєю відбудови Європи та тіснішої співпраці не тільки в економічній, але й у гуманітарній, науковій сферах. На історичному конгресі в Римі 1953 р. урбаніст Е.Еннен обґрунтувала необхідність подальшого дослідження історії міст на міжнародному рівні задля встановлення їх типології⁴. На форумі ряд істориків із Франції, Німеччини та Польщі неофіційно домовилися, що студії з порівняльної міської історії слід заохочувати відповідно до узгоджених основних принципів. Також було запропоновано удоступнити у друкованому вигляді важливий джерельний матеріал, що

² Conzen M.P. Retrieving the preindustrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study // *Urban Morphology*. – 2008. – №12 (2). – P.143.

³ Чимало їх для регіону Центрально-Східної Європи реалізовує марбурзький Інститут Гердера (Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, <http://www.herder-institut.de/forschung-projekte.html>). У руслі міжнаціонального примирення реалізовано міждержавний українсько-польський проект видання джерел стосовно трагічних подій 1930–1940-х рр. (див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. – Т.1–8. – Варшава; К., 1998–2010).

⁴ За три роки побачить світ її публікація на цю тему (див.: Ennen E. Les différents types de formation des villes européennes // *Le Moyen Age*. – 1956. – №62. – P.397–411; англ. мовою: The different types of formation of European towns // *Early Medieval Society* / Ed. S.L.Thrupp. – New York, 1967. – P.174–182).

стосується національних міських історій. Г.Обін та Е.Еннен, а також німецькі представники на Міжнародному конгресі історичних наук запропонували створити спільну комісію з історії міст. Це прохання було оформлене на історичному конгресі в Римі 1955 р. і Г.Обін узявся за його практичну реалізацію. Невдовзі нова інституція визначилася зі своїми проектами. Перша її сесія відбулася в Діжоні 1956 р. і відтоді Міжнародна комісія з історії міст (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) щороку збирається в різних європейських містах⁵. Перед нею ставилися завдання налагодити контакти та полегшити координацію між дослідниками історії міст у різних її аспектах. Після тривалих дискусій члени комісії узгодили три основних напрями роботи: національні бібліографії міської історії, публікація ранніх надавчих документів, важливих із погляду міської історії⁶, та підготовка національних атласів історичних міст⁷.

Міські атласи, що створювалися до цього загальноєвропейського проекту, мали свої вузькі національні виміри. Включені до них карти подеколи еkleктично відображали епізоди соціального, економічного, політичного, релігійного, військового життя в містах, часто ґрунтуючись на вторинному історіографічному матеріалі. Такі підходи призводили до перенаголошення унікального місцевого історичного досвіду та унеможлилювали широкий порівняльний аналіз.

Утім, в ініціаторів атласу історичних міст були попередники, чії картографічні напрацювання непрямо лягли в канву нового проекту. Так, у 1859 р. німецький історик В.Г.Ріль, пишучи про свій рідний Аугсбург, висловив тезу щодо мапи міста як підставового плану його соціуму, уважаючи, що «матеріальні будівлі відтворюють у формі матеріалу дух його людей»⁸. Наприкінці ХІХ ст. стразбурзький шкільний учитель Й.Фрітц опублікував монографію з порівняльним дослідженням планів німецьких міст, стверджуючи, що будь-які загальні зміни у фізичному вигляді міського поселення мали б бути пов'язаними з юридичними трансформаціями. Автор зазначав, що «де б східніше Ельби в період середньовіччя не з'являлися на місці старих слов'янських поселень регулярно сплановані міста на німецькому праві, причина цього полягала в першу чергу в наданні нового права, а не в діяльності німецьких переселенців як таких»⁹. Стосовно свого рідного Ростока Й.Фрітц писав, що

⁵ *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project: Origin and Potential // Simms A., Clarke H.B. Medieval Urban Form in Comparative Perspective in the context of the European Historic Towns Atlas (готується до друку 2014 р. у видавництві «Ashgate, Farnham, Surrey»;* щира вдячність авторам за люб'язну можливість скористатися матеріалом до його опублікування).

⁶ Моделлю, взірцем для дослідників мав стати кодекс німецьких міських грамот, виданих ще 1901 р. (див.: *Keutgen F. Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte.* – Berlin, 1901). Бібліографічним підсумком цієї роботи стало видання: *Elenchus fontium historiae urbanae / Ed. J.F.Niermeyer, C. van de Kieft.* – Leiden, 1967–1997.

⁷ *Oppl F. The European Atlas of Historical Towns: Project, Vision, Achievements // Ler Historia.* – 2011. – №60. – P.171.

⁸ *Riehl W. H. Augsburger Studien, II: Der Stadtplan als Grundriss der Gesellschaft // Idem. Culturstudien aus drei Jahrhunderten.* – Stuttgart, 1859. – S.270. Цит. за: *Conzen M.P. Retrieving the preindustrial built environments of Europe...* – P.144.

⁹ *Fritz O. Deutsche Stadtanlagen // Beilage zum Programm №520 des Lyzeums Straßburg.* – Straßburg, 1894. – S.34. Цит. за: *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project: Origin and Potential (у друку).*

на перших порах самостійні Старе місто (Altstadt), Середмістя (Mittelstadt) та Нове місто (Neustadt) були засновані між 1189 і 1252 рр., а в 1262 р. об'єдналися з отриманням статуту. При цьому в новому центрі міста з ратушею склалася ринкова площа.

Використовуючи ці ідеї, географ О.Шлютер та археолог й історик мистецтва П.Й.Маєр на початку ХХ ст. запропонували історикам, географам, архітекторам при дослідженні планів міст послуговуватися саме міждисциплінарними підходами як ключовими для вивчення німецької регіональної міської ідентичності¹⁰. Невдовзі з'явилися й перші практичні результати. У 1914 р. К.О.Мюллер створив малий атлас нижньошвабських планів міст¹¹, а на початку 1920-х рр. згаданий теоретик П.Й.Маєр запропонував публікацію міських планів на новій основі з урахуванням порівняльних підходів. Його «Нижньосаксонський міський атлас» включав плани 13 міст з однаковим масштабом 1:5000, де вони постали в кадастрових мапах початку та середини ХІХ ст. з включенням пунктирних ліній сучасних топографічних карт¹². Атлас також містив короткий нарис з історико-урбаністичного розвитку. Публіковані мапи чітко показували, що окремі міські ділянки, а не квартали, утворювали фундаментальні одиниці, з яких складався план міста.

У міжвоєнний період П.Й.Маєр опублікував серію карт нижньосаксонського міста Брауншвайг у різні історичні періоди, а також мапу зростання його території, що стало обов'язковим елементом для наступних подібних видань. Працю П.Й.Маєра було перевидано в 1926 р., а картографічний матеріал для інших семи нижньосаксонських міст вийшов друком 1933 і 1935 рр. Хоч дослідник і не зміг повноцінно втілити у життя свої задуми через прихід до влади нацистів та лихоліття Другої світової війни (помер 1946 р. у дев'яностооднорічному віці), його науковий доробок став важливою передумовою для порівняльних урбаністичних студій у повоєнній Європі на підставі картографічних методів.

Концепція та реалізація

Методологічна основа для атласу історичних міст дискутувалася впродовж 1950–1960-х рр., аж поки європейські урбаністи не прийняли концепцію німецького вченого Г.Штооба. Наприкінці 1960-х рр. він запропонував струнку робочу схему, яка дозволила б проводити порівняльні дослідження у загальноєвропейському масштабі. У цьому контексті найбільш обговорюваним питанням був вибір масштабу для основної карти. Г.Штооб запропонував відмовитися від практикованого в атласі П.Й.Маєра масштабу 1:5000, оскільки такий

¹⁰ Schlüter O. Über den Grundriss der Städte // Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. – 1899. – Bd.34. – S.446–462; Meier P. Der Grundriss der Deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle // Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen. – 1909. – Bd.57. – S.106–120.

¹¹ Müller K.O. Alte und neue Stadtpläne der oberschwäbischen Reichstädte: Eine Ergänzung zu die oberschwäbischen Reichstädte; ihre Entstehung und ältere Verfassung. – Stuttgart, 1914. – 14 s., 21 Mappen.

¹² Meier P.J. Niedersächsischer Städteatlas. – Hannover, 1922.

підхід передбачав фактично виключення малих і середніх міст, що становили 80% усіх міських поселень. Його пропозиція полягала в доцільності меншого масштабу (1:2500, 1:2000), за якого чітко проглядається топографія невеликих за розміром міст. Зрештою було вирішено використовувати для атласів європейських міст кадастрові карти XIX ст. в масштабі 1:2500.

У 1967 р. на засіданні Міжнародної комісії з історії міст у Швейцарії Г.Штооб запропонував обов'язково включати до атласів три основних карти, котрі слугували б для повноцінних порівняльних досліджень:

1) кольорову кадастрову мапу масштабу 1:2500 з початку XIX ст., але перемальовану з чіткими контурами, що представляють місто якомога точніше в доіндустріальну епоху, тобто до настання промислової революції й суттєвої зміни міського ландшафту;

2) карту міста та його околиць початку XIX ст. в масштабі від 1:50000 до 1:100000, що дозволило б побачити розвиток урбаністичної мережі навколо досліджуваного об'єкта;

3) сучасний план міста в масштабі 1:5000, за допомогою якого можна простежити зміни у просторовому розвитку.

Пізніше було додано карту розвитку міста з представленням діахронічного підходу, а також нарис його історії, в якому основний наголос робився на історико-урбаністичному розвитку. За Г.Штообом, в атласі слід чітко розділяти публікацію першоджерел і результати досліджень¹³.

На засіданні комісії в Оксфорді 1969 р. ці основні положення було прийнято для практичного втілення. Тодішній президент інституції Ф.Вольф передбачав певні труднощі в окремих країнах, тож було створено підкомітет у складі чотирьох науковців, який мав розв'язувати можливі проблеми, котрі виникали б при картографічній роботі. Порушувалися питання про доцільність контурних ліній, про повну чи часткову публікацію найдавніших планів міст, про включення до атласів результатів аерофотозйомок міської території. Обговорювалися також відмінності щодо подання картографічного матеріалу для великих і малих міст¹⁴. Г.Штооб вирішив, що для німецьких міських атласів історичний нарис має складатися з двох сторінок у розширеному форматі для всіх без винятку міст – і таких великих, як Кельн, і провінційних. Утім, в інших національних проектах цьому науковому компоненту відводилося значно більше місця.

У 1993 р. Міжнародна комісія з історії міст утворила робочу групу з атласу (Atlas Working Group), завданням якої стала постійна координація науковців, що працювали над атласами міст у різних країнах Європейського континенту. До її складу спочатку входили А.Сіммс (Ірландія) та Ф.Оплль (Австрія), пізніше долучилася К.Сенде (Угорщина), яка представляла регіон Центрально-Східної Європи. У травні 1995 р. на засіданні в Мюнстері робоча група запропонувала дещо модифікувати концепцію Г.Штооба з огляду на практичні

¹³ Докл. див.: *Stoob H. The historic town atlas: problems and working methods // The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century / Eds. H.B. Clarke, A. Simms. – Part 2. – Oxford, 1985. – P. 583–615.*

¹⁴ *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project (у друку).*

результати роботи над атласами в окремих державах. Три пропозиції отримали назву «Мюнстерської угоди»:

1. Із метою забезпечення порівняльного елемента в міських атласах було уточнено масштаби обов'язкових карт (1:2500 – для кадастрової, 1:25000 – для регіональної, що мала за часом відповідати кадастровій, 1:50000 – для сучасної мапи міста). За можливості, атлас має включати також інтерпретаційну карту в масштабі 1:2500 або 1:5000, базовану, але й відмінну від кадастрової, що показуватиме топографічний розвиток міста.

2. Історичний нарис визначався як обов'язковий елемент атласу, хоч його обсяг чітко не встановлювався.

3. За можливості та за наявності доцільно включати додаткові елементи (такі, скажімо, як репродукції історичних карт і видів)¹⁵.

У 1955 р. комісія сформулювала ідею створення європейського атласу історичних міст. Минуло чотирнадцять років і у Великобританії було опубліковано перший національний атлас за редакції М.Лобел¹⁶. Станом на 2013 р. у 18 країнах континенту міждисциплінарні групи науковців у складі істориків, картографів, географів, архітекторів, археологів та інших фахівців опублікували 502 атласи європейських міст (див. табл.). Більшість авторських колективів користувалися державною підтримкою в різних формах, хтось співпрацював з академічними інституціями, інші знаходили сприяння в муніципалітетах та бізнесових структурах.

Атласи історичних міст в європейських країнах¹⁷

Країна	Опубліковано (на 2013 р.)	Перша публікація
Австрія	64	1982 р.
Бельгія	4	1990 р.
Великобританія	13	1969 р.
Данія	4	1983 р.
Ірландія	23	1986 р.
Ісландія	1	1988 р.
Італія	32	1986 р.
Нідерланди	7	1982 р.
Німеччина	241	1972 р.
Польща	17	1993 р.
Румунія	6	2000 р.
Угорщина	2	2010 р.
Фінляндія	4	1977 р.
Франція	49	1982 р.

¹⁵ *Oppl F. The European Atlas of Historical Towns: Project, Vision, Achievements.* – P.174.

¹⁶ *Historic Towns: Maps and Plans of Towns and Cities in the British Isles, with Historical Commentaries, from Earliest Times to 1800 / Ed. M.Lobel.* – London, 1969.

¹⁷ Джерело: див. прим.5.

Хорватія	5	2003 р.
Чехія	23	1995 р.
Швейцарія	4	1997 р.
Швеція	3	1983 р.
Разом	502	

Як свідчить таблиця, найбільш продуктивно над атласами своїх міст працюють німецькі вчені. У 1970 р. в Мюнстері вони навіть утворили спеціалізовану інституцію – Інститут порівняльної міської історії (Institut für vergleichende Städtegeschichte), що його очолив Г.Штооб. Одним із головних напрямів діяльності цього авторитетного центру міжнародного значення став «Німецький міський атлас» («Deutscher Städteatlas»; від 2006 р. – «Історичний німецький міський атлас» («Historischer Deutscher Städteatlas»)). Починаючи з 1975 р. інститут патрує іншу серію, що має вже регіональний вимір, але виконується у загальноєвропейському каноні – «Вестфальський міський атлас» («Westfälischer Städteatlas»). Міські регіональні картографічні проекти реалізують ще дві німецьких наукових установи – у Бонні (Institut für Rheinische Landeskunde) та Марбургу (Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde). Це – «Райнський міський атлас» («Rheinischer Städteatlas»; від 1972 р.) та «Гессенський міський атлас» («Hessischer Städteatlas»; із 2005 р.). В Австрії, де вже видано 64 міських атласи, активно діють два наукових заклади – у Лінці (Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadgeschichtsforschung) та Відні (Vienna Stadtarchiv). В Ірландії впродовж кількох десятиліть картографічні проекти підтримує Ірландська королівська академія наук (Royal Irish Academy), що дозволило видати 23 національних історичних атласи міст. У деяких країнах ідея міського атласу отримала підтримку на найвищому державному рівні (наприклад 1993 р. в Бельгії).

Приступивши до картографічного проекту після падіння 1989 р. «залізної завіси», науковці з Центрально-Східної Європи почали активно надолужувати відставання від західних колег. У Польщі за координацію цієї роботи взяли Торунський, Вроцлавський і Краківський університети. Як наслідок, станом на 2013 р. у цій країні надруковано 17 міських атласів. Проект під назвою «Історичний атлас міст Чеської Республіки» («Historický atlas měst České republiky»), у рамках якого вийшло вже 23 атласи, патрує Академія наук Чехії. У сусідній Угорщині за сприяння приватного навчального закладу – будапештського Центрально-Східного європейського університету (East-Central European University) – світ побачили 2 міських атласи.

Порівняльні студії

Як уже зазначалося, однією з основних вимог та цілей на початку формування концепції європейського атласу історичних міст було уможливлення порівняльних досліджень. У 1969 р. на щорічних зборах Міжнародної комісії з історії міст в Оксфорді її голова Ф.Вольф запропонував у рамках майбутнього історичного з'їзду в Москві провести спеціальне засідання «для розробки

порівняльного вивчення європейських планів міст». Ф.Вольф закликав членів комісії надсилати йому інформацію про основні міста у своїх країнах зі включенням відомостей про надані статuti з метою виробити тематичні карти з конкретних питань, наприклад міські повстання й міські свободи¹⁸. Ця пропозиція корелювала з ідеєю французької дослідниці Е.Еннен, яка запропонувала збирати інформацію щодо двох типів міст: великих (понад 20 тис. жителів) і малих (від 3 тис. до 20 тис. мешканців). Міста у цих вибірках мали бути репрезентативними, відібраними з різних регіонів у кожній країні. У протоколі комісії нічого не сказано про остаточний результат цієї ініціативи, котрий, як видається, не був успішним.

Після початку реалізації концепції Г.Штооба (з кінця 1960-х рр.) за узгодженими правилами, очевидно, уважалося, що публікація атласів прямо сприятиме історико-порівняльним студіям. Представляючи німецькі атласи, дослідник зазначав (1985 р.): «Ми приєднуємося до наших сусідів [...] з усіх аспектів порівняльних міських досліджень»¹⁹. На думку історика картографії В.Ебрехта, порівняльні студії повинні включати огляд топографії, зростання міста, економіку, соціальну структуру, закони, управління, адміністрування, навколишнє середовище, позицію центральності та функціональність²⁰. Інший методолог-урбаніст, Д.Денеке, виклав ряд питань, що виникають під час порівняльної студії: локація (відношення до річки), неперервність сітки доріг від ранньосередньовічних часів (римський період, доба вікінгів), топографія урядування (духовна та світська), захист (фортифікації), економічне життя (площі), церкви й культові будівлі, публічні споруди (ратуші), єврейські квартали. Усі ці критерії складають мозаїку зовнішніх і внутрішніх процесів²¹.

Отже, у процесі реалізації ідеї національних атласів міст існували узгоджені основні принципи. Утім, виникла певна методологічна розбалансованість. Американський історик М.Концен, оцінюючи науковий доробок європейських колеґ, писав про «неоднорідність методології», що застосовувалася в різних країнах. Він виявив, що тільки в 15 з усіх 27 схем національних атласів дотримувалися основного стандарту з включення кадастрової карти, а 12 схем узагалі не передбачали мапи розвитку території міста²².

Можна помітити чимало неузгодженостей на національних рівнях підготовки атласів, на що впливали різні фактори, у тому числі як наукові, так і політичні. Так, британський атлас не містить реконструкції міста початку ХІХ ст., зате для Лондона, наприклад, було розроблено детальну карту реконструкції близько 1520 р., з якої усунуто передмістя. Хорватський атлас непропорційно багато місця відводить змінам у містах, що сталися у ХХ ст., особливо після розпаду Югославії та балканських воєн. Скандинавські

¹⁸ Див.: Cahiers Bruxellois. – №14/2. – Bruxell, 1969. – P.104. Див. також протокол засідання комісії: Simms A. The European Historic Towns Atlas Project (у друку).

¹⁹ Stoob H. The historic town atlas: problems and working methods. – P.614.

²⁰ Докл. див.: Städteatlanten: vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europe / Ed. W.Ehbrecht. – Köln; Weimar; Wien, 2013. – S.VIII.

²¹ Denecke D. Methodological approaches to the comparative studies of historic towns // Simms A., Clarke H.B. Medieval Urban Form in Comparative Perspective in the context of the European Historic Towns Atlas (у друку).

²² Conzen M.P. Retrieving the preindustrial built environments of Europe... – P.151–153.

атласи пропонують численні мапи з соціальних питань, але не містять інформації щодо будівель на головних картах, хоч вона присутня на репродукціях старих карт. Ірландський історик Г.Кларк піддав критиці відхилення від первісних наукових стандартів, що впливає на якість порівняльних досліджень²³.

До недавнього часу прикладів конкретних компаративістських студій було небагато. Так, Г.Кларк представив урбаністичне порівняння між Лондоном і Дубліном у середньовічний період. Незважаючи на відмінності в походженні двох міст (римський час та епоха вікінгів), їх розмірах і чисельності населення, Г.Кларк дійшов висновку, що на 1200 р. топографія Лондона й Дубліна була подібною. В обох містах вулична сітка вибудовувалася за віссю схід – захід, вони мали по одному мосту й потужному замку на південно-східному розі оборонних мурів, належали до однієї правової традиції. Визначальним фактором для їх урбаністичної еволюції стало розташування в гирлі великої річки та функція значного торговельного центру²⁴.

Австрійський історик Ф.Оплль провів подібне компаративістське дослідження для великих міст центру Європи – Відня й Кельна. Вони також знаходилися на важливих водних артеріях, Дунай та Райн. У середні віки Кельн мав численніше населення, його розростання йшло в унісон із будівництвом церков. Натомість Відень не мав такої розгалуженої мережі храмів і не був впливовим осередком округи. Роль цього міста як регіонального та надрегіонального центру зміцніла, коли 1280 р. воно стало основним осідком династії Габсбургів. Віднем завжди керувала світська влада, а Кельном до XIII ст. володів місцевий архієпископ, і лише з 1470 р. він став вільним імперським містом. Обидва міських центри мали потужні фортифікації. Подібним було розташування ратуш та єврейських гетто, торгові площі знаходилися паралельно до річок²⁵.

На підставі публікації атласів міст ірландська дослідниця А.Сіммс провела компаративістський аналіз для кількох міст центру, сходу й заходу Європи: німецького Венцлара, чеського Будейовіце, ірландського Келлса та польського Ополе. Порівняльні спостереження полегшував той факт, що близько 90% усіх міських поселень регіону виникли в період великої європейської урбанізації, між 1100 та 1350 рр.²⁶ Основними містобудівельними домінантами виступили церкви, ратуші, торгові площі, фортифікації, школи, шпиталі, млини, лазні та інші громадські будівлі. До важливих компаративістських маркерів належали також правові документи, що видавалися володарями міста, наприклад при заснуванні, переході влади тощо. Дослідниця дійшла цікавого висновку,

²³ Clarke H.B. Joining the club: a Spanish historic towns atlas? // *Imago Temporis. Medium Aevum*. – 2008. – №2. – P.27–43.

²⁴ Clarke H.B. London and Dublin // *Medieval Metropolises: Proceedings of the Congress of the Atlas Working Group, International Commission for the History of Towns, Bologna 8–10 maggio 1997* / Ed. F.Bocchi. – Bologna, 1999. – P.103–125.

²⁵ Opll F. Cologne and Vienna in the Middle Ages: a comparison // *Acta Poloniae Historica*. – №9. – Warsaw, 2005. – P.5–30

²⁶ Про урбаністичні процеси у середньовічній та ранньомодерній Європі див.: *Vries J. de. European Urbanization: 1500–1800*. – London, 1984; *Hohenberg P., Lynn Hollen L. The making of Urban Europe 1000–1950*. – Harvard; Cambridge; London, 1985.

що міські поселення, які виникли ще в каролінзький ранньосередньовічний період, відрізнялися від міст, спланованих у пізніший час. Так, у каролінзьких містах церква становила серцевину поселення, навколо якої розвивалася торгова площа. Із XIII ст. в міському ландшафті вже починають домінувати ринкові площі з центрально розміщеною ратушею. Авторка пояснювала таку метаморфозу змінами у соціальній функції міст. Якщо ранньосередньовічні міські поселення часто підпадали під вплив свого феодального сеньйора, то в розвинутому середньовіччі міська купецька верхівка через правову емансипацію зуміла здобути реальну автономію, а подеколи й справжню самостійність (деякі італійські міста, Ганзейський союз та ін.). Зміцнілий правовий статус відразу відобразився на вигляді міста, де ратуша як символ міської влади здобула центральне становище²⁷. У подібному ж ключі на підставі опублікованого картографічного матеріалу А.Сіммс побудувала компаративістське дослідження для ірландського міста Кілкенні, німецького Калькара та угорського Шопрона. Окрім згаданих вище урбаністичних та соціальних маркерів, дослідниця взяла до уваги вуличну сітку, містобудівну ділянку (парцелу), розміщення фортифікаційних споруд²⁸.

Безумовно, така багатостороння та глибока компаративістика була б неможливою без основної карти європейських атласів – кадастру початку або середини XIX ст. Кадастрова мапа, розповсюджена на той час в європейських країнах, якнайдетальніше представляла місто у вигляді сітки нерухомості. Вона показувала, що індивідуальна міська ділянка (парцела), закладена ще під час виникнення міста, була фундаментальною одиницею міського простору та, власне, вторила міський план у доіндустріальний період розвитку міста. Такий методологічний підхід дозволяє фактично встановити ретроспективний план міста від початку його формування²⁹. Утім, не слід абсолютизувати інформативність кадастрових мап. Недостатність чи відсутність відповідного картографічного матеріалу слід доповнювати результатами археологічних розкопок і дальшими архівними пошуками.

Основні виклики

Оскільки загальноєвропейський картографічний проект триває понад півстоліття, у процесі його реалізації час від часу виникає необхідність внести певні корективи, доповнення, запропонувати нові підходи в окремих напрямках досліджень або при їх репрезентації. Подеколи окремі рецензенти та критики

²⁷ *Simms A.* Interlocking spaces: the relative location of medieval parish churches, churchyards, marketplaces and town halls // *Ireland, England and the Continent in the Middle Ages and Beyond: Essays in Memory of a Turbulent Friar, F.X. Martin, O.S.A.* / Eds. H.B.Clarke, J.R.S.Phillips. – Dublin, 2006. – P.222–234.

²⁸ *Simms A.* Unity in diversity: a comparative analysis of thirteenth-century Kilkenny, Kalkar and Sopron // *Princes, Prelates and Poets in Medieval Ireland. Essays in Honour of Katharine Simms* / Ed. S.Duffy. – Dublin, 2013. – P.107–123.

²⁹ Див.: *Kain R.J.P., Baigent E.* The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping. – Chicago, 1992. Див. також: *Szende K.* How far back? Challenges and limitations of cadastral maps for the study of urban form in Hungarian towns // *Städteatlanten: Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa* / Ed. W.Ehbrecht. – Köln; Weimar; Wien, 2013. – P.153–190.

проекту закидали міжнародній команді урбаністів-картографів недостатню увагу до індустріального етапу розвитку міст. Так, нещодавно, у 2010 р., побачили світ перші чотири мапи «Історико-топографічного атласу сілезьких міст» («Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte») із наголосом саме на індустріальному етапі XIX–XX ст. Патрує проект Інститут Гердера з німецького міста Марбург³⁰. Відповідь одного з головних членів робочої групи атласу історичних міст Ф.Оплля (на засіданні Міжнародної комісії з історії міст у Празі 2012 р.) полягала в рекомендації включати карти останніх двох століть з інтервалом 25 або 50 років, наприклад: рубіж XIX–XX ст., міжвоєнний (1920–1930 рр.) і повоєнний (1945–1950 рр.) періоди, а також до 2000 р. Отже, у такий спосіб перекривалися основні етапи соціального та економічного розвитку міст Європи.

Ще одним викликом для команди науковців-урбаністів став «людський фактор», коли критика зажадала надати картографічній продукції глибшого соціального виміру, адже матеріальний ландшафт, що його представляють атласи, – соціально сформований, тобто представляє собою результат переплетення влади, релігії, фортифікації, адміністрації, транспорту та інших факторів. Тож історію окремого міста не слід відокремлювати від широких соціальних процесів. В останніх виданих атласах почали з'являтися такі мапи соціального спрямування, як кількість поверхів у будинках XIX ст. (Лімерик, Ірландія; 2010 р.), структура населення міста XVIII ст. (Краків, Польща; 2008 р.). Дослідники вирішили більше працювати над картами з соціальних та культурних аспектів історії міста: структура населення, публічні споруди, приватні будинки тощо.

Постіндустріальний етап історії суспільства не тільки актуалізував проблеми технічного плану, але й розкрив нові наукові горизонти. У першу чергу йдеться про оцифрування картографічного матеріалу, котрий довгі роки друкувався на папері. Гарний приклад використання цифрових технологій продемонстрували в Італії. Спеціальні комп'ютерні програми дозволили віртуально відтворити зі старовинних мап міста Болоньї давні топографічні ландшафти з чіткою ідентифікацією монастирів, шпиталів, доріг, валів та інших об'єктів³¹.

У 2008 р. вийшов друком первісток серії «Атлас ірландських історичних міст». До паперового варіанту видавці додали компакт-диск з усіма опублікованими мапами. У подібному електронному форматі почали з'являтися атласи австрійських та угорських міст. У Чехії й Ірландії створюються сайти, наповнені картографічним матеріалом паперових видань³². Брауншвайг (земля Нижня Саксонія, ФРН) презентував онлайн-ресурс після виходу друком атласу міста. Розміщені тут мапи геореферовані, що дозволяє накладати їх одну на одну³³.

³⁰ Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.herder-institut.de/staedteatlas-schlesien

³¹ Bocchi F. The four-dimensional city // Medieval Metropolises: Proceedings of the Congress of the Atlas Working Group... – P.29–33.

³² Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.hiu.cas.cz/cs/mapova-sbirka/historycky-atlas-mest-cr; www.ria.ie/research/ihta.aspx

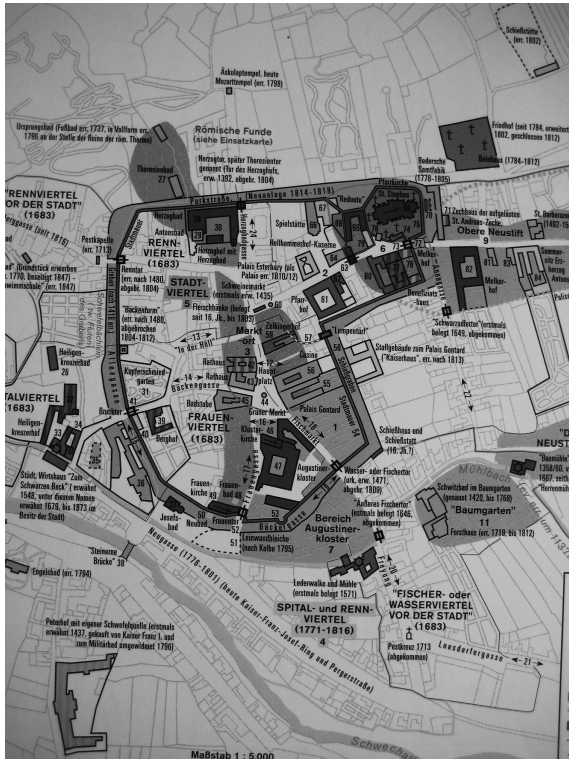
³³ Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Forschung/Braunschweig.html

Але не всі національні атласи публікуються на компакт-дисках або в інтернеті. Певні труднощі з масовим удоступненням карт у цифровому форматі виникають через проблеми з регулюванням прав власності, якими володіють численні юридичні та приватні особи.

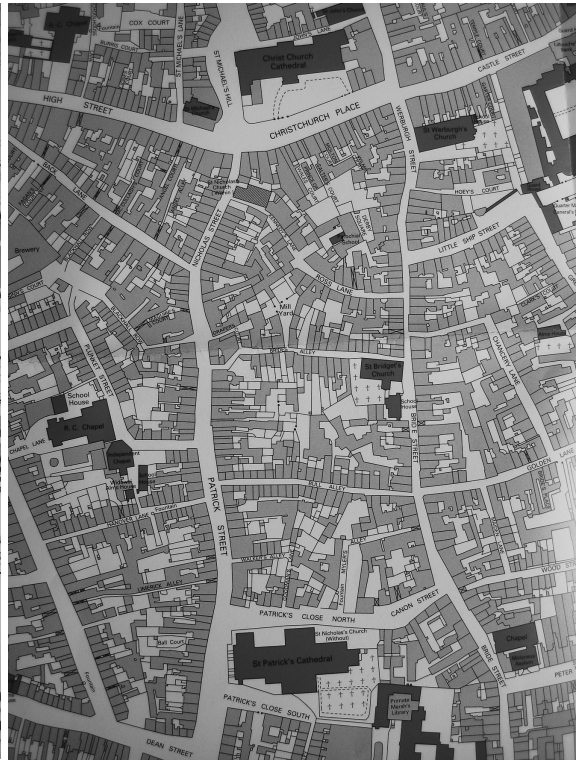
Замість висновків, або Чому Україні слід приєднатися до проекту європейського атласу історичних міст

Один із найуспішніших загальноєвропейських картографічних проектів заслуговує на пильну увагу української гуманітарної спільноти. Упродовж півстолітнього періоду роботи над атласами історичних міст нагромаджено величезний досвід, який ми можемо залучити у вигляді безоплатного соціального капіталу, наприклад через співпрацю з робочою групою з міських атласів. Великий позитив полягає також у тому, що ми навчимося взаємодіяти на міждисциплінарному рівні. На національному щаблі в урбаністичному картографічному проекті створюється потужна наукова команда, в якій беруть участь представники різних наук: картографи, історики, археологи, геодезисти, географи, історики архітектури тощо. Така міждисциплінарна (інтердисциплінарна) співпраця при застосуванні відповідних методик дозволить вийти за межі традиційних наукових дискурсів (скажімо, на нову типологію українських міст у порівняльному вимірі). Лише спільними зусиллями фахівців із багатьох галузей гуманітарного знання можна домогтися нових знань про міське середовище.

Публікація численних оригінальних мап та карт-реконструкцій дозволить дослідникам не тільки оцінити внутрішній рівень урбанізації конкретного міста (щільність забудови, мережа доріг, вулиць і т.д.), але й вийти на регіональні компаративістські студії, створити науково вивірену сітку міських поселень, тобто глибше вивчити зовнішні урбанізаційні процеси на українських землях, а також порівняти їх з аналогами в інших країнах і регіонах Європи. Загальноукраїнський урбаністичний картографічний проект матиме й цінні практичні наслідки, важливі для щоденного життя міста. Наприклад, публікація детальних, широкоформатних планів сприятиме чіткішій локалізації історичних об'єктів, щодо яких є намір проводити археологічну розвідку, а отже – це суттєво підвищить якість і результати розкопок. Багаті на урбаністичну інформацію атласи стануть незамінними посібниками для істориків архітектури та реставраторів, що надзвичайно актуально для багатьох історичних міст України. Зрештою приєднання до європейського гуманітарного простору через виконання спільного картографічного проекту дозволить краще зрозуміти самих себе в родині народів нашого континенту.

Ілюстр.1
Фази розвитку міста Баден, Австрія; фрагмент карти (див.: Baden // Österreichischer Städteatlas, 6, Lieferung. – Wien, 2000)

Ілюстр.2
План Дубліна за кадастром 1846–1847 рр.; фрагмент карти (див.: Dublin, part 2: 1610 to 1756 // Irish Historic Towns Atlas. – №19. – Dublin, 2008)

Ілюстр.3
Розвиток міської території Кракова у XIII–XX ст.; фрагмент карти (див.: Kraków // Atlas Historyczny Miast Polskich. – T.5: Małopolska. – Kraków, 2008)

Ілюстр.4

Вид міста Кельн, гравюра 1531 р. (див.: Köln // Deutscher Städteatlas, Lieferung II. – №6. – Dortmund, 1979)

European atlas of historic towns like the idea arose in the nineteenth century, but in practice only began to be implemented in the second half of the twentieth century, when in 1955 was established the International Commission for the History of Towns (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). The methodological basis for the Atlas of historic towns discussed during the 1950–1960's, until European urbanists not accepted the concept of the German researcher H.Stoob. At the end of 1960's he proposed a coherent scheme of edition, which would allow to conduct comparative studies in European scale. Obligated maps that have had the same scale were declared: cadastral map of the nineteenth century, map of urban environment at the same time, contemporary city map and map of the development town from ancient times to the present. Prior to 2014 in 19 countries interdisciplinary teams of scientists consisting of historians, cartographers, geographers, architects, archaeologists and others published atlases more than 500 European towns. Ukraine, published in 2014 city atlas of the L'viv, most recently joined this prestigious pan-European cartographical project.

Keywords: *European atlas of historic towns, International Commission for the History of Towns (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes), H.Stoob, atlas of L'viv.*

М.І.Ониськів *

КОМУНІКАЦІЯ МОНАРШОГО ДВОРУ ІЗ ПРОВІНЦІЄЮ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ: ВИДАЧА ТА ДОСТАВКА КОРОЛІВСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ ДО ЛЬВІВСЬКОГО Й ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО ГРОДІВ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1674–1683 рр.)

Королівський універсал видавала Коронна канцелярія, документ скріплювався підписом короля, канцелярського урядника (щоправда, не завжди) та малою/великою печаткою. Залежно від ступеня зацікавленості монарха, як головного виразника інтересів держави, у видачі універсалів їх можна розподілити на пріоритетні та другорядні. Більшість королівських універсалів вписували у гродські актові книги, а доставляли їх до гродів безпосередньо з Коронної канцелярії або через приватних осіб, зацікавлених у поширенні інформації з універсалу.

Ключові слова: королівський універсал, Коронна канцелярія, гродська канцелярія, Львівський грод, Перемишльський грод.

Королівські універсали в Речі Посполитій являли собою монарші документи, основною функцією яких було повідомлення населенню положень різноманітних виданих дипломів, уточнення їх змісту, оголошення про скликання сеймиків/сеймів, посполитого рушення, оприлюднення рішень монарха. При цьому вони не творили нового юридичного стану¹. Їхніми адресатами могли виступати як мешканці всієї країни чи окремого регіону, так і представники певних соціальних, етнічних або релігійних груп². Власне, це й відрізняло королівський універсал від мандату (нерідко їх безпідставно ототожнюють³), котрий містив монарший наказ одній людині чи певній категорії/групі та стосувався питань персонального/місцевого значення⁴.

Джерельною базою для цієї статті послужили 76 універсалів короля Яна III Собеського, що їх було внесено в реляційні актові книги («книги до-несень») Львівського та Перемишльського гродських урядів за 1674–1683 рр. Вибір саме таких хронологічних рамок (перше десятиліття правління Яна III) зумовлено прагненням розглянути особливості функціонування королівських універсалів, виданих як під час війни (1674–1676 рр.), так і в мирний період (1677–1683 рр.).

---

* *Ониськів Марта Іванівна* – магістр архівознавства, аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка, кафедра давньої історії України та архівознавства
E-mail: martamn9@gmail.com

¹ Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М.Капраль. – Л., 1998. – С.8.

² На характер акта вказує й походження слова «універсал» від лат. «universus» – «цілий, загальний, усезагальний».

³ *Kętrzyński S.* Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. – Т.І. – Warszawa, 1934. – S.54; *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S.444–445.

⁴ *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Т.І. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925 [репринт 1987р.]. – S.49–50.

Процес видачі універсалу вочевидь принципово не відрізнявся від творення інших різновидів королівської документації. Його підготовкою займалася Коронна канцелярія⁵ – Велика (Більша) або Мала (Менша)⁶ – після відповідного розпорядження короля. Оскільки з 1360-х рр. відбувалося зрівняння урядів канцлера (керівника Великої канцелярії) та підканцлера (очільника Малої), то монарх міг дати подібну вказівку будь-кому з них⁷. Такий наказ міг отримати й великий секретар, який подеколи заступав канцлера чи підканцлера при королі або виконував власне канцелярські функції канцлера, підканцлера чи реґента (технічного керівника канцелярії) під час їх відсутності⁸. Отримавши королівське розпорядження, канцлер, підканцлер або великий секретар доручали одному з писарів Коронної канцелярії підготувати «мінуту» (чернетку) універсалу конкретного змісту. При її створенні писар послуговувався притаманними такому типу актів канцелярськими формулами, беручи приклади з підручників, що використовувались при «ars dictandi»⁹. Мінута ретельно перевірялася й редагувалася, після чого її передавали інтросаторові для написання чистового варіанту універсалу¹⁰. Вивіривши готовий документ, реґент канцелярії подавав його, відповідно, канцлерові, підканцлерові або великому секретареві (тобто тій посадовій особі, від котрої отримав розпорядження щодо підготовки акта) чи безпосередньо монархові¹¹. Документ скріплювала коронна (велика або мала) печатка, свої підписи ставили король, хтось з урядовців канцелярії, а інколи й свідки¹². Подеколи виготовлялася значна кількість однакових королівських універсалів – їх дублювали на випадок надсилання відразу до кількох чи всіх воєводств, повітів Речі Посполитої¹³. Часом в універсалах залишали вільне місце для того, щоб пізніше конкретизувати інскрипцію та вписати адресата¹⁴. Хід підготовки документа контролював реґент королівської канцелярії¹⁵. Слід зазначити, що процес видачі універсалів був однаковим як під час перебування короля у столиці, так і поза нею, адже в подорожах монарха супроводжувала частина канцелярського персоналу з відповідними книгами¹⁶.

У XVII ст. головним фактором при підтвердженні автентичності документа виступали підписи короля та канцлера, підканцлера чи перших секретарів. Більш

⁵ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku: Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004. – S.212.

⁶ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Л., 2002. – С.86; Kancelaria koronna a sejm walny: Instructuarium / Oprac., przetłum., wstępem opatrzył W.Krawczuk. – Warszawa, 1995. – S.5.

⁷ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.86–87.

⁸ Wyczański A. Między kulturą a polityką: Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548). – Warszawa, 1990. – S.57; Chorażyczewski W. Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych. – Toruń, 2007. – S.137–138.

⁹ Середньовічне мистецтво укладання листів та документів, яке викладалося у середніх і вищих школах (див.: Kwaś S. Fundacja kolegiatury epistolografii i sztuki pisania dokumentów w Akademii Krakowskiej w r. 1420 // Małopolskie Studia Historyczne. – Т.6. – Zesz.3/4 (22/23). – Kraków, 1963. – S.119).

¹⁰ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S.446–447.

¹¹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.93.

¹² Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S.446–447.

¹³ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska... – S.327; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІ України). – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.2825–2828, 3028–3030.

¹⁴ ЦДАІ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.994–998; Спр.431. – Арк.1276–1278.

¹⁵ Dąbkowski P. Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce // Pamiętnik Historyczno-Prawny. – Т.ІІІ. – Zesz.2. – Lwów, 1926. – S.10.

¹⁶ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.90.

інтенсивне використання королівського підпису – під впливом відповідних європейських практик – спостерігалося вже в XVI ст. Проект ординації для королівської канцелярії 1574 р. (щоправда, остаточно так і не ухвалений) передбачав, що всі видані акти має підписувати монарх¹⁷. Універсали 1674–1683 рр. містять *підпис короля*, розміщений ліворуч під основним текстом документа¹⁸. Утім, в одному випадку він усе ж відсутній: ідеться про виданий 5 лютого 1676 р. і завірений лише канцлером та регентом Коронної канцелярії універсал, в якому повідомлялося про успішне проведення коронації Яна III¹⁹. Брак монаршого підпису на королівських документах можна пояснити поспіхом у роботі канцелярії, проте для актів 1674–1683 рр. це не було типовим. Можливо, відсутність королівського підпису в універсалі 1676 р. зумовила завантаженість монарха, адже документ було видано під час роботи коронаційного сейму (відбувався 2 лютого – 14 березня)²⁰.

Лише частину універсалів завірено *підписом канцелярського урядника*²¹: розміщувався він під текстом праворуч, переважно у правому нижньому куті²². Документи 1674–1683 рр. в основному підписували регенти та королівські секретарі – як урядовці монарха (не канцлера чи підканцлера²³). Їхні обов'язки не були чітко окресленими (в основному вони виконували політичні та дипломатичні доручення)²⁴, тож король використовував їх у різних справах. Зокрема, вони могли займатися підготовкою текстів монарших листів²⁵. Із XVI ст. королівські секретарі мали значний вплив у канцелярії, про що свідчить призначення їх на посаду самим королем²⁶ та подеколи виконання великим секретарем функцій заступника канцлера чи підканцлера при монархові²⁷. Секретарі, належачи до близького оточення короля, мали бути добре підготовленими до публічних функцій, нерідко вони ставали канцлерами чи єпископами²⁸.

Автентичність королівських універсалів 1674–1683 рр. засвідчили секретарі: Францішек Зиґмунт Галецький (його підпис стоїть на документах 1674–1675 і 1681 рр.)²⁹, Станіслав Сарновський (1675 і 1677 рр.)³⁰; пізніше був

¹⁷ Chorażyczewski W. Przemiany organizacyjne... – S.213–215.

¹⁸ Див., напр.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.994–998.

¹⁹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.420. – Арк.586–590.

²⁰ Chronologia sejmów polskich 1493–1793 / Zest. i wstępem opatrzył W.Konopczyński // Polska Akademia Umiejętności: Archiwum Komisji Historycznej. – Ser.2. – T.IV. – №3. – Kraków, 1948. – S.157.

²¹ Близько 20% опрацьованих документів не мають підпису канцелярського урядника (якщо це оригінал, уклеєний/прошитий у гродську книгу) або про нього не згадано (якщо це копія) (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.688–690; Спр.431. – Арк.1276–1278, 1547–1550, 1796–1800; Спр.433. – Арк.246–248, 1032–1033, 1126–1130; Спр.437. – Арк.1706–1709; Спр.435. – Арк.2115–2116; Спр.446. – Арк.1781–1784; Ф.13. – Оп.1. – Спр.417. – Арк.1714–1720; Спр.419. – Арк.1860–1863; Спр.421. – Арк.254–258, 2530–1532).

²² Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.2825–2828.

²³ Wyczański A. Między kulturą a polityką... – S.55.

²⁴ Ibid. – S.24–28.

²⁵ Ibid. – S.64–65.

²⁶ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku. – Poznań, 1998. – S.43.

²⁷ Wyczański A. Między kulturą a polityką... – S.57.

²⁸ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych... – S.43.

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.672–674, 994–998, 999–1000, 1060–1062; Спр.431. – Арк.1567–1570; Ф.13. – Оп.1. – Спр.417. – Арк.1957–1958, 2069–2074, 2261–2264; Спр.421. – Арк.2037–2038; Спр.418. – Арк.733–736, 1101–1104; Спр.434. – Арк.1436–1438.

³⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1295–1298; Спр.431. – Арк.1469–1470; Спр.433. – Арк.1948–1950; Спр.436. – Арк.753–754; Спр.434. – Арк.1058–1061; Ф.13. – Оп.1. – Спр.419. – Арк.1312–1314; Спр.426. – Арк.2028–2031.

регентом Коронної канцелярії)³¹, Станіслав Вібанський (1678 р.)³², Францішек Камоцький (1678 і 1680 рр.)³³, Людвік Миколай Граб'янський (1679–1680 рр.)³⁴, Станіслав Антоній Щука (1679 і 1681 рр.)³⁵; із 1675 р. був королівським секретарем, а впродовж 1684–1688 рр. – регентом Великої канцелярії³⁶, Ян Закшевський (1682 р.)³⁷, Кшиштоф Ярановський (1681–1683 рр.)³⁸. Серед регентів, котрі підписували в той час королівські універсали, були Станіслав Буженський (1676 р.)³⁹, Ян Станіслав Вітвіцький (1677–1678 рр.)⁴⁰ та Станіслав Каєвський (1677 р.)⁴¹. Один з універсалів містить підпис королівського покойового писаря Марцина Оборського⁴² (на той час лівського старости⁴³). У цьому випадку універсал стосувався заборони військовим чинити будь-які кривди або самовільно збирати податки з мешканців Самбірської економії, котра була столовим маєтком, а отже – територією власних зацікавлень короля.

Слід зазначити, що використання й трактування підпису канцелярського урядника як одного з головних чинників підтвердження автентичності монаршого універсалу спостерігалось не завжди. Так, доволі часто в початкових частинах облят документів⁴⁴ чи при передачі в них підписів гродські канцеляристи могли не згадувати про підпис канцелярського урядника, який насправді містився в оригіналі монаршого універсалу⁴⁵.

Для підтвердження відповідності змісту королівського універсалу чинним правам і законам майже до кінця XV ст. вимагалось скріплення його малою печаткою, а після 1472 р. – особистим підписом канцлера⁴⁶. Усі розглянуті

³¹ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / Pod red. A.Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1992. – S.201.

³² ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.655. – Арк.542; Ф.13. – Оп.1. – Спр.426. – Арк.2976–2979.

³³ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.437. – Арк.2311–2314; Спр.440. – Арк.3312–3314.

³⁴ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.439. – Арк.388–392; Спр.657. – Арк.113; Спр.440. – Арк.2825–2828, 3028–3030; Ф.13. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.2360–2364; Спр.432. – Арк.461–462. Підписи Л.М.Граб'янського під універсалами за 1679–1680 рр. свідчать про призначення його королівським секретарем раніше, аніж 1680 р., як про це стверджував О.Загуровський (див.: *Zagórowski O. Grabiański Ludwik Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. – T.VIII. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959–1960. – S.464.*)

³⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.177–182; Ф.13. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.2369–2371, 2828–2831; Спр.434. – Арк.405–409.

³⁶ Urzędnicy centralni i nadworni Polski... – S.206; ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.177–182; Ф.13. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.2369–2371, 2828–2831; Спр.434. – Арк.405–409.

³⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.1424–1428.

³⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.441. – Арк.1563–1568; Спр.446. – Арк.1323–1325, 1781–1784; Ф.13. – Оп.1. – Спр.437. – Арк.952–954, 1815–1816.

³⁹ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.432. – Арк.2399–2400; Ф.13. – Оп.1. – Спр.420. – Арк.586–590.

⁴⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.434. – Арк.991–993; Ф.13. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.757–761, 2560–2564; Спр.427. – Арк.83–86.

⁴¹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.423. – Арк.1112–1115.

⁴² Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.39–41.

⁴³ Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. E.Dubas-Urwanowicz, W.Jarmolik, M.Kulecki, J.Urwanowicz. – Kórnik, 1994. – S.182.

⁴⁴ Облята вьяляда собою копіювання (здебільшого дослівне переписування) документа без жодних орфографічних чи стилістичних змін (див.: *Sochaniewicz S. Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie. – Lwów, 1912. – S.15.*) Початкова й кінцева частини обляти (перед і після тексту скопійованого документа) містили записи працівників гродської канцелярії.

⁴⁵ Пор. обляти одного й того самого королівського універсалу, копію якого вписано до перемиської гродської книги (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.419. – Арк.1307–1310, 1310–1312), а оригінал уміщено у лівських гродських актах (див.: Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1469–1470, 1471–1472).

⁴⁶ *Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – S.461.*

універсали було скріплено саме *печатками*. Здебільшого використовували велику або малу коронні печатки, причому в обляті документа вказувалося, печаткою якої канцелярії – Великої чи Малої – його завірено. Часто така вказівка могла міститися в початковій частині обляти, тоді як у кінцевій зазначалося лише про наявність печатки (або навпаки)⁴⁷. Очевидно через неувважність гродського канцеляриста в одній з облят у початковій частині вказано про скріплення універсалу великою печаткою, натомість у кінцевій – про використання малої⁴⁸. Зміст документа, вочевидь, не впливав на використання різних коронних печаток, адже юридична сила від них не залежала⁴⁹. Оскільки канцлер і підканцлер були урядниками Корони, а не короля, то й печатки Великої та Малої канцелярій уважалися коронними (державними)⁵⁰. Ця тенденція зберігається й у випадку розглянутих універсалів 1674–1683 рр.: рідко трапляється, щоб монарх в акті описував печатки як свої («печаткою малою коронної канцелярії скріплений» – у початковій частині обляти, «печаткою нашою» – у короборації)⁵¹, частіше їх позначали як коронні («і печаткою великою коронної канцелярії скріплений» – у початковій частині обляти, «печатка коронна притиснена» – у короборації)⁵².

Траплялися випадки, коли для завірення універсалів використовувалися інші печатки, зокрема покойова («sigillo subiculari») ⁵³. Хоча, згідно з сеймовою конституцією 1607 р., її (як і сигнетову, що їх відносили до приватних печаток монарха) не можна було використовувати «для справ Речі Посполитої», а скріплені нею документи не мали жодної правової сили⁵⁴. У короборації одного з таких універсалів використання покойової печатки пояснювалося чи то відсутністю, чи то зношеністю коронної («через дефект коронної печатки, покойову притиснути ми наказали») ⁵⁵.

Можна стверджувати, що на рівні Коронної канцелярії намагалися виконувати законодавчі приписи щодо використання лише великої чи малої коронних печаток для скріплення публічних документів⁵⁶. Дещо відмінна ситуація спостерігалася на рівні гродів, де, як видається, достатньою вважалася наявність у документі будь-якої печатки, котра мала відношення до Корони

⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.753–754; Спр.440. – Арк.177–182; Спр.441. – Арк.1563–1568; Спр.446. – Арк.1781–1784; Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.39–41; Спр.417. – Арк.2261–2264; Спр.418. – Арк.1101–1104.

⁴⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.446. – Арк.1323–1325.

⁴⁹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.87.

⁵⁰ Chorażycowski W. Przemiany organizacyjne... – S.222.

⁵¹ «sigillo minoris cancellaria[e] regni communitas», «pieczęcia nasza» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.753–754; Спр.446. – Арк.1781–1784; Ф.13. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.1424–1428). Короборація – перелік засобів, що засвідчували автентичність документа (див.: Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра документів середньовіччя // Архів України. – 1974. – №6. – С.19).

⁵² «sigillo[que] maioris cancellaria[e] regni communit[as]», «pieczęć koronna przycisniona» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.432. – Арк.2399–2400).

⁵³ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.672–674, 688–690, 831–833; Спр.431. – Арк.1547–1550.

⁵⁴ Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane. – Т.ІІ. – Petersburg, 1860. – S.437.

⁵⁵ «in defectu koronney pieczęci, покойową przycisnąć roskażalismu» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.421. – Арк.844–848).

⁵⁶ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.88.

чи королівської особи. Наприклад, покойову печатку в універсалі гродські канцеляристи не завжди описували як таку (тобто «печаткою покойовою»)⁵⁷, а обмежувалися загальним твердженням про скріплення документу печаткою («печаткою скріплений») у початковій частині обляти⁵⁸, чи вказівкою про місце розташування печатки («Місце печатки») – у кінцевій⁵⁹.

Підписи свідків не були обов'язковим елементом завірення королівських універсалів і наявні тільки у трьох вписах, датованих 1674 і 1676 рр.⁶⁰, причому два з них містять копії одного й того ж універсалу. Свідком став Ян Шумовський, коронний надвірний підскарбій (обіймав цей уряд у 1668–1679 рр.)⁶¹, а універсали, під якими проставлено його підпис, стосувалися створення у прикордонних воеводствах нових комор для збору податків (зважаючи на втрату подільських унаслідок воєнних дій).

Фактично законодавчі вимоги щодо видачі автентичної та відповідної законодавству королівської документації у випадку універсалів виконувалися не завжди. На практиці для визнання королівського акта автентичним достатньо було підпису монарха (без участі канцелярських урядників) та печатки (великої/малої коронної або покойової королівської). Пояснюється це тим, що універсали не творили нового юридичного стану, лише публікували зміст уже наявних дипломів і рішень; скликали й повідомляли про сеймики та посполите рушення, різноманітні події у житті держави⁶².

***

Зміст королівських універсалів суттєво не впливав на процедуру їх видачі, натомість цільове призначення того чи іншого акта могло позначитися на обставинах його доставки в конкретні регіони та подальшого функціонування. Визначальним чинником, що може бути критерієм поділу монарших універсалів на групи, ставав ступінь зацікавленості короля – у першу чергу, як головного виразника інтересів усієї країни – у видачі та поширенні інформації за допомогою універсалу. До першої групи відносимо *пріоритетні для держави* універсали, які становлять більшість і є доволі інформативними з політичного й публічного поглядів. Їх можна розділити на умовні підгрупи: військові, сеймикові/сеймові, податкові. Перші, природно, найінтенсивніше видавалися в період війни. Видача других прив'язувалася до встановленого часу скликання сеймів, що мали відбуватися раз на два роки (за нагальної потреби їх могли скликати й частіше), та сеймиків – до й після них⁶³. Інтенсивність видачі

⁵⁷ «sigillo cubicularis» (див.: ІЦІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.672–674, 688–690, 831–833).

⁵⁸ «sigillo communitum» (див.: Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.688–690).

⁵⁹ «Locus sigilli» (див.: Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.672–674).

⁶⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.831–833; Ф.13. – Оп.1. – Спр.417. – Арк.2238–2240; Спр.421. – Арк.844–848.

⁶¹ Urzędniczy centralni i nadworni Polski... – S.207. Завідував королівськими доходами, інколи заміняв великого підскарбія, що керував королівським скарбом, його доходами, видатками, які здійснювались відповідно до вказівок сейму чи сенату, та звітував про це на кожному сеймі (див.: *Грабеньский В.* История польского народа. – Минск, 2006. – С.207).

⁶² *Капраль М.* Привілеї міста Львова... – С.8.

⁶³ *Грабеньский В.* История польского народа. – С.219.

податкових універсалів залежала від ухвалення сеймом податків і була однаковою як у час війни, так і в мирний період. Зрозуміло, що впродовж 1674–1683 рр. поява таких універсалів пов'язувалася із забезпеченням військових інтересів держави.

Дану групу монарших універсалів можна розподілити й на загальнодержавні та регіональні. Перші становили більшість. До них включаємо ті королівські акти, що скликали посполите рушення або вибранецьку піхоту (згідно з постановою сейму); передсеймові сеймики, котрі одночасно відбувались по всій країні (суттєві відмінності могли існувати в період проведення додаткових передсеймових, зважаючи на зрив попередніх, чи реляційних сеймиків⁶⁴). Також загальнодержавними були й податкові універсали, видача яких відбувалася внаслідок ухвалення загальнодержавним сеймом рішення про збір податків, а податкова система країни в основному не мала регіональних відмінностей.

Другу групу монарших універсалів можна окреслити як *другорядні для держави*. Зацікавленими у видачі та поширенні інформації з них були окремі соціальні, етнічні, релігійні прошарки, жителі певних територій Речі Посполитої. До цієї групи відносимо королівські універсали, що стосувалися євреїв⁶⁵, «релігії грецької»⁶⁶, подільських вигнанців⁶⁷, локальної безпеки (від свавілля військових)⁶⁸, грецьких купців⁶⁹, окремих цехів (пивоварів у Перемишлі⁷⁰), деяких митних питань⁷¹, обрання місцевих урядників (зокрема підчасого Львівської землі⁷²). Другорядні універсали, яких було видано менше, аніж пріоритетних (близько 30% від загальної кількості актів 1674–1683 рр.), видавалися переважно під час затишшя у війні або в мирний період.

Королівські універсали першої групи (нерідко й другої) доставляли до гродських канцелярій (як інформаційно-пропагандистських установ) для ознайомлення представників не лише привілейованого шляхетського стану, а всього суспільства⁷³. Цього вимагала й кінцева формула публікації⁷⁴ в розглянутих

⁶⁴ Тобто післясеймових зібрань, на яких заслуховували звіт сеймових послів та ухвалювали рішення стосовно виконання постанов (див.: *Вінниченко О.* Функціонування післясеймових сеймиків у світлі податкових актів сеймів Речі Посполитої (1633–1647) // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* – Вип.39/40. – Л., 2005. – С.37–68).

⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.421. – Арк.2037–2038; Спр.430. – Арк.2369–2371, 2360–2364; Спр.434. – Арк.405–409; Спр.436. – Арк.2015–2016; Спр.435. – Арк.1394–1396; Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.999–1000.

⁶⁶ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.2828–2831; Спр.434. – Арк.1436–1438; Спр.435. – Арк.1586–1590; Ф.9. – Оп.1. – Спр.437. – Арк.2311–2314; Спр.440. – Арк.177–182. Див. також: *Ониськів М.* Два королівські універсали 1678 і 1679 років до мешканців Львова і Львівської землі в справах «релігії грецької» // *Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць / За ред. О.Аркуші, О.Вінниченка, М.Мудрого.* – Т.8. – Ч.2: Культура, освіта, наука, церква [Вісник Львівського університету: Серія історична: Спеціальний випуск'2012]. – Л., 2012. – С.29–43.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1567–1570; Ф.13. – Оп.1. – Спр.423. – Арк.1112–1115.

⁶⁸ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.39–41; Спр.419. – Арк.1860–1863.

⁶⁹ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.753–754.

⁷⁰ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.436. – Арк.1424–1428. Див. також: *Arłamowski K.* Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce. – Przemyśl, 1931. – S.136–147.

⁷¹ ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.437. – Арк.952–954.

⁷² Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.433. – Арк.246–248.

⁷³ *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska... – S.217.

⁷⁴ Оголошення про видачу документа, іноді з повідомленням про це його адресата (див.: *Купчинський О.А.* До питання про характеристику формуляра... – С.18).

універсалах («А цей універсал наш для якнайшвидшої відомості й ефективно-го виконання по ґродах, парафіях та інших звичайних місцях публікувати й оголосити наказуемо») ⁷⁵. Прикінцева публікація розміщувалась у тій частині формуляра універсалу, що також включала перелік засобів засвідчення автентичності документа. Останнє говорить про значну роль цієї клаузули для надання юридичної сили цьому виду актів. Із XVI ст. розповсюдження набула практика вписання до ґродських книг різних видів документації, виданої королем чи його урядниками ⁷⁶, а ґродський суд на рівні повіту ставав судовою установою першої категорії ⁷⁷. Унесення королівських універсалів саме до ґродських книг пов'язувалося з тим, що ґродська канцелярія обслуговувала не тільки судові засідання, але й працювала як допоміжна адміністративна установа повіту при ґродському уряді ⁷⁸. Причому функціонувала постійно, незалежно від часу проведення судових засідань. Не діяла канцелярія лише в неділю та у великі християнські свята (Різдво, Великдень, Благовіщення, храмові тощо) ⁷⁹. Облятація універсалів до ґродських книг пояснюється ще й правом вічності, яке ґродські канцелярії отримали від XVI ст. Це означало, що ґродські акти й унесені до них документи набували вічної доказової сили ⁸⁰.

Існували різні способи доставки універсалів до ґродів. Серед них можна виділити три основних: напряму з королівської канцелярії; через інший ґрод; за посередництва зацікавлених осіб. Доставлені оригінали документів являли собою один аркуш великого формату, який привозили у складеному вигляді (переважно згинали два рази вертикально, потім один раз горизонтально). Їх вручали ґродському старості (як королівському намісникові) ⁸¹ або, за його відсутності, підстарості ⁸². Саме ґродський уряд – не канцелярія (хоча й вона підпорядковувалася старості) – приймав королівську документацію ⁸³. Про останнє свідчить вступна частина обляти: «До уряду й актів нинішніх ґродських, старостинських львівських...» ⁸⁴. Близько половини оригіналів королівських універсалів першої групи (в основному це були сеймикові/сеймові), які доставили до Львівського ґроду, залишалися в його канцелярії. Решту після облятації повертали тим, хто їх приносив, і за необхідності ці акти могли подавати до інших ґродів.

Безпосередньо з королівської канцелярії універсали могли надсилати до всіх ґродів конкретної землі. Наприклад, згідно з інструкцією для Коронної

⁷⁵ «A ten uniwersal nasz dla iako nayprzedej wiadomosci y skuteczney executiey po grodach, parafiach y innych zwyczaunych mieyscach publikowac y oglosic rosказuiemu» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.417. – Арк.1714–1720).

⁷⁶ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska... – S.78.

⁷⁷ Купчинський О. Земські і ґродські судово-адміністративні фонди Львова. – К., 1998. – С.17.

⁷⁸ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska... – S.87; Купчинський О. Земські і ґродські судово-адміністративні фонди... – С.16.

⁷⁹ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska... – S.153.

⁸⁰ Захарчишина П.І. Писарі й архівісти земських та ґродських канцелярій на західноукраїнських землях у XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – №1. – С.18.

⁸¹ Купчинський О. Земські і ґродські судово-адміністративні фонди... – С.17.

⁸² Kancelaria koronna a sejm walny... – S.87; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С.19.

⁸³ Купчинський О. Земські і ґродські судово-адміністративні фонди... – С.17.

⁸⁴ «Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia Leopoliensia...» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.435. – Арк.2115–2116).

канцелярії XVII ст., весь комплекс королівських сеймикових/сеймових листів, який включав й один відповідний універсал, належало відправляти в окремих в'язках і вручати кожному старості, а за його відсутності – гродському підстарості⁸⁵. Таким чином, і Львівський, і Перемишльський гроди отримували «свій» примірник універсалу, з якого виготовляли копії – у вигляді завірених витягів (екстрактів) – для поширення змісту універсалу на території повітів Руського воеводства: «Котрий то універсал, щоб до відомості всіх дійшов, то публікувати по судових гродах і через витяги по повітах розіслати урядам доручаемо...»⁸⁶. Із чотирнадцяти універсалів, облятацію яких здійснено як у львівських, так і в перемишльських актах, тільки стосовно чотирьох зазначено, що документ у вигляді витягу чи того самого оригіналу надійшов із Львівського гроду до Перемишльського. Очевидно, решту універсалів, що їх подано до обох гродів, відправляли до них із Коронної канцелярії окремо. Але незалежно від того, до якого гроду скеровували королівські акти, скоріше за все їх спершу доставляли у Львів, а вже звідти переправляли до інших адміністративних центрів Руського воеводства. Зокрема, сеймикові/сеймові універсали спочатку потрапляли до Львова, відтак до Перемишля, далі до Сянока й Жидачева⁸⁷. Принаймні всі універсали (за винятком одного), облятовані в обох гродах, було внесено до львівських гродських актів на 4–8 днів раніше, аніж до перемишльських.

Доставка королівських універсалів з одного гроду до іншого полягала у створенні канцеляристами завіреного витягу (екстракту) з впису універсалу, облятованого у книгах їхнього гроду, та пересилці його (витягу) до іншого старостинського уряду. Указівки на таку процедуру, дописані канцеляристами Коронної канцелярії, зустрічаємо як на зворотах оригіналів монарших універсалів, вклеєних/ушитих у львівські акти («До гроду Львівського. Там звідти до Сяноцького...»⁸⁸; «Універсал до Львівського гроду Руського воеводства, який універсал через витяги уроджений регент має переслати гродом Сяноцького, Жидачівського та Перемишльського»⁸⁹; «Універсал до Львівського гроду Руського воеводства, який універсал уроджений регент Львівської гродської канцелярії повинен буде через витяги послати до гродів Жидачівського, Перемишльського і Сяноцького»⁹⁰), так й у прикінцевій клаузулі (публікації) документа («А зараз той універсал, щоб до відомості всіх прийшов, головним гродом публікувати і довоколишнім гродом через витяги переказувати

⁸⁵ Kancelaria koronna a sejm walny... – S.8.

⁸⁶ «Który to uniwersał, aby do wiadomości wszystkich przyszedł, co publikować po grodach sądowych y per extractum po powiatach rozęsłać wżędom zlecamy...» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1796–1800).

⁸⁷ Kancelaria koronna a sejm walny... – S.87–88.

⁸⁸ «Do grodu Lwowskiego. Tam stąd do Sanockiego...» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1276–1278).

⁸⁹ «Vniuersał do grodu Lwowskiego woiewodztwa Ruskie[go], który vniuersał per extractum vrodz[ony] regent ma przesłać grodom Sanockie[go], Zydaczowskiego y Przemyskiego» (див.: Там само. – Арк.1473–1474).

⁹⁰ «Vniuersał do grodu Lwowskie[go] w[oiewo]dztwa Ruskiego, który vniuersał vrodz[ony] regent cancellariey grodzkiey Lwow[skiey] powinien będzie per extractum posłać do grodow Zydaczowskiego, Przemyskiego y Sanockie[go]» (див.: Там само. – Арк.1471–1472).

наказуемо...»⁹¹. Бачимо, що відповідальність за підготовку та відправлення витягів з облят універсалів було покладено на регента визначеної (у даному випадку Львівської) гродської канцелярії як безпосереднього її керівника⁹².

Серед розглянутих перемишльських вписів в одному випадку королівський універсал було вписано в акти у вигляді екстракту, доставленого з Львівського гроду. Цей витяг містить датацію, початкову й кінцеву частини «львівської» обляти універсалу (див. нижче). Примітно, що після здійснення впису цієї обляти до перемишльських актів її повернули, очевидно, тій особі, котра привезла витяг до Перемишля.

У трьох випадках королівські універсали з Львівського гроду до Перемишльського доставили у вигляді оригіналів, а не копій⁹³. Це відбувалося так, ніби Львівський грод «позичав» оригінал Перемишльському. В одному випадку вказано, що збережений у Львівському гроді універсал видано тамтешнім підстаростою⁹⁴: «Після вписання ж того самого листа оригінал при актах залишений. З актів гродських старостинських львівських виданий Александром Дрогомиром, підстаростою та [...] гродським львівським»⁹⁵. Канцеляристи Львівського гроду на зовнішній стороні таких документів писали дату здійснення їхньої облятації до львівських гродських актів, яка в подальшому полягала у вклеюванні/вшиванні оригіналу документа до відповідного зошита майбутньої актової книги⁹⁶. Тобто після повернення оригіналу до Львівського гроду ця дата допомагала канцеляристам вкласти його в потрібний зошит. Для прикладу, у львівській гродській книзі облятація двох монарших універсалів-«вісі»⁹⁷ записана під 1 червня 1675 р.⁹⁸ Після цього їх передали до Перемишльського гроду, там облятували під 10 червня⁹⁹, а потім повернули до Львівського гроду та вклали до зошита, що містив вписи у львівські гродські акти за 1 червня.

Структура обляти переданих оригіналів монарших універсалів була такою

⁹¹ «A teraz ten vniuersal, aby do wiadomosci wszytkich przyszedł, grodom principalnym publikowac u okolicznym grodom per extractum communicowac rosказуіemu...» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.421. – Арк.2530–2532).

⁹² *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe... – S.9.

⁹³ ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.1101–1104; Спр.419. – Арк.1307–1312.

⁹⁴ Львівським гродським підстаростою впродовж 1668–1670 і 1672–1676 рр. був Александр Дрогомир (див.: *Maleczyński K.* Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783. – Lwów, 1938 [Zabytki Dziejowe: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – T.VI. – Zesz.1]. – S.40–41).

⁹⁵ «Post ingrossationem vero eorundem literarum originale circa acta reclitum. Ex actis castrensibus capitanealibus Leopoliensibus extraditum Alexander Drogomir, vicescapitaneus et [...] castren[sis] Leopoliens[sis]» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.1101–1104).

⁹⁶ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.1101–1104; Спр.419. – Арк.1307–1310, 1310–1312, 1312–1314. Також дату могли вписувати на випадок, коли б вккладений документ випав із зошита, тож його можна було повернути й прошити/уклеїти у відповідному місці (див.: Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.2825–2828, 3312–3314).

⁹⁷ Потрійні універсали, що вимагали негайного і пришвидшеного збору війська у зв'язку з близькою небезпекою (див.: *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska... – S.319). Давніше «вісі» були вітками лози, що відправлялися від короля до найвищих урядників регіону (воевод, каштелянів, старост), а ті через посланців переказували інформацію про початок походу своїм підлеглим і підданам. Вітки лози символізували кару для тих, хто відмовлявся від виконання військової повинності (див.: *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. – London, 1993. – S.10).

⁹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1469–1470, 1471–1472, 1473–1474.

⁹⁹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.419. – Арк.1307–1314.

ж, як і у випадку витягу, доставленого з Львівського ґроду Перемишльському, за винятком однієї деталі: оскільки до Перемишля надсилали оригінали, то вони не мали початкової й кінцевої частин обляти, здійсненої канцеляристами Львівського ґроду. Тож перемишльські канцеляристи вписували «уявну» початкову частину львівської обляти, яка не завжди відповідала насправді вписаному пізніше у львівські ґродські акти. Наприклад, початкова частина обляти у львівській ґродській книзі була такою: «Облята листа священного королівського маєстату до мешканців королівства, щоб ув'язнювали дезертирів [з] обозів, змісту наступного»¹⁰⁰, натомість у перемишльські акти вписано зовсім іншу початкову частину нібито львівської обляти того ж універсалу: «Принесений є лист-універсал священного королівського маєстату до мешканців Руського воеводства у справі схоплення з обозів утікачів-жовнірів тих самих, власне каптуровим судам той самий виданий, рукою того самого священного королівського маєстату і печаткою скріплений, змісту наступного»¹⁰¹. Також перемишльські канцеляристи додавали елемент, властивий для екстрактів, у вигляді яких вони нібито отримали оригінали: «З актів ґродських старостинських львівських виданий. Корегував Мрозовицький»¹⁰².

Із королівської канцелярії та інших ґродів монарші універсали доставляли переважно королівські дворяни¹⁰³. Зокрема, у 1674–1683 рр. акти до Перемишльського ґроду привозили Павел Пацлавський (упродовж 1674–1678 рр.), Анджей Піскоровський (у 1674–1675 рр.) та Александр Бітомський (1676, 1678 і 1680 рр.).

Монарші універсали до ґродських урядів могли доставляти *зацікавлені* в їх оприлюдненні *особи* або їхні клієнти, слуги, підлеглі, наближені тощо. Для прикладу, королівські акти у справах «релігії грецької» привезли члени Львівського ставропігійського братства Георгій Корендович¹⁰⁴ та Іван Мокрицький¹⁰⁵ – особи з оточення тодішнього львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського. Доставкою податкових монарших універсалів, дотичних питань, які перебували у віданні державної митниці, займалися урядовці цієї установи. Зокрема, до Перемишльського ґроду такі універсали привозили писар коронної митниці Альберт Єзлерст¹⁰⁶ та її наглядач Францішек

¹⁰⁰ «Oblata [ite]rarum S[acrae] R[egiae] M[aiestatis] ad incolas regni quaten[us] desertores castrorum captiuent, tenoris talis» (див.: Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.1060–1062).

¹⁰¹ «Oblata[e] sunt litera[e] vniuersales Sacra[e] Regia[e] Maiestatis ad incolas palatinatus Russia[e] ratione captiuit[at]ion[e] ex castris profugorum militum eorundem, ysem iudic[i]is capturalibus eadem emanat[ae], manu eiusdem Sacra[e] Regia[e] Maiestatis et sigillo communit[ae], tenoris talis» (див.: Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.1101–1104).

¹⁰² «Ex actis castrensibus capitanealibus Leopoliensibus extraditum. Correx[it] Mrozowicki» (див.: Там само. – Спр.419. – Арк.1307–1310, 1310–1312). Ян Францішек Мрозовицький був тоді львівським ґродським підписком (див.: *Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy...* – S.75).

¹⁰³ *Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku.* – Warszawa, 1991. – S.40.

¹⁰⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.437. – Арк.2311–2314; *Ониськів М.* Два королівські універсали... – С.31–32.

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.177–182; *Ониськів М.* Два королівські універсали... – С.31–32.

¹⁰⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.417. – Арк.2238–2240.

Єзерський¹⁰⁷. Два подібних універсали до Перемишльського ґроду¹⁰⁸, а один і до Львівського¹⁰⁹ доставив перемишльський міщанин Ґіацинт Рудничек, який, очевидно, був причетним до функціонування митних установ.

При доставці універсалів королівські дворяни (вочевидь, якщо була така можливість) їхали поштовими шляхами, а для перепочинку та зміни коней послугоувалися встановленими зупинками¹¹⁰. Зрозуміло, що могли використуватися й будь-які інші дороги¹¹¹. Докладно невідомо, скільки часу займала доставка королівських універсалів від місця перебування монарха й Коронної канцелярії до Львова чи Перемишля – знаємо лише дати видачі документа та його облятації в тому чи іншому ґроді, яка відбувалася вже після оголошення акта перед населенням. Зіставлення хронологічних проміжків між цими двома датами дозволяє виокремити ті універсали, які потребували нагального введення в дію¹¹². Загалом якнайшвидше намагалися доставити й опублікувати пріоритетні для держави акти у военний час. Зокрема документ, виданий в Яворові, до Львівського ґроду могли привезти приблизно за два дні (із розрахунку 50 км на день¹¹³, при тому, що відстань від Львова до Яворова становить приблизно 54 км). Крім цього, потрібно виділити час і на публічне оголошення. Тож виходить, що за 3–4 дні акт мав бути вписаний до ґродської книги. Саме так і було з королівськими універсалами-«wісі», облятованими у Львівській ґродській канцелярії за 2–6 днів після їх видачі в Яворові¹¹⁴. Монарший універсал із Варшави могли привезти до Львова через 8 днів після видачі. Саме за стільки днів і було доставлено королівський універсал, виданий 22 червня 1674 р., в якому йшлося про збір ланової піхоти з Руського, Белзького та Люблінського воеводств, її зосередження до 16 липня у Львові та перебування тут під керівництвом Еліаша Лонцького¹¹⁵. Натомість у мирний період універсал із того ж таки Яворова, що стосувався виплати купецької «донативи», облятували у Львівському ґроді аж за 22 дні після його видачі¹¹⁶. Виданий у Варшаві монарший акт подібного змісту облятували у львівських ґродських актах більше, ніж через місяць¹¹⁷.

На окрему увагу заслуговує час облятації сеймикових/сеймових королівських універсалів, терміни публікації яких регламентувала конституція 1569 р.: не пізніше 2–3 тижнів перед скликанням сеймику¹¹⁸. Відповідно, між видачею сеймикового універсалу, наприклад у Варшаві, та його облятуванням у львівських ґродських актах могло минути й 36 днів¹¹⁹, але за умови,

¹⁰⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.2560–2564.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.421. – Арк.844–848; Спр.422. – Арк.757–761.

¹⁰⁹ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.434. – Арк.991–993.

¹¹⁰ *Maliszewski K.* Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. – Toruń, 2001. – S.32.

¹¹¹ *Chyńczewska-Hennel T.* Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. – S.40.

¹¹² Королівський універсал вводили в дію, оголошуючи його зміст усьому чи визначеній частині суспільства (див.: *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska... – S.214).

¹¹³ *Ibid.* – S.213.

¹¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1469–1470, 1471–1472, 1473–1474, 1547–1550.

¹¹⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.688–690.

¹¹⁶ Там само. – Спр.437. – Арк.1706–1709.

¹¹⁷ Там само. – Спр.434. – Арк.991–993.

¹¹⁸ *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska... – S.214; *Kancelaria koronna a sejm walny...* – S.63.

¹¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.441. – Арк.1563–1568.

що від публікації до дати скликання сеймику залишалось хоча б два тижні. Практичну реалізацію вимог згаданої конституції щодо універсалів, унесених до львівських гродських актів у 1674–1683 рр., представлено в таблиці.

Дата й місце видачі універсалу	Кількість днів між видачею універсалу та його облятацією у гроді	Дата здійснення облятації універсалу у гроді	Кількість днів між облятацією універсалу та скликанням сеймику	Дата скликання сеймику (тип зібрання)	Час і місце проведення вального сейму ¹
7 листопада 1675 р., обоз над річкою Збруч ²	19	26 листопада 1675 р.	35	31 грудня 1675 р. (передсеймовий)	2 лютого ³ – 14 березня 1676 р., Краків
3 листопада 1676 р., Жовква ⁴	8	11 листопада 1676 р.	29	10 грудня 1676 р. (передсеймовий)	14 січня – 26 квітня 1677 р., Варшава
16 вересня 1678 р., Яворів ⁵	30	15 жовтня 1678 р. ⁶	19	3 листопада 1678 р. (передсеймовий)	15 грудня 1678 р. – 4 квітня 1679 р., Гродно
16 вересня 1678 р., Яворів ⁷	48	2 листопада 1678 р. ⁸	1	3 листопада 1678 р. (передсеймовий Подільського воєводства у Львові)	
22 жовтня 1680 р., Яворів ⁹	13	4 листопада 1680 р.	29	3 грудня 1680 р. (передсеймовий, зірваний)	10 січня ¹⁰ – 21 травня 1681 р., Варшава (зірваний)
22 жовтня 1680 р., Яворів ¹¹	25	16 листопада 1680 р.	17	3 грудня 1680 р. (передсеймовий Подільського воєводства)	
6 грудня 1680 р., Жовква ¹²	10	16 грудня 1680 р.	14	30 грудня 1680 р. (передсеймовий, повторний)	
15 червня 1681 р., Варшава ¹³	16	1 липня 1681 р.	14	15 липня 1681 р. (реляційний)	–

Примітки:

1 – Chronologia sejmów polskich 1493–1793. – S.157.

2 – ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.1796–1800.

3 – Згідно з універсалом, сейм скликано на 4 лютого.

4 – ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.433. – Арк.1126–1130.

5 – Akta sejmiku polskiego in hostico 1672–1698 / Wyd. i oprac. J.Stolicki. – Kraków, 2002. – S.55.

6 – ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.655. – Арк.607.

7 – Див. прим.5.

8 – ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.433. – Арк.622.

9 – Там само. – Спр.440. – Арк.2825–2828.

10 – Згідно з універсалами, сейм скликано на 14 січня.

11 – ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.440. – Арк.3028–3030.

12 – Там само. – Арк.3312–3314.

13 – Там само. – Спр.441. – Арк.1563–1568.

Як бачимо, належні терміни публікації не було дотримано лише одного разу – у випадку універсалу, облятованого 2 листопада 1678 р. (утім, не виключено, що публічне оголошення його змісту відбулося значно раніше).

Отже, видача королівського універсалу в Коронній канцелярії не мала суттєвих відмінностей від видачі будь-якої іншої монаршої документації, а на рівні місцевих ґродів для визнання автентичності цього типу актів вистачало королівського підпису та будь-якої печатки Корони чи монарха. Залежно від змісту й зацікавленості в його оголошенні короля – як виразника державних інтересів – універсали мали пріоритетне або другорядне значення. Відповідно, доставка до ґродських урядів пріоритетних документів контролювалася державою та здійснювалася державними урядниками. Потрапляли ці універсали до ґродів напряму з Коронної канцелярії або за посередництва інших ґродів. У першому випадку всі монарші універсали, кожен з яких адресувався певному ґродському урядові, спочатку направлявся за призначенням, а вже звідти документи розсилалися в інші повіти. У другому випадку королівські універсали, привезені до одного ґроду, відправлялися з нього в інші у вигляді витягів чи позичених оригіналів. Облята в такому випадку містила дату впису та початкову й кінцеву частини обляти універсалу, здійсненої канцеляристами першого ґроду. Натомість доставка (як і видача) до ґродів другорядних монарших універсалів залежала від потреби у цьому зацікавлених осіб, представників певної соціальної групи чи мешканців якоїсь території.

Нижче подано текст впису до ґродської книги, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові. При публікації збережено оригінальне написання, дещо модернізовано пунктуацію, виокремлено абзаци, уніфіковано вживання великої та малої літер. У квадратних дужках відтворено скорочені частини слів, фраґменти, що не читаються, пропущені літери.

***

1677 р., 5 липня, Перемишль. Впис до реляційної книги Перемишльського ґродського уряду витягу зі львівських ґродських актів здійсненої в них обляти (28 червня 1677 р., Львів) королівського універсалу (18 травня 1677 р., Варшава) щодо проведення з 1 липня 1677 р. й до майбутнього сейму збору мита від будь-яких товарів, згідно з конституціями сеймів 1661, 1673 і 1674 рр., у визначених місцях, який (збір) передано в адміністрацію коронному мечникові Францішкові Білінському та вишоґродському стольникові Адамові Котовському

Oblata literarum vniuersalium Sacrae Regiae Maiestatis ratione theloneorum generosis Kotowski et Bilinski, theloneo// [арк.2561] rum administratoribus seruientium

Oblatae sunt officio p[rae]sen[ti] castren[si] capitan[eali] Premislien[si] et ad acticandum porrectae per g[e]n[er]osum Franciscum Jezierski, theloneorum r[eg]ni superintendentem, literae vniuersales Sacrae Regiae Majestatis ra[tio]ne theloneorum r[eg]ni, g[e]n[er]osis administratoribus infrascr[ipt]is eorundem r[eg]ni theloneorum benigniter per Sacram Regiam M[aj]estatem collatae et sigillo minoris cancellariae r[eg]ni communitae, atque ad acta officij castren[sis] capitan[ealis] Leopoliens[is] per oblatam porrectae ex ijsdem[que] actis castren[sibus] capitan[ealibus] Leopoliens[ibus] authentice emanatae, quas officum p[rae]sens ad personalem obla[tio]nem et affecta[tio]nem eiusdem g[e]n[er]osi

Jeziernicki¹²⁰, offerentis inhaerendo eo in passu juris communis r[eg]ni, suscepit et in acta sua ingrossari, ac per ministerialem r[eg]ni g[e]n[er]alem, apparitorem officij sui, superscriptum, publicare demandavit, quarum literarum Sacrae Regiae M[aiesta]tis sequitur tenor eiusmodi.

Actum in castro inferiori Leopoliensi, feria secunda in vigilia festi sancti Petri et Pauli Apostolorum Anno Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo septimo.

Ad officium et acta p[rae]sen[tia] castren[sia] capitane[alia] Leopoliens[ia] personaliter veniens nobilis Hiacynthus Rucinski obtulit officio p[rae]sent[i] et ad acticandum porrexit infrascriptas literas vniuersales a Sacra Regia Maiestate g[e]n[er]osis Francisco Bilinski, gladifero r[eg]ni, et Adamo Kotowski, dapifero vis[o]groden[si], ratione infarsc[ri]ptorum benigniter collat[as], manu eiusdem serenissimi subscript[as] sigillo[que] minoris cancellariae communit[as], quarum literarum tenor est talis.

Jan Trzeci z Bozey Łaski Krol Polski, Wielki Xiąże Lite[w]ski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudcki, Inflantski, Kiiowski, Wołhynski, Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski y Czerniechowski. // [арк.2562]

Wszem wobec y kozdemu z osobna, komu to wiedziec będzie należało, osobliwie jasnie wielmożnym, wielmożnym, vrodzonym, slachetnym dygnitarzom, vřednikom y innym, tak rycerskiego, iako y mieysckiego, kupieckiego y wieysckiego stanu ludziom y obywatelom, wiadomo czynim. Lubosmy z osobliwego naszego starania y pieczołowania zyczyli y chcieli, aby iako naylepsze y nayznosnieysze w Krolestwie naszym tot casibus wyniszczonym, na ubogich ludzi z obrady seymu blisko przeszłego obmyslone były podatki y iednak, oprócz długu woyskowego, na rozne legatję do Oyca Świętego, do Moskwy, do Turek y inne publiczne potrzeby, większe nad inne y dawne czasy bydz muszą expensa, przyszło nam z całą Rze[czy]p[ospoli]tą cło generalne wodne y lądowe na takowe extraordinarine wydatki, iuxta constitu[tio]nes millesimi sexcentesimi sexagesimi primi, millesimi sexcentesimi septuagesimi tertij et millesimi sexcentesimi septuagesimi quarti reassumowac, y a die prima julij anni currentis millesimi sexcentesimi septuagesimi septimi do przyszłego seymu postanowic, ktore, że skarb koronny vrodzonym Franciszkowi Bilinskiemu, miecznikowi koronnemu, y Adamowi Kotowskiemu, stolnikowi wysz[o]grodeckiemu w administratją puscił y podał, miec ch[c]emy y po vrodzonych y slachetnych superintendentach y pisarach celnych y serio roskazujemy, aby pomieniony podatek cła generalnego od wszelakich towarow, tak w Koronie rodzących się, to iest od zbosz, soli, tak krakowskiey, iako y samborskiey, win węgierskich, hyszpanskich, francuskich y innych, likworow, bławatow, sukien, korzenia, skor, loiow, woskow y wszystkich innych iakimkolwiek imieniem nazwanych rzeczy y towarow, przedazy y kupi podligaiących, zadnych nie excipuiąc, na zwyczajnych komorach i przykomorkach, wodnych y lądowych, tudziesz jarmarkach y mieyscach składom y mieyscom kupieckim, handlom // [арк.2563] podległym, podług konstytuciey wyzey mianowanych y instruktarzow skarbowych, zwyczajnie od czasu wyzey mianowanego wybierali y vrodzonym administratorum¹²¹ oddawali. A że konstytucie koronne z zamorskiey, z Prus, in regnum wchodzic soli nie pozwalaią, tedy kazdy, ktory by się wazyl przeciwko temu exorbitowac prawem y sol zamorską do Polski wprowadzac, złotych szesc dobrą monetą cła generalnego od kazdy becki zapłacic powinien będzie, takze y od ołowiu angielskiego po złotych szesciu od cetnara do wyplacenia zas tego podatku generalnego, tak kupcy, iako tez wszyscy inni cuiuscun[que] status, condi[tio]nis et p[rae]eminentiae ludzie, według opisanja wyzey pomienionych konstytuciey, bez wszelkiey exceptiey obligantur sub confisca[tio]ne mercium y nikomu folga przez pisarzew nie ma bydz folga czyniona sub paenis legum et priua[tio]ne officiorum. Co aby tym prędzey do wszystkich przyszło do wiadomosci ninieyszey vniuersał nasz do akt grodeckich y mieyskich przymowac y na mieyscach zwyczajnych publikowac roskazujemy.

¹²⁰ Так у тексті. Має бути Jeziernicki.

¹²¹ Так у тексті.

Dan w Warszawie dnia osmnastego miesiaca maia¹²² roku Panskiego tysiacnego szescsetnego siedmdziesiatego siodmego, panowania naszego czwartego roku.

Jan Krol.

Xiadz Jan Stanislaw Witwicki, opat Plocki, infulat¹²³ Olycki, regent cancellariey koronney.

Locus sigilli minoris cancellariae r[eg]ni.

Post ingrossa[t]ionem uero originale exemplar idem offerens ad se recepit et de recepto officium p[rae]sens quietauit.

Et in continenti ministerialis r[eg]ni g[e]n[er]alis n[obi]lis Joannes Sagalski, coram eodem officio et actis p[rae]sen[tibus] p[er]s[onaliter] stans, in vim suae uerae ac fidelis rela[t]ionis palam publice libere[que] recognouit se, ex officiosa requisi[t]ione suprascr[ipt]orum g[e]n[er]osorum Bilinski et Kotowski, administratorem theloneorum r[eg]ni, mandato uero officij p[rae]sen[tis], literas p[rae]sen[tes] vniuersales Sacrae Regiae M[ajestatis], in locis publica[t]ionum solitis, conuocatas per tubam hominum communitate[s] alta sua, p[rae]conica uoce publicasse et ad notitiam omniu[m], ut juris et moris est, deduxisse et denuntiasse. De quo p[rae]sens eiusdem ministerialis rela[t]io.

Ex actis castren[sibus] capita[ealibus] Leopoliens[ibus]. Correxerit Grzybowski.

Locus sigilli loci illius.

Post // [арк.2564] quarum literarum vniuersalium ingrossa[t]ionem originale eidem offerenti extraditu[m] est.

Et hic in continenti coram eodem officio et actis p[rae]sen[tibus] castren[sibus] capitanealibus Premisliens[ibus] personaliter stans ministerialis r[eg]ni g[e]n[er]alis pouidus Stanislaus Gornik, officij p[rae]sen[tis] apparitor, in vim suae verae ac fidelis rela[t]ionis publice, ac per expressum recognouit se, ex mandato officij p[rae]sen[tis] satisfaciendo[que] muneri officij sui suprascr[ipt]as literas vniuersales Sacrae Regiae M[ajestatis], ra[t]ione theloneorum r[eg]ni emanatas, primum hic in castro, demum in foro publico ciuitatis p[rae]sen[tis] Premisliens[is] in p[rae]sen[tia] per multorum variae condi[t]ionis hominum undiq[ue] sibi adstantiu[m] alta sua p[rae]conica uoce p[ro]clamasse ac ad notitiam omnium deduxisse, de quo p[rae]sens rela[t]io.

ЦДІАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.2560–2564. Впис у перемишльську гродську реляційну книгу (здійснено в понеділок 5 липня 1677 р.)

Переклад

Облята листа-універсалу священного королівського маєстату у справі митниць, що служить уродженням Котовському та Білінському, адміністраторам митниць

Принесений уряду нинішньому гродському старостинському перемишльському й до вписання поданий через уродженого Франциска Єзерського, наглядача митниць королівства, лист-універсал священного королівського маєстату у справі митниць королівства, указаним уродженням адміністраторам тих самих митниць королівства зичливо священним королівським маєстатом наданий і печаткою малою Коронної канцелярії скріплений, та до актів уряду гродського старостинського львівського для обляти поданий, із тих самих актів гродських старостинських львівських правомочно виданий, який нинішній уряд [відповідно] до особистого представлення й бажання того самого Єзерського, котрий доручає дотримання тим у спосіб загального права королівства, прийняв і в акти свої вписати, а також через генерального возного королівства, слугу свого уряду, записаного оголосити, доручив, якого листа священного королівського маєстату йде зміст такий.

¹²² Помилково написано maia.

¹²³ Помилково написано infant.

Дано у львівському Низькому замку, понеділок у переддень свята Святих апостолів Петра й Павла, року Божого тисяча шістсот сімдесят сьомого.

До уряду й актів нинішніх гродських старостинських львівських особисто прийшовши, шляхетний Гіацинт Руцинський, вручив уряду нинішньому і до вписання подав указаний лист-універсал від священного королівського маєстату уродженим Франциску Білінському, мечникові королівства, та Адамові Котовському, вишгородському стольникові, у справі названих зичливо наданий, рукою того самого найсвітлішого підписаний і печаткою малою канцелярії скріплений, якого листа зміст такий.

Ян Третій із Божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, київський, волинський, подільський, підляський, смоленський, сіверський і чернігівський.

Усім загалом і кожному зокрема, кому це знати належить, особливо ясновельможним, вельможним, уродженим, шляхетним високопосадовцям, урядникам та іншим, так рицарського, як і міського, купецького й сільського стану людям і обивателям, відомо чинимо. Хоча ми з особливого нашого старання й дбайливості зичили та хотіли, щоб найліпше та найвитриваліше в королівстві нашому, настільки випадками знищеному, на вбогих людей з обради сейму недавно минулого обдумані були податки й однак, крім військового боргу, на різні посольства до Святого отця, до Москви, до турків та інші публічні потреби, більші над інші й старі часи бути мусять видатки, довелось нам із цілої Речі Посполитої генеральне водне й наземне мито на такі незвичайні видатки, згідно з конституціями тисяча шістсот шістдесят першого, тисяча шістсот сімдесят третього, тисяча шістсот сімдесят четвертого поновити, і від 1 липня року біжучого тисяча шістсот сімдесят сьомого до майбутнього сейму ухвалити, котре, що коронний скарб Францішку Білінському, коронному мечникові, і Адамові Котовському, вишгородському стольникові, в адміністрацію пустив і подав, мати хочемо та до уроджених і шляхетних суперінтендантів і писарів митних і поважно наказуємо, щоб згаданий податок генерального мита від усіляких товарів, так народжених у Короні, тобто від збіжжя, солі, так краківської, як і самбірської, вин угорських, іспанських, французьких та інших, лікерів, блаватів, сукна, коріння, шкір, лою, воску і всіх інших будь-яким іменем названих речей і товарів, що продажу й купівлі підлягають, жодних не виключаючи, на звичайних коморах та прикоморках, водних і наземних, також ярмарках і місцях, складам і місцям купецьким, торгівлі підлеглим, згідно з вищеназваними конституціями та скарбовими інструкціями, звичайно від вищевказаного часу вибирали й уродженим адміністраторам віддавали. А що коронні конституції із заморської, з Пруссії, у королівство входили солі не дозволяють, тоді кожен, хто б наважився проти цього порушувати право й заморську сіль до Польщі впроваджувати, злотих шість доброю монетою генерального мита від кожної бочки заплатити повинен буде, також і від англійського свинцю по злотих шість від центнеру до виплати ж цього генерального податку, так купці, як також усі інші й будь-якого статусу, стану та знатності люди, згідно з описом вищезгаданих конституцій, без усіляких звільнень зобов'язуються під конфіскацією товару й нікому пільга через писарів не має бути зроблена під карою законів і позбавлення урядів. Щоб аби тим швидше до всіх прийшло до відомості, нинішній універсал наш до актів гродських і міських приймати й на звичайних місцях публікувати наказуємо.

Дано у Варшаві дня вісімнадцятого місяця травня року Божого тисяча шістсот сімдесят сьомого, панування нашого четвертого року.

Ян, король.

Ксьондз Станіслав Вітвіцький, абат площський, протонотарій олицький, регент коронної канцелярії.

Місце малої печатки Коронної канцелярії.

Після вписання ж оригінальний екземпляр той самий, хто приніс, до себе повернув і з повернення уряд нинішній поквитував.

І далі генеральний коронний возний шляхетний Йоанн Сагальський, перед тим

самим урядом та актами нинішніми особисто ставши, силою свого правдивого й вірного зізнання явно, публічно і вільно зізнався, [що] за офіційною вимогою вказаних уроджених Білінського й Котовського, адміністраторів митниць королівства, [та] дорученням властиво уряду нинішнього, лист-універсал нинішній священного королівського маєстату, у місцях публікацій звиклих, скликаним через трубу людей зібранням своїм високим, вознівським голосом оголосив і до відомості всіх, як право та звичай є, представив і доніс. Про що нинішня того самого возного реляція.

З актів ґродських старостинських львівських. Корегував Ѓжибовський.
Місце печатки місця того згаданой.

Після котрого листа-універсалу вписання ориґінал того самого тому, хто приніс, повернено.

І тут далі перед тим самим урядом та актами нинішніми ґродськими старостинськими перемишльськими особисто ставши, генеральний коронний возний обачний Станіслав Ѓорник, уряду нинішнього слуга, силою свого правдивого та вірного зізнання публічно й виразно зізнався, [що] за дорученням уряду нинішнього та [на] виконання повинності свого уряду вказаний лист-універсал священного королівського маєстату, у справі коронних митниць виданий, найперше тут у замку, потім на публічній площі міста нинішнього Перемишльського за присутності численних різного стану людей, що звідусіль собі стояли, своїм високим, вознівським голосом оголосив та до відомості всіх представив, про що нинішня реляція.

The king's universales were given out by the Bigger or Less cancellarium (the offices, where the royal (kingdom's) documents were created). The process of the king's universales creation was like a process of the creation of others kinds of the royal documents. The king's universales were asserted by the king's sign, the sign of the worker of the kingdom's cancellarium (but it wasn't used always) and by the printing of the kingdom's cancellarium or by the cubicularis printing (the printing of the king's rest, which was the private king's printing). The king's universales are divided into priority and second-rate, this division depends on the level of the king's interest in delivery of the universal. The most of the king's universales were inscribed in the books of grod (it was a territorial court and auxiliary administrative establishment of some district) acts. Grod and its cancellarium were the centers of the information and propaganda for all strata of the society of the second half of the 17th century. The king's universales were brought to grod from the kingdom's cancellarium, nearby grods or by the persons, who were interesting in a distribution the information from the universales.

Keywords: king's universal, Royal (Kingdom's) cancellarium, cancellarium of grod, grod of L'viv, grod of Przemyśl.

Н.О.ГЕРАСИМЕНКО*

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕТРОЛОГІЇ: МІРИ ОБ'ЄМУ ЗБІЖЖЯ Й МЕДУ

Досліджується походження мір об'єму збіжжя й меду, значення їх у господарському комплексі українських земель XIV–XVIII ст., функціонування в ярмаркових містах Галичини, Право- та Лівобережжя України. Установлено конкретні величини мір та їх фракцій.

Ключові слова: історична метрологія, міра, колода, четверик, осьмак.

Історична метрологія вивчає походження й еволюцію мір, які використовувалися в минулому, встановлює їх конкретні величини в різні періоди історії, співвідношення з метричними одиницями. Одна з малодосліджених проблем цієї галузі джерелознавчих знань – міри об'єму (місткості), важливе місце серед яких займала міра колода. Деякі відомості про її походження та побутування в різних регіонах України наведено у студіях Я.Ісаєвича, Я.Сеника, В.Винника, О.Сидоренко, Н.Герасименко та ін.¹ Проте функціонування міри колода, її роль у господарському комплексі українських земель – усе ж недостатньо вивчена проблема, котра потребує всебічного дослідження.

Назва міри, за даними В.Винника, походить від дієслова «колоти» та від посудини, видовбаної зі стовбура дерева, а її появу спричинило колодне бджільництво². Згадки про українські землі як багаті медом зустрічаються у працях багатьох середньовічних авторів. Так, арабський письменник і географ кінця IX – початку X ст. Ібн-Русте у «Книзі дорогоцінних скарбів» (930-ті рр.) зазначав, що бджільництво – одне із занять слов'ян, котрі проживали на лісистій рівнині на відстані десяти днів шляху від землі печенігів. Вони робили з дерев щось на зразок глечиків, в яких знаходилися «вулики для бджіл» і зберігався мед (у кожній такій посудині – майже десять кухлів солодкого продукту). Люди його споживали, а також виготовляли з нього хмільний напій³. Відповідні відомості зустрічаються й у руських джерелах. Так, в Іпатіївському літопису під 969 р. зазначено, що місцеві купці, за свідченням князя Святослава, провозили через Переяславець на Дунаї, який був центром торговельних шляхів, не

* Герасименко Неля Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів

¹ Ісаєвич Я.Д. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – №2. – С.11; Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – С.94; Сенік Я.Г. З історії метрології XVI – першої половини XIX ст. (на документальних матеріалах ЦДІА УРСР у м. Львові) // Архіви України. – 1973. – №3. – С.57–58, 61; Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С.82–83; Герасименко Н.О. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII ст. // Записки НТШ. – Т.240. – Л., 2000. – С.177–178.

² Винник В.О. Назви одиниць виміру... – С.94.

³ Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. – Ленинград, 1936. – С.40–41.

тільки хутро та челядь, а й мед і віск⁴. Ці товари в X ст. були важливою статтею руського експорту. Віск, який використовували для виготовлення свічок, у Візантії, наприклад, користувався підвищеним попитом, а його імпорт підтримувався завдяки скасуванню торговельних мит. Це неабияк сприяло розвитку бджільництва в Русі. Літописець під 997 р. зазначив, що місцеві князі мали спеціальні приміщення – медуші, де зберігався мед і напої з нього⁵.

У руський період було поширене бортне бджільництво. У лісах знаходили дупла з бджолами, комах викурювали, видовбували стінку й забирали мед. Зроблений у стінці отвір закривали дошкою і згодом дупло знову заселяли бджоли. Іноді дупла добували у живих деревах, які називали бортями. Їх позначали тавром – бортним знаком⁶. Отже, бортництво являло собою збирання бджолиного меду з природних або штучних дупел. Величезні лісові масиви з широкими річковими заплавами й заростями рослин-медоносів створювали сприятливі умови для розвитку бортного бджільництва. Крім Русі цей промисел був поширений у лісистій частині Європи, на територіях сучасних Німеччини, Польщі, Прибалтики, Білорусії, північному заході європейської частини Росії⁷. Про значення бортного бджільництва в господарському комплексі свідчив кодекс законів «Руська правда», де зафіксовано штрафи за плюндрування бортної межі (12 гривен), знищення борті та бортного дерева (по 3 гривни). Цим промислом займалися різні стани тогочасного суспільства. Наприклад, за uszkodження знака власності князівської борті винний мав сплатити 3, а борті селянина-смерда – 2 гривни⁸.

Зібраний мед треба було вимірювати. Для цього використовували різні міри, відомості про які можна відшукати у джерелах. Так, 995 р. князь Володимир, уникнувши небезпеки в битві з печенігами під Василевим, вирішив відзначити цю подію й наказав зварити «триста перевар» меду⁹. Ідеться про медовий напій, який вимірювали спеціальною мірою – переваром. Утім, конкретної величини її в літопису не зазначено. Наступного року Володимир вирішив роздати милостиню старцям та убогим, у тому числі й мед у бочках. Про одиниці вимірювання меду йшлося також в оповіді про оборону Білгорода від печенігів, уміщеній в Іпатіївському літопису під 997 р. Тоді жителі міста, аби обдурити нападників, із вівса та пшениці приготували бовтанку, а також зварили сита з лука меду. Перелили все це у дві великих кадї, укопаних у землю. Запросивши печенізьких посланців, містяни почастували їх бовтанкою, ситом «із землі», яка їх нібито «годує», та ще й подарували корчаги з напоєм на зворотний шлях. Після цього вражені кочовики відступили від Білгорода¹⁰.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – С.55.

⁵ Див.: Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1993. – С.14; ПСРЛ. – Т.2. – С.113.

⁶ Боднарчук Л.І., Соломаха Т.Д. Вулики: Історія створення та різні системи. – К., 1998. – С.13.

⁷ Петраускас А.С. Сільськогосподарські та інші промисли // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.32.

⁸ Русская правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому / Под ред. Б.Грекова. – Москва; Ленинград, 1934. – С.7, 19, 37.

⁹ ПСРЛ. – Т.2. – С.109–110.

¹⁰ Там же. – С.112–114.

У літопису зазначено такі міри, як лукно, кадь, корчага. У джерелах XII ст. для визначення кількості меду зустрічається міра ваги берковець. Так, при пограбуванні в 1146 р. маєтку князя Святослава, тут було вкрадено 500 берківців меду¹¹. Отже, у Русі солодкий продукт вимірювали бочками, лукнами, берківцями; напої з меду – переварами, кадями, а для їх перевезення використовували корчаги, які одночасно були й одиницями вимірювання. Величини цих мір у руських джерелах не зафіксовано, їх визначення – тема спеціального дослідження. Утім, якихось відомостей про міру колода не виявлено. Це свідчить про те, що вона не побутувала в той час, або літописці, зайняті переважно описом життя правителів держави, не звертали уваги на міри, якими сільське й міське населення вимірювало кількість зібраного меду.

Зі зменшенням площі лісових масивів природних бортей ставало дедалі менше і їх замінювали штучними. Іноді для утримування бджіл виготовляли борти з розпиляних частин стовбура, які потім піднімали та закріплювали на дереві. Такі вироби називали козубами (бортними) й деякі дослідники вважають їх першими вуликами – колодами. Отже, поряд із бортництвом на українських землях почало розвиватися колодне бджільництво. Вулики-колоди встановлювали в полях, лісах, де були медодайні рослини. Під 1394 р. з'являються перші свідчення про використання міри колода на території Галичини, де зафіксовано її значні районні відмінності (галицька, стрийська, перемишльська та ін.). Так, за люстрацією 1565 р. перемишльський староста наклав на селян чинш – подать із кожного лану – як грошима, так і продуктами, у тому числі по 1 колоді вівса за перемишльською мірою¹².

У XV–XVI ст. на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, а з 1569 р. й Речі Посполитої міра колода набула значного поширення. У містах Галичини, наприклад, вона стала місцевим еталоном для вимірювання меду та збіжжя. Так, 1593 р. за рішенням бургомістра, райців та руського воеводи колоду було встановлено у Львові. Вона поділялася на 8 півмірків, кожен з яких мав місткість 15 краківських гарнців, і дорівнювала 120 гарнцям. У 1614 р. львівський півмірок важив 66,5 фунта та правив за місцевий еталон міри. Його виготовляли з дерева, засвідчували печаткою й підписами представників влади, а зберігався він у міській скарбниці Львова. Іншими мірами користуватися заборонялося. Оскільки львівський фунт дорівнював 405,224 г, то львівський півмірок важитиме близько 27 кг, а колода – 215 кг¹³. Уряд Речі Посполитої на українських землях діяв шляхом встановлення співвідношення між українськими мірами колодою й півмірком та польськими (краківськими) гарнцями. Водночас місцеві зразкові міри не заборонялися. «Метрологічна служба» на основі колоди відома й в інших українських містах. Вона знаходилася, як правило, на

¹¹ Там же. – С.334.

¹² *Аристов Н.* Промышленность древней Руси. – Санкт-Петербург, 1866. – С.32, 87; *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – Kraków, 1861. – С.292; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру... – С.94; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII в. – Москва, 1946. – С.367; *Боднарчук Л.Л., Соломаха Т.Д.* Вулики: Історія створення та різні системи. – С.16, 18, 20, 22, 25.

¹³ *Сеник Я.Г.* З історії метрології XVI – першої половини XIX ст. ... – С.57–58, 61; *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. – С.12.

ринковій площі, біля ратуші, під дашком, до якої кріпилися еталонні насипні міри об'єму (місткості), а збоку – металеві зразки мір довжини¹⁴.

Міра колода була поширена також в інших регіонах України. Приміром, у переліку повинностей селян Київського Полісся, які вони 1415 р. виконували на користь Києво-Софійської митрополії, серед іншого зазначено «2 колоди меду». За королівським указом від 24 квітня 1498 р. митрополитові надавалося право збирати з жителів Київського ключа 2 колоди меду, а місцевим ключникам – «10 колод меду пресного». В описі Мозирського замку¹⁵, проведеному 1552 р., також названо міру, якою вимірювали місткість меду – колода. В 1 колоді містилося 2 кадї, в 1 кадї – 4 відра, кожне з яких важило 2 камені¹⁶.

Отже, колода меду вмщувала 2 кадї. Назва міри походила від найменування дерев'яної посудини й була успадкована від руських часів. Про те, що кадї виготовлялися з деревини, свідчить інвентар Оршанського замку 1560 р., в якому при описі королівського двору серед інших речей зазначено «кади липовые», а в іншому місці – «кадей порожних деревянных 3». Відомостей про величину міри кадь за періоду Русі не виявлено, проте вони є у джерелах XV ст. Так, жителі сіл Медковичі й Комаровичі сплачували податі на Онуфріївський монастир – 2 кадї меду по 6 пудів. У 1483 р. с. Селютини віддавали цій самій обителі 2 кадї меду по 5 пудів¹⁷. Отже, міра колода, в якій вмщувалося 2 кадї, становила 10–12 пудів, відро меду – 1,25–1,5 пудів, а камінь – 0,625–0,750 пуда.

Колода була також і одиницею оподаткування. У 1471 р. жителі села Романова сплачували на Житомир 8 колод вівса, а селяни округи, окрім інших податей, ще й 8 колод вівса та 2 – меду. У 1492 р. пінська княгиня відписала на церкву дворище у с. Волбичах, де проживала сім'я Ф.Гордовича, котрі мали сплатити податі від сохи по 1 колоді вівса (колода по 5 півмірків). Жителі села Соломина Володимирського повіту, якими в 1499 р. заволодів І.Русинович, платили йому 4 колоди вівса¹⁸.

Від колоди брали мито (поколодне), про що йшлося у вирокі короля Сигізмунда I київським міщанам від 22 березня 1511 р. За документом, його належало сплачувати на монастир Св. Миколи – від 1 колоди по 1 грошу в разі, коли жито везли до міста річкою або сухоходом. Оскільки в колоді, як зазначалося в королівському акті, було 8 «осьмаков», то іноді брали мито від осьмака «по пенязю»¹⁹. Таким чином, колода, як міра сипких тіл, поділялася на 8 осьмаків.

¹⁴ Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. – С.6.

¹⁵ Повітове місто Мозир до 1566 р. належало до Київського воеводства (див.: Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.377).

¹⁶ Там само. – С.82.

¹⁷ Акты Литовской метрики / Собр. Ф.Леонтович. – Т.1. – Вып.1. – Варшава, 1896. – С.14; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.103; Винник В.О. Назви одиниць виміру... – С.98; Документи Московского архива Министерства юстиции. – Т.1. – Москва, 1897. – С.125.

¹⁸ Акты Литовско-Русского государства (XIV–XVI вв.) / Изд. М.Довнар-Запольский. – Москва, 1899. – С.91–92; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Ч.VII. – Т.2. – К., 1890. – С.5; Владимирський-Буданов В. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI в. // Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV–XVIII вв. – Ч.1. – Л., 1901. – С.53.

¹⁹ Акты Литовско-Русского государства (XIV–XVI вв.). – С.148.

У колодах вимірювали кількість посіяного збіжжя й зібраного врожаю. Так, із галицьких королівських і панських володінь збирали по 10 тис. колод вівса, а з перемишльських панських маєтностей – 1 тис. 810 колод. На Волині кількість збіжжя також вимірювали у колодах. Наприкінці XV ст., за королівським указом, із комор луцького ключника ловчому Гиревцеві було видано 5 колод жита. У волостях Ратенській і Ветельській посіяно: жита – 9, пшениці – 4 колоди²⁰. Отже, у XV – першій половині XVI ст. на українських теренах колода використовувалася як міра збіжжя й меду. А оскільки вони переважно не виходили за межі внутрішнього ринку, це призводило до виникнення регіональних різновидів міри.

У середині XVI ст. в економіці українських земель у складі Речі Посполитої відбувалися зміни, котрі характеризувалися насамперед збільшенням вивозу збіжжя. Невелика частина зерна йшла на експорт і раніше, через Хаджибей, Чорне море – у Південну Європу, на Кіпр, у Францію та ін. Становище змінилося, коли за Торунським трактатом 1466 р. Тевтонський орден втратив на користь Польщі місто Гданськ. Пруссія стала вільною для транзиту. Після розпаду орденської держави зернові, а згодом і мед стали постійними статтями експорту з українських земель²¹.

У 1648 р. в Україні почалося козацьке повстання, що згодом переросло в національну революцію. У результаті кровопролитних битв руйнувалися міста та села, гинули й потрапляли в полон жителі. Усе це вкрай негативно вплинуло на розвиток сільського господарства, особливо вирощування зернових культур і бджільництво. За умовами польсько-московського Андрусівського договору Україну було поділено на дві частини: Лівобережна залишалася у складі Московії, а Правобережна – Речі Посполитої. Запорозька Січ перебувала під обопільним контролем. У 1686 р. ті самі держави підписали «Вічний мир», що загалом підтвердив андрусівський поділ. Одночасно відбувалися зміни в економіці Західної Європи. Із середини XVI ст. у Венеції, а з кінця XVII ст. – в інших країнах набув поширення цукор-сирець, тож попит на мед суттєво впав. Крім того, хмільні медові напої не витримували конкуренції з виноградним вином²².

На внутрішньому ринку попит на мед і віск залишався стабільним. Приміром, на Волині у XVII ст. кількість пасік збільшувалася як у підданих селян, так і на хуторах міщан. Проте трансформувалися одиниці вимірювання. За інвентарем Козинського ключа, у 1670 р. з панської пасіки мали зібрати 2, а з пасік підданих із чотирьох сіл – 4 півбочки меду²³. Отже, ця міра була більш зручною, ніж колода. У наступному столітті ситуація не змінилася. Так, у Кременецькому повіті за рік споживали 1800 ґарнців прісного меду, або 50 півбочок (1 півбочка = 36 ґарнців). Із маєтків Вишневецьких на півдні

²⁰ Документи Московського архива Міністерства юстиції. – Т.1. – С.56; *Грушевський М.С.* Студії з економічної історії України. – К., 1918. – С.20–21; Акты ЗР. – Т.1. – С.37–38.

²¹ *Похилевич Д.Л.* Поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материали по истории землевладения СССР. – Сб.1. – Москва, 1952. – С.325.

²² *Баранович О.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. – К., 1930. – С.91–92.

²³ Там само. – С.89.

Волині у серпні 1777 р. було продано 43 півбочки меду торішнього збору по 6 червоних золотих (1 червоний золотий дорівнював 18 польських золотих)²⁴.

Із 1770 р. фіксується затримка зі збутом продуктів пасічництва. Так, у жовтні 1782 р. економ волинських маєтностей Вишневецьких зазначав, що «меду на продаж маємо багато і весняний лежить. На купця трудно. У Бродах камінь по 7 золотих, нехай буде в півбочці 9 каменів, то й то не вийде з півбочки по 4 червоних золотих»²⁵. Отже, півбочка меду містила близько 36 гарнців або 9 каменів.

На території Галичини до кінця XVIII ст. колода залишалася найбільшою мірою об'єму для вимірювання збіжжя. Як і раніше, вона поділялася на 8 півмірків або 532 фунти. Зі входженням Галичини в 1772 р. до складу Австрії тут продовжували використовувати львівські міри. Лише за імператорським розпорядженням від 6 серпня 1855 р. у Галичині було запроваджено нижньо-австрійські (віденські) міри²⁶.

У Лівобережній Україні, котра перебувала у складі Російської імперії на правах автономії, для збіжжя використовували четверту частину міри осьмачки – четверик. Зразки його зберігалися в магістратах та ратушах міст, а також служили для вимірювання сипких продуктів на ярмарках і торгах. У практиці торгівлі такий четверик називався колодою. Від колоди стягувався помірний податок – поколодне²⁷. Він відомий у Лубенському, Ніжинському, Переяславському та інших полках Гетьманщини. Отже, колода означала міру сталої величини, яка вважалася зразковою на ярмарках і торгах, і містила 1 український четверик. Реформа, проведена урядом у Лівобережній Україні 1734 р., за якою було встановлено співвідношення між українськими й російськими мірами (1 українська осьмачка прирівнювалася до 2 російських четвертей, 4 українських четвериків, 16 російських четвериків), не змінила становища у системі українських мір²⁸. Про це свідчило донесення стародубського городского отамана М.Рубця в полкову канцелярію від 16 жовтня 1759 р., де зазначалося, що в місті «колодная мера состоит сверх указной мало не в четверик». Отже, зразкова стародубська міра колода не відповідала прийнятому за реформою 1734 р. стандарту. Вона була більшою майже на 1 російський четверик і дорівнювала 5 російським четверикам²⁹. М.Рубець повідомляв також, що розмір колодної міри у Стародубі він встановив, віднайшовши мідний четверик у місцевій полковій канцелярії. Імовірно, його було надіслано російським урядом під час проведення реформи 1734 р., проте впродовж двадцяти років цей еталон не використовувався. Стародубський городовий отаман переміряв поширену в місті міру колода, установив її невідповідність указаний

²⁴ Баранович О. Нариси магнатського господарства... – С.87–88.

²⁵ Там само. – С.101.

²⁶ Сенік Я.Г. З історії метрології XVI – першої половини XIX ст. ... – С.61.

²⁷ Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – С.82.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1830. – № 6614; Лобко А. Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1889. – №7. – С.232–233; Сидоренко О.Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип.6. – К., 1971. – С.158–161.

²⁹ Сидоренко О.Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С.116.

та звернувся до бурмистрів і райців магістрату, пропонуючи виготовити нову колоду у 4 російських четверика. Проте це звернення результатів не дало. Міські урядники не допустили «городничих до урівнення» міри колода, а ініціативному отаманові відповіли, що «мер и весов урівнення» – не його справа, за цим має наглядати магістрат, адже, мовляв, «колода-де от магістрата зробана». М.Рубець уважав, що такі дії міських урядників було спричинено тим, що вони від цього «немалую себе получают прибиль»³⁰. Таким чином, у Стародубі на ринковій площі як зразкова міра знаходилася колода місткістю 1 український четверик стародубської міри. У ньому, як свідчив отаман М.Рубець, було близько 5 російських четвериків. Останній у XVIII ст. дорівнював 1 пуду збіжжя (тобто 16,38 кг)³¹. Отже, місткість міри колода у Стародубі становила приблизно 81,9 кг.

У багатьох інших містах Лівобережної України при перевірці, здійсненій за наказом російських урядовців у 1766 р., зразків нових мір (на відміну від Стародуба) не виявилось. А подеколи (наприклад у Коропі) новим мірам навіть чинили опір. Незважаючи на те, що їх нарешті надіслали до міста, Короська ратуша продовжувала під час торгів виставляти старі міри, а коли їх забрали до сотенного правління, ратуша «в противность» виготовила нові³².

Протидія місцевих урядників запровадженню російських мір проявлялася й у 1780-х рр. Так, у донесенні виконуючого обов'язки лубенського городничого, надісланому 1784 р. до Київського намісницького правління, зазначалося, що в Лубнах «во время древней продажи хлеба» використовували на торгах «четверик лубенский, казенних же четверичков выходило с него по шести, а четверть казенная полагаемо было по полтора городского старой меры четверика». За імператорським указом від 8 серпня 1734 р., 1 лубенський четверик у Лубнах було прирівняно до 4 російських четвериків, «для чего при городе и колоды сделаны»³³. Таким чином, із поширенням у Лівобережній Україні впродовж XVIII ст. російської системи мір колода як одиниця вимірювання збіжжя й меду та еталон поступово витіснялася російськими мірами. Натомість вулики-колоди зберігалися у бджільництві до початку XX ст. Це пояснювалося простотою їх виготовлення та майже повною відповідністю природним умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою³⁴.

Отже, у XIV–XV ст. на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої поряд із бортництвом виникло колонне бджільництво й міра колода, котра мала тісний зв'язок із традиційним господарством і промислами – вирощуванням зернових культур та бджільництвом. Міра колода застосовувалася для вимірювання сипких тіл і меду, а у XIV–XVIII ст. вона також використовувалася як зразкова в українських ярмаркових містах Галичини, Правобережної й Лівобережної України, об'єднуючи в одну систему вимірювальні, митні та податні функції. Натомість колода як

³⁰ Там само.

³¹ Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. – Москва, 1975. – С.258.

³² Лобко А. Попытка к управлению мер... – С.235.

³³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.2833. – Арк.12.

³⁴ Петрусас А.С. Сільськогосподарські та інші промисли. – С.94.

міра меду на території Правобережжя чи Лівобережжя поділялася, за деякими даними, на 2 кадї, 8 відер і важила 16 каменів. Як одиниця вимірювання сипких тіл вона вміщувала 8 осьмачок. У Галичині колода поділялася на 4 корці, 8 півмірків і 120 краківських гарнців. Міра мала виразні регіональні відмінності, а її місткість в різні історичні періоди змінювалася.

In the article highlights the provenance of grain and honey volume measurements, its importance in the economic complex of Ukrainian lands in the 14th – 18th centuries. Also covered the functioning in the trade fair towns of Halychyna, The Right and Left Bank Ukraine. The specific measures and its fractions are established.

Keywords: *historical metrology, measure, koloda, chetveryk, os'mak.*

УДК 94 (477):81.1 (092):82-6

ЛИСТУВАННЯ М.ГРУШЕВСЬКОГО З М.МАРРОМ *

Публікується листування Михайла Грушевського з відомим мовознавцем Миколою Марром, котре зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук. Висвітлюються неznані контакти вчених у другій половині 1920-х рр., у чийх листах обговорювалися проблеми, пов'язані зі співпрацею російського академіка у журналі «Україна», а також його сприяння в реалізації запроєктованого М.Грушевським Інституту дослідження історії України при Академії наук СРСР.

Ключові слова: *Грушевський, Марр, яфетична теорія, журнал «Україна», Інститут дослідження історії України при Академії наук СРСР.*

Як відомо, листування Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934 рр.) – найбільш розлого складова його творчої спадщини, значну частину котрої на сьогодні вже опубліковано як у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» (шість томів), так і на шпальтах численних періодичних видань і в наукових збірниках. При цьому більшість оприлюдненого епістолярію походить з архівосховищ нашої держави (насамперед це матеріали родинного фонду Грушевських, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві). Тож грушевськознавці дедалі частіше говорять про потребу пошуку епістолярної грушевськiани в архівах інших країн, передусім суміжних. У першу чергу йдеться про російські колекції, адже українського вченого пов'язували тривалі у часі взаємини з визначними гуманітаріями імперії Романових, більшість з яких співпрацювали з академічними установами та навчальними закладами тогочасної столиці – Санкт-Петербурга. Саме з колекцій найстарішого в Росії (засновано 1728 р.) Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук і походить публіковане нижче листування М.Грушевського та М.Марра.

Відзначимо, що загалом грушевськiана у фондах згаданого архіву фахівцям знана й деякі з листів, що там зберігаються, на сьогодні вже опубліковано¹. Утім, про

---

* Матеріал підготовлено завдяки дотації Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада) з вічного фонду імені родини Стасюків.

¹ Пасько І.В. З петербурзьких адресатів М.С.Грушевського: листи до О.О.Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. – 1996. – №1/3. – С.98–109; Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.89–105, №6. – С.25–37; «Я никогда не выступал против России» (М.С.Грушевский и русские учёные. 1914–1916 гг.) / Публ. А.А.Варлыго // Исторический архив. – 1997. – №4. – С.175–199; Ссылка М.С.Грушевского / Подгот. П.Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. – Вып.23. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–262; Копилов С. Листи

існування тут епістолярію М.Грушевського та М.Марра відомо не було. Причиною цього можна назвати те, що віднайдене листування українського історика та російського мовознавця тільки нещодавно передане до академічного архіву з науково-дослідного кабінету М.Марра при Інституті історії матеріальної культури РАН разом з іншими його документами, що утворили особовий фонд ученого (ф.800). Усього до нас дійшло чотири листи київського академіка – по два за 1925 і 1930 рр. Своєрідність фонду М.Марра полягає в тому, що він містить листи самого фондоутворювача (машинописні копії). Особливо важливо це у випадку з М.Грушевським, адже листи-відповіді російського вченого у фонді 1235 ЦДІАК України на сьогодні не віднайдені. Як свідчить зміст опублікованих документів, ми поки що не маємо повного епістолярного корпусу, тож пошуки його складових повинні тривати.

Цікаво, що до віднайдення згаданого вище листування практично нічого не було відомо про взаємини російського мовознавця та українського історика. Не згадують про такі контакти й дослідники останнього десятиліття життя та діяльності М.Грушевського². Зазначимо, що останній був обізнаний із творчістю свого петербурзького колеги ще з кінця XIX ст. Про це свідчить лист до І.Франка, в якому М.Грушевський радив галицькому літераторові при підготовці докторської дисертації врахувати рецензію М.Марра на англomовне дослідження «Повісті про Варлаама і Йоасафа»³. Зауваження виявилось корисним, за що І.Франко подякував М.Грушевському наприкінці шостого розділу своєї праці⁴. Маємо й свідчення того, що український та російський академіки були особисто знайомими – це доводить спільне фото учасників червневої 1931 р. сесії АН СРСР, на якому бачимо М.Марра з М.Грушевським⁵. Про певну людську симпатію між ними може говорити той факт, що український учений відгукнувся на сорокап'ятиліття наукової діяльності російського колеги, узявши участь в ювілейному збірнику на його честь⁶.

Деякі слова варто сказати про адресата українського вченого – відомого російського й радянського лінгвіста-сходознавця, автора неоднозначно зустрінutoї в наукових колах «яфетичної теорії» походження мов Миколу Яковича Марра (1864–1934 рр.). Оскільки саме цікавість до останньої стала приводом перших двох епістолярних звернень М.Грушевського, коротко схарактеризуємо мовознавчі новації цього фахівця, що зводяться до двох ключових тверджень. Перше з них радикально заперечувало усталені лінгвістичні уявлення про розвиток мовної родини як поступовий розпад прамови, котра колись існувала, на генетично споріднені мови. Згідно з М.Марром, «прамова

Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоляка. – К., 2010. – С.1021–1028.

² Див., напр.: *Малик Я.Й.* Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012; *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // *Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції.* – Т.СCLXV. – Л., 2013. – С.151–179; *Його ж.* Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // *Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Упор. В.Піскун.* – К., 2013. – С.175–204.

³ *Листування Михайла Грушевського.* – Т.1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С.81–82.

⁴ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.30. – К., 1981. – С.485.

⁵ *Вестник Академии наук СССР: 1931: Внеочередной номер: Чрезвычайная сессия в Москве 21–27 июня 1931 г.* – Ленинград, 1931. – С.39–40. За інформацію щодо цього фото висловлюємо щиру вдячність провідному науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ, кандидату історичних наук Оксані Юрковій.

⁶ *Грушевський М.С.* З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я.Марру: XLV. – Москва; Ленинград, 1935. – С.607–611.

е науковою фікцією», а розвиток мов іде у зворотному напрямі від багатоманітності до єдності. Мови, стверджував М.Марр, виникали незалежно одна від одної, тож не тільки російська та українська не є спорідненими, але й кожен російський діалект колись був окремою, самостійною мовою. Згодом відбувається процес схрещування, коли дві мови об'єднуються у третю, що однаковою мірою виступає нащадком обох мов-предків. Процес схрещування мов завершиться за комунізму, коли всі вони зіллються в одну. Друге твердження полягало в тому, що хоча всі мови виникли незалежно одна від одної, вони розвивалися й надалі розвиватимуться за єдиними законами, хоча й неоднаковими темпами. Звукова мова, котра зародилася в первісному суспільстві в результаті класової боротьби, спочатку складалася з чотирьох елементів («сол», «бер», «йон», «рош»), що мали характер «дифузних вигуків». Поступово з цих комбінацій почали формуватися слова, з'явилися фонетика та граматики. Мови проходять однакові стадії розвитку, які визначаються рівнем соціально-економічної еволюції. На певній соціально-економічній стадії кожен народ володіє мовою певного фонетичного та граматичного типу. Більше того, незалежно від географічного розташування ці мови мають і матеріальну подібність. При зміні базису мова, як частина надбудови, піддається революційному вибуху та стає структурно й матеріально іншою. Попри це, у ній залишаються сліди минулих стадій аж до чотирьох елементів, котрі можна виокремити в кожному слові кожної мови. Віднайдення таких слідів М.Марр називав «лінгвістичною палеонтологією». Обидва положення цілковито суперечили не тільки всім мовознавчим теоріям, але й накопиченому фактичному матеріалу. Утім, підтримка партійних функціонерів перетворила теорію М.Марра на офіційну доктрину зі всіма наслідками для прихильників інших концепцій⁷.

Друга проблема, яку обговорювали адресати в листах за 1930 р., стосувалася малознаної на сьогодні ідеї М.Грушевського щодо створення при Академії наук СРСР Інституту (а згодом – Комісії) дослідження історії України, підтримати котру своїм авторитетом і просив російського колегу український учений, адже в березні 1930 р. М.Марра було обрано віце-президентом союзної АН. Зрештою, комісію було створено, але розгорнути свою діяльність вона так і не змогла. Звернемо увагу дослідників, що в персональній справі М.Грушевського як академіка союзної Академії наук, котра відклася у тому ж петербурзькому архіві, міститься його доповідна записка, датована 3 травня 1929 р.⁸

Публікуючи листування М.Грушевського з М.Марром, укотре звернемо увагу на неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, що висвітлюють життя й діяльність автора «Історії України-Руси». Поза сумнівом, на багато цікавих знахідок можна сподіватися й при обстеженні академічного архіву в Москві та, зрештою, інших центральних, а також деяких регіональних (у першу чергу Сибірська й Казані) російських архівних установ. На черзі також створення зведеної бази даних про грушевськіану в архівах світу.

⁷ Алтатов В.М. История одного мифа: Марр и марризм. – Москва, 1991. – С.76–78; Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х гг.). – Москва, 2004. – С.145–190.

⁸ Грушевский М. О необходимости основания Института украинской истории в составе Академии Наук СССР // Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.2. – Оп.17. – Ед.хр.167. – Л.18–19. Оpubл. в укр. пер.: Про потребу утворення Інституту української історії у складі Академії наук СРСР: Доповідна записка акад. М.С.Грушевського // Україна. – 1929. – Травень – червень. – С.171–172.

Листи подано мовою оригіналу, зі збереженням авторського стилю й мінімальним наближенням до норм сучасної пунктуації та правопису. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дати відображено на тому місці, де вони розташовані в оригіналі. Усі авторські текстові зміни відзначено у примітках.

Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка В.В.Тельвак

***

№1

14.I.1925

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Возвратившись после долгого отсутствия, я с большим интересом знакомлюсь с Вашими исследованиями о «третьей народности» черноморско-средиземного бассейна⁹. Было бы чрезвычайно желательно иметь Вашу статью для возобновлённого мной органа научного украиноведения «Украина»¹⁰ (в 1924 г. выходил как трёхмесячник, в 1925 будет двухмесячником): вопрос о предарийском населении северного побережья Чёрного моря и поречья Днепра, Дона и т. д. в свете Ваших исследований. Журнал выходит по-украински (как орган истор[ической] секции Укр[аинской] Академии Наук¹¹). Вы могли бы написать по-русски, и у нас бы перевели её к печати. Это было бы лучше, чем пересказывать сказанное по этому вопросу в Ваших вышедших из печати статьях, так как Вы постоянно подвигаете Ваши выводы. Наиболее желательный размер статьи – 50 тыс. знаков. Платим гонорар 48 руб. за 40 тыс. знаков, вычитывая стоимость перевода. Свидетельствуя моё совершенное почтение, буду с нетерпением ожидать Вашего согласия.

Академик Мих. Грушевский [підпис]

Ул. Короленко, 37, кв. 12^а

Истор[ическая] Секция В.У.А.Н.,

Мих[аилу] Серг[еевичу] Грушевскому

Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (далі – СПФ АРАН). – Ф. 800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп. 3. – Ед.хр. 281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л. 1–1 об. Оригінал, автограф, рукопис. Лист на бланку журналу «Україна»

⁹ Ідеться про гіпотезу М.Марра, що при зіткненні у процесі історичної еволюції мов та їх носіїв відбувається процес схрещування, коли дві мови об'єднуються у третю, що однаковою мірою виступає нащадком мов-предків. М.Грушевського, вочевидь, як про це свідчить лист-відповідь російського мовознавця, у контексті цієї теорії цікавило утворення нового етносу та нової мови у процесі взаємодії скіфів і сарматів, нащадками яких він уважав українців.

¹⁰ «Україна» – редакційний М.Грушевським журнал, що виходив із перервами в 1914, 1917–1918 та 1924–1930 рр. В останній період був друкованим органом очолюваної вченим Історичної секції ВУАН.

¹¹ «как орган истор[ической] секции Укр[аинской] Академии Наук» дописано над рядком.

№2

12. II. 1925

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Письмо Ваше от 14 янв[аря] я застал дома, по возвращении из поездки к чувашам и, не принадлежа себе в этой сутолоке, отрывающей меня от научных работ, запаздываю ответом, каюсь, но уверяю Вас, заслуживаю снисхождения.

Есть, однако, причина и по существу, почему не успел раньше ответить. Хотел прямо приготовить статью, однако, из намечающихся к подготовке для напечатания ближайших работ, ни одна не является тем, что хотел бы я поместить или увидеть помещённым в Вашем органе, именно с несомненным или прямым отношением к Украине. Возможности появления моей работы на украинском языке очень рад, сколько я писал по-великорусски, точно в пустыне, авось кто-либо откликнется на то, что подводит не к одной доистории, а реальности и настоящей, не исключая славянских, в числе их, следовательно, и украинского. Словом, надо лишь улучшить время, так что с момента прочтения Вашего письма я думал о теме, авось набреду. Конечно, дефект мой большой – плохо ориентирован в украиноведении и в вопросах, теперь волнующих украинские научные круги. «Вопрос о предарийском населении северного побережья Ч[ёрного] моря и поречья Днестра, Дона и т.д.», конечно, не перестаёт меня интересовать, но теперь самая постановка его иная, когда, во 1-х, индоевропейцы оказались трансформацией яфетидов¹², и, во-вторых, с чувашами в кругу дериватных (уже исторических) по языку племён от яфетического ствола оказались и тюрки. Не только скифский и сарматский, но болгарский и хазарский требуют пересмотра.

С искренним к Вам уважением.

Н.Марр.

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.2. – №31 (Письма Н.Я.Марра). – Л.20–20 об. Машинописна копія

№3

14. X. 1925

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

На моё письмо передали Вы мне через нашего археолога А.В.Маргилевского¹³ привет и обещание статьи. Позвольте напомнить об этом приятном для

¹² Усупереч тодішнім (як і сучасним) лінгвістичним теоріям, М.Марр уважав, що індоевропейські мови є складовою сконструйованої ним «яфетичної» мовної сім'ї.

¹³ Скоріше за все, мається на увазі Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942 рр.) – інженер-технолог, історик архітектури, мистецтвознавець, педагог, професор, член-кореспондент Академії архітектури СРСР (із 1941 р.). Упродовж багатьох років досліджував Софійський та Михайлівський собори в Києві, Борисоглібський – у Чернігові, інші пам'ятки давньоруського зодчества, а також античне будівництво (Ольвія). Переконливо спростував помилкові уявлення щодо провінційності руської архітектури порівняно з візантійською, стверджуючи, що перша була глибоко оригінальною, самостійною та відрізнялася від другої навіть за будівельною технікою. Уважав, що культура Русі пройшла ті самі етапи розвитку, що й країн Заходу та Сходу.

нас обещания – и просить о скорейшем исполнении. Желательно иметь изложение Ваших мыслей¹⁴ об отношении «3-го элемента» к древнейшей колонизации и культуре северного берега Чёрного моря, бассейнов Дона, Днепра и Днестра. Издания свои мы посылаем Академии Материальной Культуры исправно, желательно иметь её издания – по указанному адресу: ул. Короленка, 37, Истор[ическая] Секция Академии.

С искренним приветом
М.Грушевский [підпис]

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.2–2 об. Оригінал, автограф, рукопис

№4

7.IX.[19]30

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Спешу сообщить Вам, что ещё до получения мною Вашего письма Планово-организационная Комиссия Академии Наук постановила запросить от Вас некоторые дополнительные сведения, уточняющие задания Комиссии по изучению истории Украины на 1931 г.

Прошу Вас прислать в ближайшее время эти дополнительные сведения, которые послужат материалом для обоснования Ваших пожеланий относительно дальнейших работ Комиссии.

Уважающий Вас с друж[еским] приветом Н.Марр¹⁵ [підпис]

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.2. – №41 (Письма Н.Я.Марра). – Л.29. Машинописна копія

№5

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Вы были добры обещать поддержку моему плану «Комиссии исследования истории Украины»¹⁶, и я не сомневаюсь, что благодаря этой поддержке она и получила утверждение. Но кроме этого утверждения всё остальное застряло и остаётся на точке замерзания: ещё в мае я вручил Непрем[енному] Секретарю «положение», в августе послал в Секретариат «производ[ственный] План», но в сент[ябрьской] сессии их не утвердили. В октябре я послал всё снова, в новой редакции¹⁷, приняв во внимание резолюции, предложенные Вами, но лично

¹⁴ «Ваших мыслей» дописано над рядком.

¹⁵ «с друж[еским] приветом Н.Марр» дописано від руки.

¹⁶ Ідеться про запроєктований М.Грушевським Інститут (згодом – Комісію) дослідження історії України при Академії наук СРСР, необхідність заснування котрого український учений виклав у доповідній записці від 3 травня 1929 р. Комісію було створено, але розгорнути свою діяльність вона так і не змогла.

¹⁷ «в новой редакции» дописано над рядком.

приехать на октябрьскую сессию не могу, по состоянию здоровья, потому что перенёс сильный грипп. Поэтому попрошу не отказать в Вашем содействии – помочь оформить эту комиссию: утвердить положение, производ[ственный] план, получить ассигновки и штатные единицы. В этих видах позволяю себе препроводить к Вам копии посланного в Секретариат и просить уделить из Вашего времени нечто на его осуществление.

С истинным почтением
М.Грушевский [підпис]

9.XII.[1]930

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.3–3 об. Оригінал, автограф, рукопис

№6

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Только через неделю после Вашего дружеского письма я получил от Секретариата запрос относительно дополнительных сведений к производственному плану. 8 с[его] м[есяца] я все эти сведения отослал. Не откажите дать ход, чтобы «положение» Комиссии и планы получили наконец утверждение.

С искренним приветом
М.Грушевский [підпис]

12.XII.[1]930

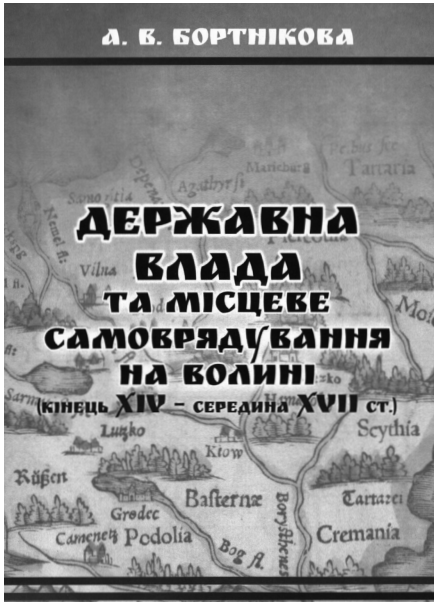
СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.4. Оригінал, автограф, рукопис

The article deals with the publication of the correspondence of Mykhailo Hrushevs'kyi with the famous linguist Nikolai Marr, which is stored in St. Petersburg branch office of the archive of Russian Academy of Sciences. The correspondence highlights the unknown contacts of scientists in the 20s years of 20th century. In the letters the problems related to the cooperation of Russian academic in the journal "Ukraine" have been discussed and also his promotion in the realization of the Institute of Study of the History of Ukraine at the Academy of Sciences of the USSR planned by M.Hrushevs'kyi has been pointed out.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Marr, Japhetic theory, journal "Ukraine", Institute of study of the History of Ukraine at the Academy of Sciences of the USSR.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

БОРТНІКОВА А.В.

**ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
НА ВОЛИНІ (КІНЕЦЬ XIV – СЕРЕДИНА XVII СТ.). –
Луцьк: Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, 2013. – 552 с.**

В українському гранд-наративі донині панує теза про «поневолення» населення українських земель, що входили до складу інших держав, «титульними націями». Тож на перший план виходить «боротьба з історичною несправедливістю», натомість осторонь залишається величезний пласт проблем, пов'язаних з участю українців у творенні цих держав. Очевидно, що подібному погляду на історію сприяє нерозуміння в багатьох випадках самої природи середньовічних і ранньомодерних державних утворень, та, зокрема,

історичної специфіки, змінності таких понять, як «вірність володареві», «регіональна самосвідомість», «мінлива ідентичність», «патріотизм».

На цьому тлі фатально бракує не лише наукових монографій про перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Корони Польської й Речі Посполитої, написаних з урахуванням специфіки цих держав та уявлень тогочасної людини, а й підручникових праць, де студентів-істориків, та й широкому загалу любителів минулого було б пояснено особливості монархії, станової природи тогочасного суспільства, охарактеризовано державний устрій і систему управління, множинність самоврядувань, станове судочинство тощо¹.

¹ Зразковим прикладом такої роботи може служити синтетична праця професорки У.Аугустиняк, присвячена історії Речі Посполитої 1572–1795 рр. (див.: *Augustyniak U. Historia Polski: 1572–1795. – Warszawa, 2008*). Багато важливих проблем цього спектру проаналізував також М.Крикун у частині «Історії Польщі», присвяченій середньовічному та ранньомодерному періодам (див.: *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002*). Нові підходи до писання історії для ширшої читацької аудиторії блискучо випробували Н.Яковенко в її «Нарисах історії середньовічної та ранньомодерної України», що витримала кілька видань.

Тож поява книжки А.В.Бортнікової, зважаючи на її широкий тематичний засяг та хронологічний період (понад 250 років) від початку обіцяла заповнити значні лакуни у вітчизняній історіографії. Спектр проблем, представлених у монографії, окреслено в короткій передмові, – це, головню, «організація державної влади та місцевого самоврядування» на Волині, представлена через історію «органів влади регіону», «ієрархію та динаміку змін керівного складу урядовців», їхніх повноважень і функцій, а також «механізми відносин верховної і місцевої влади». Серед загальних намірів згадується й конкретніше завдання – дослідження «системи самоврядування в містах» (с.5). Утім, авторські амбіції сягають ще далі – в анотації декларується важливість монографії для «поглибленого вивчення соціально-політичної історії не лише Волині, а й України загалом», адже проблеми, у ній проаналізовані, буде висвітлено «в контексті міжнародних суспільно-політичних процесів». Структурно монографія складається з трьох частин, де в першій – «Інституційна структура та функції органів влади Волині» – має йтися про організацію державної влади, натомість дві інших присвячено «місцевому» самоврядуванню.

Окреслені авторкою завдання відразу провокують низку питань до понятійного апарату дослідження, адже без термінологічної чіткості годі зрозуміти, про що нам оповідають. Перше, що викликає питання, – це поняття «місцевий», яке з'являється не лише в назві монографії, а й активно використовується в різних місцях як термін. Логічно допустити, що під «місцевим» слід розуміти «регіональне», відповідно, належало б описати багато «самоврядувань», кожне з яких діяло за власними законами та звичаями: шляхетське, міських і сільських громад, єврейське, татарське. У підсумку це теоретично могло би вивести на проблему складнощів комунікації поміж королівською владою та «острівцями свободи» (як метафорично називають самоврядні одиниці)². Натомість виявляється, що «місцеве» А.В.Бортнікова ототожнює суто з громадами на маґдебурзькому праві, що й задекларовано у структурі монографії. Так, друга її частина – «Луцьк у системі державного управління та місцевого самоврядування» – ділиться на два підрозділи: «Розвиток міста Луцька на засадах маґдебурзького права» та «Війтівство в Луцьку як інститут влади». Третю ж – «Особливості функціонування маґдебурзького права в королівських та приватновласницьких містах» – присвячено «організації самоврядування на засадах маґдебурзького права» у Володимирі, Ковелі та приватновласницькому Острожці. Забігаючи наперед, зауважимо, що про шляхетське самоврядування у книзі все ж згадано, хоч і дуже побіжно: фіксується існування якихось «урядів шляхетського самоврядування», що діяли паралельно з ґродським судом (с.148), два речення присвячено існуванню сеймиків³, і цілих чотири – земському суду (с.149). Утім, єврейському самоврядуванню пощастило ще менше, йому відведено лише одне речення: «Єврейське населення судилося в кагалах» (с.150). Тож, схоже, А.В.Бортнікова підозрює, що проблема самоврядування в

² Див., напр.: *Mączak A. Rządzący i rządzeni: Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*. – Warszawa, 2002; *Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą: Problemy komunikacji społeczności lokalne – władza w epoce Jana Kazimierza*. – Warszawa, 2002.

³ Про функціонування сеймиків на Волині див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. – Warszawa, 2006.

регіоні дещо ширша, аніж самоврядування громад на маґдебурзькому праві, однак далі інтуїтивних прозрінь справа не пішла.

Не менше проблем постає і з полишенням авторкою без пояснень поняттям «державна влада», за яким приховуються специфічні владні взаємини в до-модерних та ранньомодерних суспільствах. Тим більше, що, як засвідчує назва монографії, мало б ітися про механізми владного функціонування аж трьох держав середньовіччя та ранньомодерної доби, у складі яких довелося побувати Волині (Велике князівство Литовське, Корона Польська, Річ Посполита), причому кожна з них суттєво відрізнялася від двох інших та, зрозуміло, була принципово неподібною до новочасних державних утворень. Однак для А.В.Бортнікової ці аспекти, схоже, несуттєві, тож читачеві годі шукати зазначення різниці поміж патримоніальною владою великого князя у Литві, становою елекційною монархією Польщі та «мішаною» – Речі Посполитої. Причому кожна з цих владних систем упродовж понад 250 років, про які говорить авторка, пройшла тривалу еволюцію. Скажімо, лише на другу половину XVI ст. припало не тільки постановня Речі Посполитої, а й перші три безкоролів'я, під час котрих унаслідок запеклих дискусій із приводу необхідності правового обмеження королівської влади витворилася складна та доволі мінлива «мішана» система урядування державою, яка складалася з трьох політичних сил – короля, сенату й народу-шляхти, і де обсяг влади значною мірою залежав від особистих рис контрагентів та розстановки сил у цілому⁴. Однак у праці А.В.Бортнікової не знайдемо ані різниці між зазначеними державами, ані згадки про тривале виборювання шляхтою своїх прав і свобод, що спричинилося до обмеження влади монарха й сенату, який постав із ради при правителєві. Натомість отримуємо «вичерпну» інформацію про місце короля у владній системі Речі Посполитої: він «не мав права передавати у спадок синові королівської посади», «підписував закони, прийняті сеймом, видавав привілеї *установам* та особам», які не мали порушувати закони, а також «не мав права заарештовувати шляхтича без попереднього розгляду справи у суді» (с.111). Та й по всьому.

Зауважимо, що поява слів «посада» та «установи» у цьому контексті, а також «керівний склад урядовців», а чи згадка про існування «закладу» при Вітовтові на означення панів-ради в інших місцях монографії – не випадковість. А.В.Бортнікова не робить жодної різниці між сучасними посадовцями/урядовцями, офіційними закладами та урядниками й персональним характером будь-якого урядування середньовічних і ранньомодерних держав. А між тим уряд як почесний титул і джерело збагачення, тісно пов'язаний з особою, що його тримала, був за своїм характером принципово відмінним від посади в рамках модерної чиновницької системи. Тож послуговування сучасною термінологією на означення анахронічних явищ допустимо лише за умови пояснення їх специфіки, чого немає в монографії.

Не бракує й оцінок подій політичної історії, які виглядають так, ніби зійшли з газетних шпальт. Так, А.В.Бортнікова стверджує, що «гаслом» Вітовта «стало відновлення незалежності» Литви, а унія у Крево несла князям і литовським

⁴ Про сутність ранньомодерної держави та межі королівської влади див., напр.: *Augustyniak U. Wazowie i „królowie rodacy”: Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII w.* – Warszawa, 1999.

боярам «не братерський союз із поляками, а політичне приниження, пов'язане зі службою своєму новому правителю, яке часто супроводжувалося великими матеріальними втратами». Зайве говорити, що лексика про «братерський союз» та «політичне приниження» – данина ще зовсім недавньому способу писання історії – допустима хіба що у сучасній публіцистиці, а не в монографічному дослідженні. Натомість, говорячи про такі складні речі, як литовсько-польська унія, необхідно пам'ятати про природу патримоніальної середньовічної держави, яка мислилася власністю монарха, і де та чи інша служба різних категорій землевласників правителю була базовим типом стосунків. А також про те, що унія мала персональний характер, відповідно про «нового» правителя не йшлося. До того ж «землевласники» Литви завдяки Крево (попри всі невгоди, як вони бачилися частині можновладства) отримували перспективу розширення своїх прав на землю та збільшення можливостей участі в політичному житті держави за прикладом коронної шляхти.

Анахронічною видається й характеристика авторкою реакції литовських «землевласників» на Люблінську унію: «[...] виховані в обласному й вотчинному, а не в загальнодержавному патріотизмі землевласники вважали за краще пожертвувати не “горлами” своїми та “статками”, а самостійністю своєї держави» (с.134). Очевидно, що на результат Люблінського сейму менш за все вплинуло «виховання землевласників», натомість особливості внутрішнього устрою зі слабким поєднанням окремих регіонів в єдину державу – напевно. Як і тяжіння шляхти Литви до емансипації та отримання політичних прав, що могло бути зреалізованим через реальну унію з Польщею. Варто було б принаймні зауважити факт відсутності серйозного спротиву волинської шляхти входженню воеводства до Корони внаслідок рішень сейму в Любліні та брак підтримки «литвинів» в їхньому прагненні повернути українські воеводства до Великого князівства Литовського під час перших безкоролів'їв. А літератури з цього приводу на сьогоднішній день не бракує⁵. Доцільно також нагадати авторці, що «землевласники» присягали на вірність не «самостійній» державі, а її володареві, тож на Люблінському сеймі постала неабияка колізія: великий князь мав звільнити їх від складеної попередньо присяги для того, щоб вони могли присягнути королеві. При цьому йшлося про одного монарха – Сигізмунда Августа, який водночас був і великим князем Литви, і королем Польщі.

Модернізація минулого, як і відсутність скільки-небудь термінологічної дисципліни загалом характерні для монографії А.В.Бортнікової. Скажімо, годі шукати в тексті одну з базових ознак дисциплінованого дослідження – його географічні рамки. Виглядає так, нібито Волинь – усталена адміністративна одиниця з незмінними межами, тож немає підстав для найменшої розмови про формування її території від кінця XIV ст. Натомість авторка, вписуючи цей регіон в анонсований «широкий контекст міжнародних процесів», схоже, наділяє його ознаками суб'єкта міжнародного права. Як пише А.В.Бортнікова, Волинь «була своерідною транзитною територією щодо сприйняття і наслідування західноєвропейської духовної та матеріальної культурної спадщини, оскільки

⁵ Див., напр.: *Lulewicz H. Gnieńów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588.* – Warszawa, 2002.

розташовувалася на перетині між європейською Польщею і Князівством усієї Русі, майбутнім Російським царством» (с.5). Виходячи з цієї тези, на східному рубежі Волинь мала б межувати з державним утворенням «Князівство усієї Русі» (!), тобто Московією, однак виникає слушне питання, куди ж у такому разі поділася Київська земля (від 1471 р. – Київське воєводство)? Далі авторка з висоти волинської мегаломанії повідомляє, що «конфлікти й війни з Польщею, Князівством усієї Русі, Золотою Ордою, які відбувалися *й на теренах Волині*, крім руйнівних наслідків, сприяли консолідації сил у боротьбі з ворогом, зміцненню обороноздатності Волині, приносили й новий досвід самоорганізації внутрішнього життя та *міжнародних відносин*» (с.5–6). Виникає дивне відчуття, що А.В.Бортнікова пише не про пізньосередньовічну та ранньомодерну Волинь, а віднайшла досі невідоме історії самостійне державне утворення, яке поглинуло інші «руські землі», мало широкі міжнародні відносини та воювало з Польщею, яку все ж коректно називати Польським королівством, Коронаю Польською або просто Коронаю. Відсутність у таких твердженнях часових орієнтирів передбачає, що згадані явища фіксуються від кінця XIV до середини XVII ст. Натомість після тривалого конфлікту за спадщину Галицько-Волинського князівства або Королівства Русі у другій половині XIV та першій третині XV ст. на території Волині не відбувалося жодного збройного протистояння між Коронаю та Литвою. Ще більш дивує у цьому переліку «волинських ворогів» згадка про «Князівство усієї Русі». Це ж як далеко потрібно було зайти «московитам», аби потрапити на територію Волині, яка до того ж ніколи не була самостійним гравцем?!

У неозначеній географічно Волині головним містом чи не від XI ст. оголошується Луцьк – ще один самостійний гравець на історичній мапі, адже, виявляється, не волинська знать, а саме «Луцьк підтримав литовського князя Свидригайла» (с.6). Не бракує у словослів'ї на адресу міста й фактичних помилок. Скажімо, авторка стверджує, що із 1320 р. воно належало князеві Любарту, «який у середині XIV ст. на місці стародавнього дитинця розпочав спорудження Луцького замку» (с.6). Згідно з авторитетним дослідженням польського історика професора Я.Тенговського, Любарт був десятою дитиною Гедиміна, і народився, імовірно, між 1312 та 1315 рр.⁶, а князівський стіл він отримав лише після смерті в 1340 р. Юрія-Болеслава. Натомість приблизно до 1323 р. співправителями в Галичині й Волині були князі Андрій та Лев.

Утім, перейдімо до проблем, що їх А.В.Бортнікова декларує як основні. На що міг би очікувати читач, побачивши назву розділу першої частини: «Структура, функції та повноваження органів державної влади»? Як уже зауважувалося, годилося б розпочати з устрою держав, до складу котрих почергово входила Волинь – Великого князівства Литовського та Корони Польської, а також особливостей функціонування Речі Посполитої як федеративного утворення від 1569 р.; з окреслення меж влади великого князя у Литві та короля в Короні, зміни, що відбувалися під впливом шляхетської емансипації та їх нерівномірність у державах, об'єднаних персональною унією; із характеристики

⁶ *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.235.*

та ієрархії центральних урядів, що постали з урядів королівського двору, та земських, регіональних, серед яких лише староста як намісник і репрезентант верховного володаря, безпосередньо підлягав його владі; із природи урядування та політики роздавання монархом урядів тощо. Очевидно, що не обійтися тут і без короткої характеристики станової природи середньовічних та ранньомодерних держав, наголошення на природі шляхти як політичного народу й, відповідно, шляхетському характері урядницької системи та шляхетському самоврядуванні. Уся ця інформація загалом має підручниковий характер, однак при запропонованій А.В.Бортніковою масштабності завдань загальники неунікненні, а за відсутності в українській історіографії подібних посібників – украй необхідні.

Що ж читач отримує натомість? Розділ розпочинає короткий (с.74–78) огляд політичної історії Волинської землі до 1452 р., де, щоправда, авторка намагається акцентувати увагу на великокнязівських привілеях для Волині чи її шляхетних обивателів. На жаль, ця компіляція сповнена не лише контрверсійних висловлювань, а й прикрих помилок. Скажімо, пишучи про Ягайлові часи (помер 1434 р.), А.В.Бортнікова подає розлогий перелік «впливових землевласників Волині», «якими були роди литовсько-руських служилих князів і вельмож Острозьких, Заславських, Корецьких, Вишневецьких, Чарторийських, Збараських, Сангушків, Четвертинських, Друцьких, Коширських, Пронських, Воронєцьких, Ружинських, Масальських, Сапег, Пузин, Ходкевичів, Хребтовичів та ін.» (с.74). Одразу зауважимо, що у цьому химерному списку не всі перелічені роди належали до князів чи вельмож, не всі були пов'язані з Волинню, зрештою не всі на той час існували. Достатньо поглянути, скажімо, на таблицю, укладену Н.Яковенко, яка стосується чисельності представників князівських родин, зафіксованих на Волині та Наддніпрянщині⁷. Отож Заславські та Ружинські рееструються на цих теренах від середини XV ст., Вишневецькі й Масальські – з першої половини XVI ст., Воронєцькі – від середини XVI ст. Побіжний огляд списку урядників Волинського воеводства (упорядник М.Вольський) фіксує найраніші уряди Ходкевичів та Хребтовичів у кінці XV – на початку XVI ст., Сапег – у 1626, а Пузин – 1628 рр. Але це дрібниці в порівнянні з новою родиною князів або вельмож Коширських, що перелічена в одному ряді з Сангушками. Насправді ж ідеться не про окремий рід, а про коширську гілку тих самих Сангушків.

По тому А.В.Бортнікова приступає до характеристики уряду великокнязівського намісника, зауважуючи його найважливішу функцію – «забезпечення обороноздатності замків» та окремо зупиняючись на їх ревізії 1545 р. У продовження теми намісництва авторка аналізує уряд старости, що «заступив місце намісника», а також окремо виділяє уряди маршалка, хорунжого, ключника й городничого, присвячуючи їм окремі підрозділи. При цьому відсутній бодай короткий аналіз урядницької мережі у цілому, її класифікації, особливостей та роздавничої політики монархів. Також практично обійденими авторською увагою залишилися такі важливі уряди в регіональній ієрархії, як воеводи та каштеляна, особливо зважаючи на їх сенаторський статус (пор.: дрібним

⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С.99.

урядникам ключнику та городничому присвячено сім сторінок (140–147), натоість про уряди воеводи й каштеляна заледве згадано у двох абзацах, уміщених чомусь у підрозділі «Маршалок Волинської землі»). Генеза урядів, яким усе ж пощастило потрапити на сторінки монографії, лише задекларована, однак читачеві так і не вдається отримати відносно системне знання, у чому ж вона полягала⁸. Навіть щодо уряду маршалка, якому присвячено вісім сторінок (упродовж котрих переважно переказується зміст кількох випадкових документів, де він фігурує), відсутня чітка інформація про поступовий неформальний зв'язок цього уряду спочатку з Луцьким, а по тому з Володимирським староством (через поєднання в руках однієї особи двох урядів), та про зникнення його з урядницької ієрархії після смерті володимирського старости й волинського маршалка князя Костянтина Острозького. А саме ці факти засвідчують генезу чи не найвищого уряду в регіоні від моменту своєї появи в 1463 р. до анахронічного титулу, що поступово втратив свої реальні функції.

Уряд старости, якому присвячено найбільше місця, теж мав би характеризуватися залежно від змін у його компетенції, які були дуже суттєвими впродовж досліджуваного періоду⁹. Однак ця генеза тільки декларується, а висновком, натоість, слугує твердження: «Коло прав, повноважень і обов'язків луцького старости перед верховною владою і жителями Волині залишалися незмінними» (с.113). Також читач отримує лише уривкову несистематизовану інформацію про зміни в урядницькій ієрархії Великого князівства Литовського, спричинені адміністративно-політичними реформами 1564–1566 рр. і постановням Речі Посполитої, як і про трансформації в ієрархії урядників у Волинському воеводстві до й після Люблінської унії.

Цілком імовірно, що така вихолощена характеристика урядницької мережі пов'язана з певним накладанням сучасної обласної системи управління на минуле та спробою вибудувати жорстку владну вертикаль там, де насправді йшлося про складну систему урядів, загалом не підпорядкованих один одному, зі змінними, інколи паралельними функціями, а то й узагалі без будь-яких повноважень (так звані гонорові уряди). Тож, за авторською схемою, головними управлінцями на Волині виступали луцькі намісники (згодом старости) великого князя, які «управляли як намісники головного міста регіону – Луцька, а також у більшості повітів Волині» (с.114). Нагадаємо, що у Волинському воеводстві було всього три повіти, відповідно «більшість» – це Володимирський і Кременецький, причому в кожному з них урядував власний староста, незалежний від луцького.

Зрозуміло, що схема А.В.Бортнікової не потребує розлогішої інформації про уряди, які тяжко «підпорядкувати» владі старости, адже в такому разі вона вступатиме у суперечність з авторською побудовою. Тож з-під пера авторки з'являються дивовижні переліки урядників, де можна знайти як тих, що складалаи усталену урядницьку ієрархію регіону, так і двірських урядників чи

⁸ Див.: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII w.: Spisy / Opr. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S.11.*

⁹ Див., напр., про компетенцію холмського старости у системі регіонального управління, яка розглядається по окремих періодах, у XIV, XV та XVI–XVIII ст.: *Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII w.: Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004.*

навіть старостинських слуг із числа тяглого населення: «У Луцьку верховна влада, крім згаданих намісників/старост, представлена штатом удільних посадових осіб, як-от: хорунжий, конюший, тивун, ключник, бобровничий та інші, підпорядкованих старості й верховному правителю» (с.137). Варто уточнити, що до урядницької ієрархії Волині з перелічених належали лише уряди хорунжого та ключника, а єдина згадка про тивуна у Кременецькому повіті датується 1467 р. В іншому місці знаходимо не менш химерний перелік: «Отже, старостам на Волині допомагали управляти урядники, котрі відповідали за свою ланку роботи. Більшість із них залишилися при старостах від попередніх часів, як-от: ключники, ловчі, сокольничі, бобровничі, лісничі, гаєвики та ін. Серед управлінців були також підкоморії, війські, возні, що з'явилися в регіоні під польським впливом» (с.147). Схоже, що авторка не розрізняє *урядника* як слугу, котрий виконував від імені пана певні функції, та осіб, які обіймали земські уряди (*урядників*) з руки короля – представників шляхетського стану, осілих у певному регіоні. До того ж значна частина земських урядів (зокрема ловчого) з бігом часу втратила свої реальні функції й мала суто почесний характер. Зауважимо також, що уряд підкоморія жодним чином не підпорядковувався старості, більше того, у земській урядницькій ієрархії (1589, 1611, 1635 і 1647 рр.) він посідав найвищу сходинку. А возні, хоч і вповноважувалися на провадження певних досудових і судових актів старостою, підстаростою чи ґродським судом, однак отримували свій уряд із руки воеводи і його ж юрисдикції підлягали в разі порушення своїх обов'язків (генеральні возні отримували надання на уряд від короля). Урешті, навіть ґродські урядники, які обиралися самим старостою як очільником ґродського суду з числа його слуг і клієнтів, у конфліктах зі шляхтою, де зринали обвинувачення в їхній необ'єктивності через близькість до старости, воліли публічно задекларувати свою незалежність. При цьому вони зазвичай посилялися на присягу, яку складали не старості, а всьому шляхетському загалові.

Брак розуміння генези урядів та елементарна необізнаність А.В.Бортнікової призводять до неузгоджень навіть у межах двох сусідніх абзаців. Так, на с.138 читаємо, що «початково на території Волині функціонувало два хорунжих – луцький і володимирський», а далі, там само, що «у Волинській землі, крім хорунжих у Луцькому, Володимирському та Кременецькому повітах, існував спільний хорунжий Волинської землі». Щоб уникнути таких ляпсусів, авторці достатньо було зазирнути до покажчика «Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku»: уряду кременецького хорунжого до 1765 р. взагалі не існувало, а до адміністративної реформи у Великому князівстві Литовському 1565–1566 рр. не було й спільного волинського хорунжого, натомість уряд луцького хорунжого до 1565 р. спорадично іменували волинським, і власне він після 1566 р. перетворився на єдиний для всього воеводства уряд волинського хорунжого.

Нерозуміння А.В.Бортніковою різниці між Литвою й Коронаю Польською до постановня Речі Посполитої та після цього і, відповідно, змін у становищі Волині впродовж досліджуваного періоду, призводить до курйозних тлумачень подій та явищ. Скажімо, «часта заміна луцького старости» у другій половині XVI ст. пояснюється «невизначеністю становища великого князя (!) в умовах перманентних

політичних криз шляхетської Речі Посполитої та стану безкоролів'я» (с.111). На тлі нерозуміння загальної ситуації виглядає дрібною похибкою незнання реалій, адже уряду з політичних мотивів був позбавлений лише князь Олександр Пронський, тоді як решту «частих заміні старости» (князя Богуша Корецького, Олександра Жоравницького та Олександра Семашка) обумовлювала набагато прозаїчніша причина – смерть. Годилося б також пам'ятати, що уряд, який надавався пожиттєво, можна було втратити лише за сеймовим вироком. Старість чи хвороба, навіть у випадку неможливості виконання відповідних урядницьких обов'язків, не були підставою для позбавлення особи привілею. Тож король міг прибрати небажану особу, лише запропонувавши їй привабливіше місце, зазвичай вище в урядницькій ієрархії.

Не оминати і способу авторського викладу матеріалу про урядницьку систему Волині. Попри те, що ця тема не нова в історіографії, покажчик «Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku» містить загалом повні номенклатурні списки всіх урядів, а сама А.В.Бортнікова зауважує існування останнього й бодай частини історіографічних робіт¹⁰, інформація у книжці подається так, ніби авторка береться до справи вперше. Левову частку монографії займає розлогий переказ документів, часто вкрай причинкових, «важливість» яких полягає в одному – засвідчити існування певного уряду чи особи, що його обіймає. Наприклад, на початку своєї оповіді про уряд волинського хорунжого А.В.Бортнікова згадує про Григорія Гулевича на цьому уряді таким чином: «1573 р. зем'янин Петро Олеша скаржився на хорунжого Григорія Гулевича про захоплення останнім худоби зем'янина в Бороховському повіті. Волинським хорунжим у 1583 р. залишався Григорій Гулевич. Це засвідчує постанова (декрет) луцького гродського суду від 21 лютого 1583 р.». Далі авторка чомусь оповідає, що предметом згаданої судової суперечки стала невіддача боргу Гулевичем і висловлює припущення щодо його величини. При цьому інформацію отримує не безпосередньо з луцької гродської книги, а з опису до неї, зробленого наприкінці ХІХ ст. Тож якщо авторці справді навіщось так кортіло знати подробиці конфлікту, достатньо було скористатися самою актовою книгою. Закінчується перелік хорунжих констатацією: «У подальшому волинськими хорунжими значилися: 1590 р. – Григорій Гулевич; 1593 – Вацлав Боговитин Шимбарський; 1765 – Миколай Пя(с)аковський» (с.140). Незрозуміла доцільність такої уривкової інформації, якщо в покажчику подано повний перелік хорунжих від 1466 до 1795 рр. із зазначенням у більшості випадків дати надання привілею на уряд та дати смерті урядника чи переходу його на інший уряд. До того ж А.В.Бортнікова допустилася двох помилок в трьох наведених нею іменах: замість «Шимбарського» мало бути «Шумбарський», а замість «Пя(с)аковський» – Пясковський. Ці неточності відсутні в покажчику М.Вольського. Утім, до причин такої «дослідницької кухні» ми ще повернемося.

Не менше проблем має читач і з характеристикою А.В.Бортніковою судової системи Волині, яку вона аналізує чомусь у підрозділі про функціонування

¹⁰ Див., напр.: Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка: Праці Історично-філософської секції. – Т.СХХХІІІ. – Л., 1994. – С.65–122.

старостинського уряду на прикладі справи Мишки-Варковського 1564 р. (пор: судовій системі відведено трохи більше шести сторінок (147–154), натомість понад шістнадцять – опису справи, що дуже дотично пов'язана із задекларованою проблемою старостинського уряду). На жаль, і загальна оповідь про судочинство, як і у випадку урядницької ієрархії, рясніє неточностями та помилками, а викладу бракує логіки й системи. Важко сказати, скажімо, що поєднує такі сусідні речення: «На сеймиках обиралися депутати до Люблінського трибуналу й кандидати на ключові посади до земських урядів (підкоморій, земський суддя, підсудок, писар). Водночас на території Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що ввійшли до складу Речі Посполитої в результаті Люблінської унії, продовжував діяти другий Литовський статут». Серйозною проблемою для розуміння стало б і химерне поєднання слів «ключові посади до земських урядів», якби в дужках не було зазначено, що ж мала на увазі авторка. До того ж некоректно говорити про входження згаданих воєводств у 1569 р. до складу Речі Посполитої, адже суб'єктами унії виступали дві держави – Корона Польська й Велике князівство Литовське, натомість ці українські воєводства було вилучено зі складу Литви та приєднано до Польщі. На аналогічну дивовижу натрапляємо й в іншому місці, де йдеться про те, що гродський суд «функціонував паралельно із земськими урядами шляхетського самоврядування» (с.148). Імовірно, авторка хотіла сказати, що, окрім гродського (старостинського) суду, існував також суто шляхетський земський суд, який можна охарактеризувати як самоврядний. Однак це лише наш здогад.

Крім проблем із висловленням думки й неточностями маємо справу і з фактичними помилками. Скажімо, на одне речення А.В.Бортнікової («У регіонах органами великокнязівського й королівського суду були гродські, або замкові суди під головуванням воевод і старост»; с.24) припадає дві неточності: по-перше, замковий і гродський суди не були тотожними, а по-друге – вони не підпорядковувалися воеводі. Можливо, авторку ввели в оману випадки, коли гродовий староста водночас обіймав уряд воеводи, тож його титулатуру вона сприйняла за реальні повноваження.

Ось ще один приклад «обізнаності» А.В.Бортнікової з судочинством: «Із 1578 р. на Волині започатковано ведення Трибунальських актових книг, що становили офіційну документацію вищого апеляційного суду для Київського, Брацлавського й Волинського воєводств, невдовзі перенесеного в Люблін (1589 р.)» (с.27). Усупереч цьому пасажу, Луцький трибунал, дійсно створений 1578 р. як апеляційна інстанція для трьох зазначених воєводств, провів лише одну сесію, а спеціальних судових книг так і не започаткував (матеріали цієї сесії частково внесено до луцької земської книги). Що ж до 1589 р., то не Луцький трибунал перенесли до Любліна, як пише А.В.Бортнікова, а три колишніх «литовських» воєводства перейшли під юрисдикцію Люблінського трибуналу¹¹.

В іншому місці, де згадувалося про земський суд, авторка стверджує: «На існування юридично самостійних урядових і судових інституцій на Волині вказують акти Руської (Волинської) метрики». Пояснюється ця

¹¹ Загалом історію Коронного трибуналу вивчено доволі добре. Остання у часі монографія: *Bednaruk W. Trybunal Koronny: Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794.* – Lublin, 2008.

«сентенція» наступним чином: «8 липня 1578 р. луцький староста Олександр Жоравницький, який очолював Луцький замковий уряд, свідчив, що в замку є позов *одного з волинських панів* до підкоморського луцького суду» (с.149). Яку самостійність і чого саме мав засвідчити цей приклад – хтозна, однак нерозуміння А.В.Бортніковою описуваних реалій засвідчив сповна. Насправді, згідно з рефестами, ішлося про заяву старости як очільника луцького гродського (а не замкового) суду про покладання в Луцькому замку позову від «пана волинського» до луцького підкоморія. За анонімним, за версією А.В.Бортнікової, «одним із волинських панів» приховувався волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський. Авторка не підозрює, що саме за каштелянами закріпилися така титулатура.

Однак у А.В.Бортнікової, цілком імовірно, проблеми серйозніші, ніж нерозрізнення титулів. Чим же, як нерозумінням станової природи судочинства в домодерних державах, можна пояснити сприйняття нею функціонування суто шляхетських судів як прояв «класової дискримінації» (пор. пасаж: «Представникам селянства, духовенства й міщанства було заборонено обіймати уряди в земському суді»; с.149). Мабуть, не менше її подивування викликав би той факт, що шляхтичі теж не могли обіймати урядів райці чи лавника у громадах на магдебурзькому праві. Утім, не склалося в авторки й з обізнаністю щодо такого релікта, як позастанове судочинство. Скажімо, про так звані копні суди (добре вивчені науковцями!) вона пише як про «створені сільською та міською громадою» (с.148), тобто тлумачить цей різновид архаїчного судочинства як щось постійне, хоч насправді «копу» сусідські громади скликали тільки спорадично, аби «очистити» себе від учиненого на території громади злочину, а участь у «копі» була обов'язковою незалежно від станової належності.

Плутанина стосовно природи урядування призводить до наївних пасажів на зразок подивування, що урядники змагалися по судах із рештою шляхтичів, а іноді й представниками інших груп населення, скажімо євреями (пор. с.113). Такі випадки авторка зазвичай трактує як зловживання ними своїм «службовим становищем», а приватні судові процеси урядників ототожнює з їхніми урядницькими обов'язками.

Отже, отримавши дивну мішанку під назвою «державна влада» на Волині, спробуємо окреслити «місцеве самоврядування» у тлумаченні А.В.Бортнікової. Навіть для дослідження суто міського самоврядування вибір об'єктів дивує, бо навіть не вказано загальної кількості поселень міського типу на території воєводства, уже не кажучи про якісь локальні особливості міських самоврядних органів.

Усю другу частину монографії («Луцьк у системі державного управління та місцевого самоврядування Волині») присвячено Луцьку. Відкриває її огляд соціально-економічного розвитку міста, який розпочинається такою бравурною фразою: «Луцьк був не лише великим адміністративним центром, а й потужним торгово-ремісничим осередком» (с.192). Щоб читач не впав в «оману величчя», доцільно нагадати, що тогочасний Луцьк був периферійним населеним пунктом із нечисленними мешканцями, де торгівля та ремесло здебільшого забезпечували суто локальні потреби. Але авторку це не бентежить, за її твердженням, «розвиток цехової організації ремісництва сприяв не лише розвитку економіки та

ринку, він формував соціальну верству, на кшталт бюргерства, виховану на засадах цивілізованих виробничих відносин» (с.199). «Виробничі відносини» нагадують щось до болю знайоме – спасибі, що хоч «продуктивних сил» не згадано. А щодо «бюргерства», то про це ширше див. радянські праці, присвячені німецьким містам. Щоправда, там було легше: і цехова організація не така примітивна, і торгівля та грошовий обіг виглядали дещо інакше.

Оповідючи про запровадження магдебурзького права в Луцьку, А.В.Бортнікова переказує зміст великокнязівських і королівських привілеїв (їх тут названо «грамотами») за перекладами філологів, тобто з низкою неточностей, спричинених недостатнім розумінням історичних реалій та знанням термінології (с.220–239). Далі йдеться про пільги й вольності луцьких містян і їхні повинності та податки, де щойно згадані «грамоти» для чогось переповідаються вдруге. Урешті з наступного підрозділу дізнаємося про неабияку луцьку новацію – виявляється, тутешній магістрат складався з ради й лави (посилання на підручник для середньої школи немає), городян судив війтівсько-«лавочний» (sic!) суд, а війт був «вищою посадовою особою в Луцькому війтівстві загалом» (с.268). До міських урядників авторка сувора: за її твердженням, скарги й судові позови змальовують тих «у негативному сенсі», натомість позитивний бік їхньої діяльності залишався «поза увагою літописців» (с.268). Хто ці таємничі «літописці» – не зовсім ясно, мабуть йдеться про канцеляристів. Далі «джерела повідомляють» А.В.Бортніковій про те, що в Луцьку було четверо «радників» (тобто райців), четверо бурмистрів і семеро лавників. З останніми авторка вгадала, а от із райцями – ні. Окрім цих уривчастих інформацій, структуру магістрату, механізм виборів, кооптацію міських урядників, усталені терміни виборів у монографії взагалі не висвітлено, хоч про це «джерела повідомляють» досить широко. Натомість описано присягу, яку складали урядники, – щоправда, своєрідно: шляхом дослівного переписування відповідних фрагментів із праць А.Рогачевського¹², Ф.Тарановського¹³ та Н.Білоус¹⁴ (с.273–275). Схожий виклад спостерігаємо й у двох наступних підрозділах – про організацію, норми та аспекти міського судочинства (с.286–298), де хаотичне переказування фактів супроводжують інтерпретації, що їх, м'яко кажучи, важко вписати у фахові стандарти міських студій.

Не обійшлося й без курйозів. У розділі «Війтівство в Луцьку як інститут влади» авторка згадує переважно про двох війтів XVI ст. – Івана Яцковича Борзобогатого та Михайла Єла-Малинського, але на с.325 «винаходить» ще одного: «Книга восьма Руської (Волинської) метрики містить привілей на луцьке війтівство Жданові Боровицькому, датований 4 квітня 1589 р.». Насправді у цьому акті йшлося не про війтівство, а про «войство», себто уряд войського у

¹² Рогачевский А.Л. Меч Роланда: Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.100–102.

¹³ Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи: Историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897. – С.57–187.

¹⁴ Білоус Н.О. «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього нового часу. – К., 2006. – С.145–146.

системі шляхетського самоврядування¹⁵. Щоправда, помилку допустили упорядники реєстрів, але А.В.Бортнікова не перевірила інформацію за джерелом, ані в Російському державному архіві давніх актів, де зберігається оригінал, ані за мікрофільмом у Центральному державному історичному архіві України в Києві. Наприкінці книги у загальному списку луцьких війтів уміщено прізвища вісімнадцяти осіб, серед яких п'ятеро були орендарями війтівства, останній – неіснуючий війт Ждан Боровицький. Жодних відомостей про війтів або інститут війтівства першої половини XVII ст. монографія взагалі не містить. Підсумовуючи розділ про луцьке війтівство, авторка стверджує, що «луцький війт не мав права призначати лентвійта, він міг лише затверджувати обраного міщанами лентвійта» (с.365). Насправді було з точністю до навпаки. Міщани рідко подавали свою кандидатуру на лентвійта, у більшості випадків це був висуванець війта, наділений судовою владою, який замість війта очолював війтівсько-лавничий суд і жив у війтівському домі на Ринку.

Урешті наприкінці книжки, у переліку міських урядників Луцька, наведено імена лише п'ятох лавників і сімох писарів, хоч насправді їх відомо в рази більше, а списки бурмистрів і райців ідуть узагалі окремо. Це спонукає до висновку, що авторка просто не знає, що бурмистр – і є урядуючий райця, котрий щокварталу передавав свої функції наступникові. Для впорядкування точних переліків війтів і міських урядників необхідно було б фронтально переглянути всі луцькі ґродські й міські книги за даний період, а не робити це вибірково за публікаціями інших істориків.

Що ж до міського самоврядування у Володимирі (йому присвячено окремий розділ), то тут представлено лише дані за XVI ст., оскільки архівний матеріал авторка не залучала, а опублікованих праць по XVII ст. немає. Те саме почасти стосується й розділу про самоврядування в Ковелі: А.В.Бортнікова зупиняється тільки на локації міста та підтверджувальних привілеях на маґдебурзьке право, хоч це не завадило їй упевнено завершити розділ твердженням, нібито «джерела з організації та самоврядування в Ковелі не дають жодних вказівок чи інформації про те, якими законодавчими пам'ятниками керувалися урядовці міста, організовуючи його управління. Посилання на відповідні документи маґдебурзького права в Ковелі досліджуваного періоду в прийнятті рішень, особливо веденні судових справ відсутні» (с.445). Якби авторка бодай одним оком зазирнула до книг Ковельського маґистрату¹⁶, то переконалася б у зворотному. Або хоча б ознайомилася зі вміщеними у волинських краєзнавчих збірниках статтями молодого дослідника А.Крішана про самоврядування Ковеля впродовж XVII ст.

Трапляються у книзі доволі кумедні помилки (у даному разі стосуються війтівських доходів): невірно відчитані у джерелі назви грошових одиниць, тож замість «пенези» зустрічаємо «пенчі»: «Розрахунок здійснено у такій відповідності: у гроші містилося 10 пенчів великих “penczew bojszych”, а в копі – по 60 грошів. Цю суму в 600 кп грошей Бона й отримала від Борзобогатого»

¹⁵ Текст привілею див.: Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.10 зв. – 11.

¹⁶ Див.: Там само. – Ф.35.

(с.322). Авторка не взяла до уваги той факт, що чимало складених у XIX ст. реєстрів до актових книг містять помилки в особових, географічних назвах, датуванні, не завжди відповідають змісту документа. У результаті до монографії потрапили прикрі неточності: Станіслав Краєвський і Станіслав Граєвський (насправді – це одна особа), Софія Самешковая, с.276 (замість Семашковая), Готські (замість Гостські), радця Іван Анбросович, с.215 (замість Андросович), Шитневич Василь, с.537 (замість Шилневич), Суетич Ярош, с.272, 535 (замість Шустич), Томкович Колеїнський Ждан, с.535 (замість Коїленський), Двойна Станіслав, с.528 (замість Довойна) і т.д.

Утім, повертаючись від частковостей до головніших завдань монографії, зауважимо відсутність таких невід'ємних для міського життя XVI–XVII ст. проблем, як прийняття до міського права, юрисдикція міської влади, юридики. При цьому на Волині ці й інші аспекти мали свої особливості. Скажімо, у волинських містах прийняття до міського громадянства (*jus civile*), що входило до компетенції міської ради, здійснювалося за більш спрощеною процедурою, аніж у коронних¹⁷. Важливим є й розуміння того, що поняття «місто» нетотожне поняттю «громада на маґдебурзькому праві», адже крім міщан, підпорядкованих де-юре маґистратові, у міському просторі існували шляхетські двори з підданими, монастирі з прилеглими земельними володіннями, представники етнічних громад, які мали своє окреме самоврядування. Осторонь уваги А.В.Бортнікової залишилися стосунки старостинської влади з міськими на маґдебурзькому праві та етнічними громадами. А ця проблематика безпосередньо стосується задекларованого авторкою у вступі завдання – проаналізувати взаємовідносини державної влади й самоврядних одиниць. Незайве також нагадати, що взаємини старост і міщан були у центрі великої історіографічної дискусії XIX–XX ст. (М.Владимирський-Буданов, В.Антонович та ін.). Належний їй аналіз на рівні копіткого збирання по актових книгах розпорошених фактів та відповідного осмислення ще чекає свого часу. А між тим така робота могла б продемонструвати процес виборювання міськими громадами своїх «свобод» і засвідчила б реальну силу/слабкість самоврядування на Волині.

Насамкінець повернімося до початку цієї рецензії, де було згадано обіцянку авторки підкріпити свої спостереження «широкою джерельною базою», а в передмові ще й сказано, що завданням праці є «зібрати максимум джерел» (с.7). Як видно з монографії, до цього «максимуму» ввійшли: книги Литовської метрики, реґести Волинської метрики, один том із корпусу «Архив Юго-Западной России» та відповідні томи «Актов Западной России» і «Archiwum Sanguszków». На перший погляд ніби більш-менш гаразд, нехай і Литовська метрика сьогодні вже нараховує набагато більше опублікованих томів, які не були б зайвими, і «Архив ЮЗР» знадобився би ширше. Що ж насторожує? У передмові А.В.Бортнікова згадує, серед іншого, «матеріали гродських книг Луцька та Володимира, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ)» (с.8). Насправді ж перед нами – «маленькі хитрощі»: цих книг використано не було, їх замінили внутрішні описи. Пояснює таку підміну

¹⁷ Див., напр.: *Зяць О.* Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. – К.; Л., 2012.

авторка, погодьмося, своєрідно: вони, мовляв, надто громіздкі, а до того ж роботу з книгами ускладнюють палеографічні труднощі, пов'язані «з використанням старобілоруського (sic!) письма» (с.26–27). Тож заради полегшення роботи у хід пішли описи до актових книг, складені у ХІХ ст., де фіксується лише короткий переказ актів. Звичайно, описи можуть допомогти зорієнтуватися в роботі, однак мають обмежену джерельну цінність. Натомість самі книги – неоціненне джерело для вивчення – дослідниця оминула. Зауважимо, що з 33 позицій джерел із Центрального державного історичного архіву України в м. Києві 30 становлять саме описи. У трьох випадках А.В.Бортнікова вказує актові книги, однак посилається на стару нумерацію, яка на сьогодні не використовується, що ставить під сумнів роботу з ними.

У наступному пункті («Державний архів Волинської області» №34–46) міститься перелік окремих актів із ХVІ–ХVІІ ст., які можуть слугувати лише дрібним доповненням до теми дослідження. Окрім одного документа, котрий з огляду на фонд і хронологію важко застосувати до цього дослідження (№43), решта походять з одного фонду – «Волинське товариство приятелів наук» (ф.312). Наступним пунктом іде «Российский государственный архив древних актов, г. Москва» (№44–46). Зазначено лише три причинкові справи з величезного фонду «Литовська метрика», де практично в кожній із книг є документи за темою дослідження. Здається, що авторка не знала про наявність мікрофільмів книг метрики у ЦДІАК України. На цьому посилання на архіви у праці вичерпуються.

Не спромоглася А.В.Бортнікова й на коректне оформлення посилань згідно з ustalеними вимогами. Зокрема, працюючи насправді з описами до актових книг, вона покликається на самі книги, однак подає їх стару нумерацію, зафіксовану в описах ХІХ ст. У випадку ж посилань на перші п'ять володимирських ґродських книг, до яких укладено сучасні описи, авторка поєднує стару й нову нумерацію: «ВГК. №919.1569. – Спр.4, арк.184, 184 зв.». «ВГК» – «Волинська ґродська книга» («ноу-хау» А.В.Бортнікової), перекладається на загальноприйнятну систему посилань як: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, №919 – стара нумерація актової книги, спр.4 – чинна на сьогодні.

Ще одним прикладом «дослідницької» роботи подібного ґатунку виступає та частина монографії, де йдеться про урядницьку мережу (що вже частково зауважувалося). Авторка інколи використовує зразково укладений М.Вольським покажчик волинських урядників («Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku»), де з посиланням на джерела наведено інформацію про час урядування певної особи. Однак джерелознавчим здобутком наукової праці, як відомо, виступають передусім неопубліковані джерела. Їх А.В.Бортнікова знаходить у Державному архіві Волинської області. Це здебільшого матеріали фонду «Волинське товариство приятелів наук»: кілька виписів із тих-таки луцьких книг, а головне – «Списки должностных лиц городов Владимира, Кременца, Луцка в 1386–1790 годах, составленный (так в авторки!) Библиотекой товарищества 1922–1938 гг.», укладені, зауважимо, без посилань на джерела інформації. Постає питання, для чого вони потрібні, коли є покажчик М.Вольського? А для того, що аматорські «списки» – це архівне джерело, яке слугує доказом «науковості» монографії.

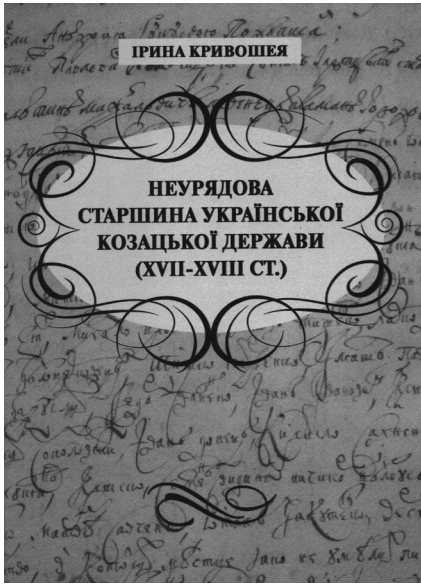

Приклади схожого пересмикування, помилок та ляпсусів (термінологічних і смислових) можна було б наводити й далі, адже ними рясніє вся монографія А.В.Бортнікової. Але час завершувати, і хоч це не надто етично, проте наприкінці рецензії, на жаль, важко уникнути риторичного запитання *ad personam*. Тож чи достатньо кваліфікації для дослідження на фаховому рівні ранньомодерного суспільства істориків, який свого часу захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю 07.00.01 – «История КПСС» на тему «Пропаганда истории КПСС газетой “Правда” в условиях развитого социализма (1970–1983 гг.)», а по тому, спасувавши перед копіткою працею над складним джерельним матеріалом, обмежився описами до нього та окремими виданими актами? Можливо, не варто було братися одразу за монографію, де кожен із заявлених сюжетів надається на окрему книжку? Адже для аналітичної праці необхідний як фундамент у вигляді попередньої історіографічної традиції, якої бракує, так і власний досвід автора принаймні в одній із царин. А, як зазначав П.Бурдье, чим далі дослідницький майданчик від сьогодення, тим менше там дослідників і тим помітніший внесок кожного у прирощення наукового знання. Зауважимо, що істориків ранньомодерної України справді небагато, тож наукові зв'язки поєднують не лише тих, хто впродовж багатьох років працює над своїми темами по архівах і книгозбірнях різних країн, а й новачків, що тільки роблять перші кроки на цій доволі тяжкій ниві. На жаль, авторки рецензованої монографії та рецензентів її книги серед таких помічено не було. Не з'являлися її статті і в авторитетних часописах, які обов'язково проглядає кожен фахівець. А, як відомо, вагу науковця визначає не лише кількість публікацій, а і їх якість, що оцінюється певною корпорацією спеціалістів із даної тематики.

Тож, як не прикро, маємо констатувати: праця А.В.Бортнікової, що задекларована як монографія (студія з поглибленим дослідженням однієї або декількох пов'язаних між собою проблем), такою не є. Ідеться про імітацію наукового дослідження шляхом уведення до всуціль компілятивного тексту джерел, котрі часто погано пов'язані зі змістом, мають причинковий характер і, у кращому разі, виступають не початковим джерелом твердження, а ілюстрацією до нього. Урешті, зважаючи на недостатню дослідженість проблем, заявлених у книжці, авторці можна було б пробачити компілятивність, якби справді йшлося про акуратно виконану роботу, де зауважувалася б неповнота знань на сьогодні щодо окремих питань, контрверсійність певних тверджень, добре розуміння предмета, коректність уживання термінології, дисциплінованість викладу, нарешті відсутність кричущих помилок. Однак, схоже, що для якісної компіляції теж необхідно добре розумітися бодай в якійсь конкретній темі.

Тож хотілося б застеретти передовсім студентів, державних службовців та любителів історії, котрим, згідно з анотацією до монографії, адресоване видання (науковці, сподіваємося, самі здатні оцінити вартість цього продукту): кількість фактичних помилок, ширших хибних тверджень та узагальнень робить працю А.В.Бортнікової неприйнятною для навчальної роботи чи як джерела знань про минуле.

Н.О.Білоус (Київ), В.М.Михайловський (Київ), Н.П.Старченко (Київ)

Кривошея І.

Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – Т.1. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 616 с.

Книга відомого фахівця з історії й генеалогії козацької старшини XVII–XVIII ст. Ірини Кривошеї побачила світ на початку 2014 р. Ця ґрунтовна студія стала результатом багаторічної копіткої роботи авторки у царині соціальної історії козацтва. Видання побудоване за класичною схемою. Так, перший розділ («Історіографія, джерела та методологія дослідження історії неурядової старшини») присвячено теоретичній складовій досліджуваної проблеми. І.Кривошея професійно (а інколи навіть занадто прискіпливо як для монографії) проаналізувала успіхи та

наукові прорахунки своїх попередників, дійшовши висновку, що попри активізацію сучасної історіографії на ниві вивчення минулого неурядової старшини XVII–XVIII ст. та певні здобутки, науковці вносять і деякі суперечності, що, на думку авторки, «стимулюють появу питань і пошуків відповідей на них у дослідників наступних поколінь». Саме до «наступних поколінь», як ми розуміємо, І.Кривошея відносить і себе, чим пояснює власний науковий інтерес, утілений у рецензованій монографії.

У першому розділі розкрито та проаналізовано таку важливу складову будь-якого серйозного дослідження «епохи письма», як джерельна база. Треба віддати належне історикові – кількість заявлених у праці джерел вражає: 1410 неопублікованих справ з архівів України, Російської Федерації та Польщі, 198 опублікованих документів і збірок. При цьому подальше ознайомлення зі змістом монографії засвідчує не лише вміння дослідниці знаходити та констатувати потрібний документальний матеріал, а й доволі віртуозно ним оперувати, що дає можливість обґрунтовано дискутувати з відомими фахівцями з історії неурядової старшини гетьманської України. Утім, принагідно хотілося б висловити зауваження щодо назви підрозділу «Джерелознавство», адже тут мається на увазі не власне джерелознавство як комплексна наука про історичне джерело, а лише аналіз джерельної бази з окремої історичної проблеми. Доволі цікавий і підрозділ, в якому розкриваються теоретична частина монографічного дослідження, понятійний апарат та інструментарій, що ним послуговувалася авторка. Загалом у праці «застосовано підхід поєднання теорії та дослідницької практики», і це, на наш погляд, цілком виправдано.

У другому розділі монографії («Неурядова старшина козацької держави XVII – першої чверті XVIII ст.») висвітлюється низка важливих питань, у тому числі становлення інституту «товариства» до 1648 р., виникнення та трансформації неурядової старшини у середині XVII – 20-х рр. XVIII ст., значне товариство сотні, функції неурядової старшини XVII ст. тощо. У контексті цих питань І.Кривошея детально простежила зміну, а інколи й «підміну» понять «значний», «товариство», «рицарство», розглянула та проаналізувала персональний склад

неурядової старшини в окремих полках. При цьому дослідниця не уникає дискусій із відомими фахівцями з указаної проблематики й, уміло оперуючи історіографічним надбанням і джерелами, доходить висновку, що «на формування неурядової старшини козацької держави вплинули як традиція польсько-литовського зтяжного війська, так і власні структури Запорозького Війська [...], а основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба». Члени «товариства», як довела авторка, також залучалися до цивільних функцій: дипломатичної, представницької, судової, адміністративної, господарсько-фінансової. У межах своїх функцій значне товариство виконувало численні доручення й завдання, які забезпечували існування козацької автономії.

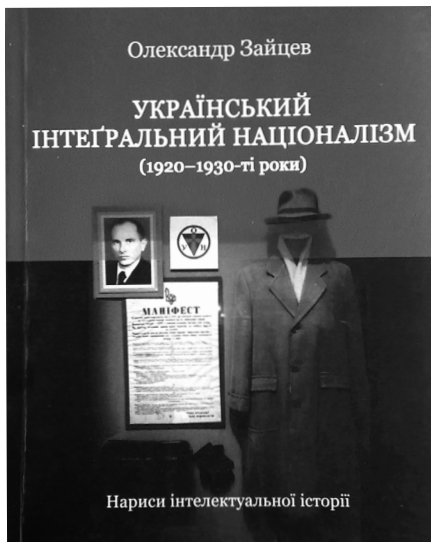
У третьому розділі («Бунчукове товариство Гетьманщини XVIII ст.») розкривається становлення, статус, динаміка чисельності та персонального складу бунчукового товариства, економічне підґрунтя його впливовості, функції. І.Кривошея доходить висновку, що бунчукове товариство склалося на початку XVIII ст., хоча сутність даної інституції формувалася тривалий час шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Дослідниця стверджує, що склад бунчукового товариства не був однорідним і змінювався впродовж року. При цьому функції даного інституту «збігаються з функціями значного товариства військового» XVII ст., адже, як у попередній період, нарівні з основною – військовою – бунчукові товариші залучалися й до цивільних справ: адміністративних, господарсько-фінансових, судових, представницьких, дипломатичних.

У четвертому розділі («Значкове товариство XVIII ст.: поява та еволюція товариства під "значком"») дослідниця аналізує становлення, статус, динаміку чисельності та економічну спроможність значкового товариства, його функції тощо. Цих самих питань, але щодо «військового товариства», торкається останній, п'ятий, розділ монографії І.Кривошеї, котрий має назву «Військове товариство як додатковий чин неурядової старшини Гетьманщини XVIII ст.». Як бачимо, другий – п'ятий розділи побудовано за фактично єдиним принципом, вони мають подібну архітектуру, яка вможливує порівняння різних типів козацького «товариства», що полегшує сприйняття цих соціальних груп українського старшинського прошарку.

При сприйнятті матеріалу вельми стануть у пригоді численні таблиці, розміщені як по всьому тексту, так і в додатках. Тут наведено переліки «товаришів» по полках, окремих списках тощо, що не лише збагачує інформативне наповнення монографії, а й слугує важливим джерелом для соціальної історії та генеалогії українського старшинського козацтва, адже додатки займають третину (майже 200 сторінок) від усього обсягу книги.

Звичайно ж, таке різнопланове та ґрунтовне видання не позбавлене окремих вад і прорахунків, однак з огляду на те, що рецензована монографія є однією з найґрунтовніших спроб висвітлити дану проблему, їх не слід уважати суттєвою перешкодою на шляху до читача. Зауваження не знижують загального позитивного сприйняття книжки, яка конче потрібна науковцям, краєзнавцям, фахівцям із генеалогії, історіографам, усім тим, хто цікавиться історичною тематикою. Сподіваємося, що відома дослідниця на цьому не зупиниться й ми ще не раз із задоволенням знайомитимемось із новими працями Ірини Кривошеї.

О.П.Тригуб (Миколаїв)

ЗАЙЦЕВ О.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (1920–1930-ті роки): НАРИСИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. – К.: КРИТИКА, 2013. – 488 с.

У книзі львівського історика Олександра Зайцева інтегральний націоналізм виступає й об'єктом дослідження (як європейське явище), і предметом (як його український різновид). Щоб за сукупністю ідей виявити збіги та відмінності, автор зіставляє інтегральний націоналізм у хронологічних рамках міжвоєнного періоду з фашизмом і націонал-соціалізмом. Аналіз здійснюється під науковим кутом зору, без глорифікації або очорнення носіїв ідеології, без позитивних або негативних емоцій.

На судження й оцінки автора не впливають події Другої світової війни, коли ідеологічні постулати фашизму та націонал-соціалізму переросли у жахливу практику масових репресій аж до геноциду. Торкаючись предмета дослідження, О.Зайцев зупиняється винятково на висловлених у міжвоєнний період ідеях українських націоналістів, цілком відкидаючи добре висвітлений в історіографії подієвий аспект діяльності ОУН. Нарешті, аналіз ідей здійснюється в динаміці. Завжди можна перекоонатися, коли в ідеології націоналістів з'явилися нові риси, у кого їх було запозичено й ким привнесено. Книга є рідкісним зразком дослідження у жанрі інтелектуальної історії, як це й зазначено в її підзаголовку.

Джерельна база дослідження доволі солідна: вісім архівосховищ – українських, російських і польських, десятки періодичних видань міжвоєнного періоду, наукова література на шести мовах. Структура праці струнка та логічна. Окремі нариси присвячено огляду історіографії та джерел, методологічним і теоретичним засадам дослідження, історичному контексту інтегрального націоналізму, розгляду аргументів його критиків – консервативних, комуністичних, ліберальних. У центрі монографії – нариси про «чинний націоналізм» Д.Донцова, «організований націоналізм» ОУН і «творчий націоналізм» Фронту національної єдності (Д.Паліїв, М.Шлемкевич, С.Герасимович та ін.).

Компаративний аналіз українського інтегрального націоналізму, фашизму й націонал-соціалізму перебуває на передньому плані та визначає особливу актуальність праці О.Зайцева. Не зайвим буде вказати, що «вожді» сучасної Російської Федерації ототожнюють усіх, хто прагне утвердити незалежність України, з «бандерівцями», а останніх – не інакше, як із «фашистами». Виходить так, що Кремль переслідує в нашій країні «благородну мету» – «викоренити фашизм». Однак таке твердження позбавлене ґрунту в багатьох аспектах, серед яких треба згадати й такий: у Німеччині ніколи не було фашизму. Коли німецькі націонал-соціалісти прийшли до влади, Й.Сталін наказав називати їх «фашистами», щоб термінологічно не ототожнювати гітлерівський соціалізм із ленінським.

І радянська, і сучасна російська пропаганда на перший план висувають короткочасний (до 30 червня 1941 р.) період співробітництва бандерівців із Німеччиною, оминаючи союзницькі відносини сталінського СРСР із гітлерівським Райхом, перервані, до речі, не з ініціативи Москви. Щоб причини співпраці українських націоналістів із нацистами стали зрозумілими, потрібно досліджувати цю тему як на подієвому рівні (що давно зроблено у світовій історіографії), так і на ґрунті ідеології (це й робить О.Зайцев). Саме останній сюжет у спеціальній літературі трактується надзвичайно політизовано, тобто ідеї націоналістів або ґлорифікуються, або безапеляційно характеризуються як «злочинні». Прагнучи підійти до теми суто по-науковому, автор усе-таки ризикує привернути на себе вогонь із боку обох таборів, які протистоять один одному. А третейський суддя, тобто широка громадськість, із підозрою дивитиметься на спроби О.Зайцева залишитися на ґрунті неупередженої науки. Адже люди можуть сприймати передвоенні ідеологічні постулати, котрі збігалися в націоналістів і нацистів, тільки в комплексі з власною пам'яттю про наступну війну, особливо про военні злочини гітлерівців. Виходить так, що не можна замовчувати збігів в ідеології хоча б тому, що негайно знайдеться той, хто винесе на суд громадськості таке замовчування. Тож слід вітати зусилля автора, який здійснює порівняльний аналіз системно, підкреслює докорінну відмінність носіїв нацистської ідеології від носіїв ідеології інтегрального націоналізму за ознакою наявності або відсутності державності й, останнє за переліком, але не за значенням – відмовляється від спроб ґлорифікувати націоналістів тільки через те, що вони боролися за свободу й незалежність України.

Автор цілком справедливо вказує, що погляд на нацизм як особливий різновид фашизму залишається в наш час панівним. Сам він теж вважає, що націонал-соціалізм – це найуспішніша форма фашизму (с.127). О.Зайцев постійно оперує поняттями «італійський фашизм» і «німецький фашизм». Водночас, здійснюючи системний аналіз, він знаходить чимало рис, присутніх у фашизмі й відсутніх у нацизмі, і навпаки. Достатньо згадати, що Б.Муссоліні зводив фашизм до культу держави, тоді як А.Гітлер – до культу нордичної раси, під якою мав на увазі передусім німецьку. Представники всіх інших рас, у тому числі латинської (тобто італійці), були для нього недолюдками («*untermenschen*»). Усе-таки не треба забувати, що фашистська Італія й нацистська Німеччина виступали союзниками у війні, тож одна ця зовнішня обставина об'єднує фашизм і нацизм набагато тісніше, аніж збіжність в ідеології. За зовнішніми ознаками націонал-соціалізм стояв ближче до комуносоціалізму, ніж до фашизму. Це не раз підкреслювалося публіцистами й кінематографістами. Нарешті, згадаймо про пряму заборону Й.Сталіна називати гітлерівців націонал-соціалістами. Ліві сили у Західній Європі підпорядкувалися цьому табу. Що ж до аргументації О.Зайцева стосовно недоречності терміна «український фашизм», яка розсипана по всій книзі та стосується більшою мірою нацизму, а не фашизму, то з нею можна тільки погодитися.

Кілька слів про вживання терміна «тоталітаризм», яким у роки «холодної війни» об'єднувалися всі три країни з диктаторськими режимами – нацистська Німеччина, фашистська Італія й комуністичний СРСР. О.Зайцев стверджує:

«На практиці фашистська держава в Італії не досягла такого рівня тотально-го контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська» (с.123–124). Отже, максимальний контроль держави над суспільством був, на його думку, саме в Німеччині, а мінімальний – в Італії. Не варто полемізувати із О.Зайцевим на тему, яка ще не визріла в історичній науці, але слід прояснити позицію рецензента. Я взагалі відділяю за ознакою взаємовідносин держави й суспільства комуністичні країни від демократичних або тоталітарних. Суть у тому, що при комунізмі держава вперше в історії людства не стала над суспільством, а ввійшла в нього всіма своїми інститутами, не втрачаючи власної ідентичності. Натомість суспільство, теж уперше в історії, набуло кістяк у вигляді вертикалей влади – партійної, радянської, чекістської, які сходилися на вершині в одну точку. Саме вона, ця точка, і височіла над суспільством. Усі горизонтальні, тобто економічно не залежні від держави інститути, які завжди структурують соціум, націю або клас, не будучи цілісним кістяком таких спільнот, були або знищені, або вертикалізовані на засадах «демократичного централізму». Тому всі вертикалі влади мали горизонтальні відростки в товщі суспільства, навіть органи державної безпеки, які за своєю побудовою були державою в державі, пронизували по горизонталі всю народну товщу мільйонами примусово наwerbованих інформаторів і так званих «секретних співробітників». Унаслідок цього суспільство втратило власну ідентичність та атомізувалося. Контроль за ним почав залежати тільки від ефективності організаційно-технічних засобів, якими розпоряджались вожді. Іншими словами, цей контроль майже не поступався описаному в романі Дж.Орвелла «1984». Звичайно, комуністичний режим можна назвати тоталітарним, але як тоді називати диктаторські режими принципово іншого типу? Хай уже комунізм називається комунізмом, він абсолютно інший, аніж диктатури, відомі до нього й після нього.

Розділ праці О.Зайцева, присвячений аналізу «чинного націоналізму», вважаю найбільш оригінальним і науково цінним. Мабуть «донцовізм» (таким терміном послуговується автор на с.203) ніколи раніше не виглядав настільки системно впорядкованим і переконливим. Здається, що до монографії О.Зайцева ми недооцінювали постать Д.Донцова. Виявляючи його ідеологічне обличчя, автор задумується, чи був він фашистом? Визнає, що існує низка збігів із фашизмом, більшою мірою – з нацизмом, але є й істотні відмінності (с.234–235). Слід послуговуватися, мабуть, терміном «донцовізм». За ним стоїть фігура самотньої людини без постійних засобів до матеріального існування, тоді як за термінами «фашизм» і «нацизм» стояли держави й народи. Але під кутом зору ідеології доктрина Д.Донцова має всі підстави досліджуватися як оригінальне вчення, на фундаменті котрого розвинулась ідеологія українських націоналістів. Коли завершиться видання 10-томного зібрання творів Д.Донцова, це буде легше зробити¹.

Звичайно, ми аж ніяк не маємо вітати думки Д.Донцова, систематизовані в монографії О.Зайцева. Дозволю собі зупинитися тільки на одному пункті.

¹ Див.: *Донцов Д.* Вибрані твори у 10 т. – Т.1: Політична аналітика (1912–1918); Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939); Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932). – Дрогобич; Л., 2011–2012.

Розглядаючи сюжет під назвою «Росія як цивілізаційний ворог», автор зауважує, що Д.Донцов вилучав із текстів у редактованому ним журналі все те, що могло свідчити про схожість у чомусь між Росією та Україною (с.191). Полемізує в даному разі не з О.Зайцевим, а з Д.Донцовим. Якраз між Росією й Україною було та є більше схожості, ніж між будь-якими іншими двома країнами з усіх можливих. Водночас вони цивілізаційно різні. Визнаю, що поєднати ці два протилежних твердження важко, але так воно є. Схожість пояснюється віковим співіснуванням у межах Русі, після чого – століттями цілеспрямованої політичної, економічної й культурної асиміляції українців у Російській імперії. Дуже висока подібність обох народів призвела в кінцевому підсумку до прагнення правлячих кіл Росії привласнити не тільки історичну спадщину українського народу, не тільки його первинну самоназву, але й сам цей народ, оголосивши його «гілкою єдиного російського племені». Проте за ті кілька століть, що минули від розпаду Русі до Переяславської ради, український народ остаточно сформувався як спільнота, різко відмінна від російської. Її окремішність залишається безспірною, але це доводиться утверджувати майданами.

Визначаючи збіги й відмінності в ідеології оунівців і фашистів, О.Зайцев цитує статтю представника ОУН в Італії Є.Онацького, котрий писав: «Чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом і італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прірва. Фашизм є націоналізмом нації державної, ворожої будь-яким ірідентам, готової всіх і вся принести в жертву культові своєї вже створеної держави» (с.320–321). Плани на майбутнє в націоналістів були різними. О.Зайцев знаходить серед них затятих імперіалістів, які бажали створити державу не тільки на етнічних землях, але до Волги й далі. Так, у «Воєнній доктрині» М.Колодзинського йшлося навіть про Казахстан, причому стосовно місцевих казахів автор був налаштований рішуче: «Вони мусили б згинуть або зредуватися до тої ролі, яку мають індіанці в Америці» (с.271). Маючи справу з такими діячами, глорифікувати націоналістів – річ невдячна. Книга О.Зайцева – зразок об'єктивного й чесного висвітлення нашого минулого.

С.В.Кульчицький (Київ)

КОЛЕСНИК І.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ІСТОРІЯ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 566 с.

Нова монографія Ірини Колесник – принципово новаційна. Українську історіографію в ній представлено під кутом зору історії понять. Під останньою найчастіше розуміють історичну дисципліну, що досліджує характерні для тієї чи іншої доби сенси загальних політичних і соціальних понять (таких, як «громадянин», «суверенитет», «держава», «стан», «клас», «революція» тощо). Це дає змогу збагнути істинний зміст історичних джерел, в яких ці поняття текстуально зафіксовано, а

також реконструювати ті чи інші глобальні історичні зміни. Хоча кожне поняття нерозривно пов'язане зі словом, однак це не тотожні сутності. Соціальні та політичні поняття є такими сутностями, які концентрують у собі весь політичний і соціальний досвід людства, вони не можуть бути цілком висловлені мовними засобами, тим більше у формі тлумачення слів, якими їх означають. Історія понять, використовуючи певні методологічні підходи, намагається якомога повніше обміркувати минулий людський досвід.

Як самостійна історична дисципліна історія понять сформувалася в 1960–1970-х рр. Поштовхом до її розвитку стала критика некоректного «перенесення» сучасних політичних понять у минуле. Але існують й інші версії історії понять, які розглядаються в рецензованій монографії.

Актуальність своєї праці І.Колесник бачить у тому, що від початку 1990-х рр. історична наука в Україні переживає справжню «революцію понять». У сфері соціально-гуманітарних наук почалися процеси витіснення й заміни марксистської термінології націоналістичною лексикою, переповненою численними архаїзмами, полонізмами, діалектизмами, законсервованими у середовищі української діаспори. Відтак історична наука у сучасній Україні перебуває у складній герменевтичній ситуації (відбору, експлікації, «прояснення» нових ідей-понять, слів-понять, норм-понять та категорій). В епоху глобальних криз відбувається радикальне оновлення мови науки: нові знання продукують нові ідеї-концепти, наповнюють новими смислами відомі поняття; ідуть процеси інтелектуалізації мови та мови наукового спілкування; наявна тенденція до індивідуалізації мови й мовних засобів самопрезентації історика.

Історія понять є продуктом «лінгвістичного повороту» в гуманітаристиці, спеціальної уваги до визначення смислів усталених, а також новоутворених понять і запозичень з інших галузей науки. Тому у сучасному історико-понятійному дискурсі визначальною стає лінгвістична методологія. На прикладі ключових понять історії простежуються трансформації їх семантичних структур.

Головне завдання, що поставила перед собою авторка праці – відтворити концептуальну історію історіографії як теорії та історії історичної науки на українському ґрунті. Поняття «історіографія» пройшло складний шлях від розмовної мови до теоретичного концепту, від практик історичного письма, опису та критики подій до перетворення на спеціальну галузь, рефлексивну дисципліну, самосвідомість науки. Проте й сьогодні концепт «історіографія» потребує ментальних конвенцій, уточнень і роз'яснень.

У монографії доводиться, що історіографія становить ядро історичної науки, її рефлексивну складову, форму самосвідомості науки. Проаналізовано, як ускладнювався, доповнювався, удосконалювався лексичний багаж української історіографії від доби модерну до наших днів. Збагачення й оновлення поняттєвого апарату української історіографії відбувалося за рахунок запозичення та верифікації термінів і понять із суміжних галузей соціогуманітарного знання, як-от наукознавство, культурологія, лінгвістика, соціологія тощо. Показано, що терміносистема української історіографії формувалася під впливами просвітництва, романтизму, позитивізму, марксизму, філософії та історії науки.

В історії понять сформувався особливий термінологічний інструментарій: «дефініція», «поняття», «термін», «категорія», а також похідні – «поняттєва свідомість», «історико-понятійна рефлексія», «поняттєве середовище», «поняттєвий простір», «мовна поведінка», «мовне виховання», «терміносистема».

Знайомство з доробком зарубіжної історії понять не може бути самоціллю: «Стадія переповідання та переспівування досягнень провідних шкіл у ділянці концептуальної історії (німецької та кембриджської) минає. Сучасному історикові варто звернутися до перспектив, які пропонує історія понять. Відомо, що як метод вона передбачає вміщення будь-якого поняття, слова, тексту в історичний і лінгвістичний контексти. Відтак ключовим принципом сучасної історії понять є контекстуалізація. Підмурком для вивчення історичних контекстів слугує духовний ландшафт конкретної епохи, історія ментальностей, політичний досвід, історія культури, мистецтва, науки, ідеологій, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття» (с.16).

Важливе зауваження: концептуальна історія історіографії наголошує не на системі понять, а саме на процедурах їх інтерпретації. Тому справжнім фундаментом концептуальної історії постає герменевтика. У версії герменевтики Г.-Г.Гадамера представлено спробу подолати гносеологічну орієнтацію, з'ясувати умови можливості розуміння при збереженні цілісного людського досвіду й життєвої практики. Укоріненість суб'єкта-інтерпретатора в історії продуктивна для розуміння, «історичність» котрого також принципово незнімна, базується на «забобонах», які відклалися в мові схематизму досвіду. Розуміння постає як «злиття горизонтів» автора й інтерпретатора, розгортання іманентної логіки предмета. Існування у знанні неявних компонентів різного типу, процедур смислопокладання, виявлення існуючих смислів, осягнення значення знаків – усе це передбачає експлікацію, інтерпретацію, що неминуче виводить на проблемне поле герменевтики.

Нетривіально оцінював потенції герменевтики в історіографії та гуманітарних дослідженнях Г.Шпет (про це також ідеться в монографії), установивши

істотну відмінність між «активними» й «пасивними» інтерпретативними практиками. Він обґрунтував необхідність герменевтико-семіотичного методологічного підходу в дослідженнях культурно-історичних об'єктивацій, виражених у знаково-символічних формах, і розкрив проблему розуміння історії та подальшої передачі досвіду історичності. Історичне дослідження – це дослідження «слів-знаків» універсального характеру. Такі висновки мають прямий стосунок до концептуальної історії.

У неklasичний період історіографії суб'єкт стає домінуючим предметом уваги. Це загрожує багатьма труднощами. Якщо суб'єкт мінливий, а соціальні, культурні, психологічні умови генерування нового знання в науці в кожному конкретному випадку особливі, і якщо вони визначають зміст одержуваного результату, то як бути з істиною в науці та з об'єктивністю знання?

М.Гайдеггер, Х.Ортега-і-Гасет відстоюють «екзистенціальний» вигляд історизму, що фіксує унікальність подій і проблематизує ідею логіки й закономірності в історії. Постмодернізм розуміє себе як радикальний історизм. М.Фуко запропонував схему «спільної історії», що заснована на базових дискурсивних практиках, котрі програмують дії людей у минулому й у сьогоденні. Постмодернізм та історизм схожі в тому, що заперечують метанаративи, множать історичні інтерпретації, здійснюють індивідуалізацію та фрагментаризацію зображуваного, заперечують єдність минулого. Різниця між ними полягає в розумінні суб'єкта та об'єкта історичного пізнання. В історизмі суб'єкт пізнання підноситься над минулим і вимкнений із сьогодення, він є трансісторичним. Об'єктом пізнання в історизмі стає будь-який фізичний предмет, що знаходиться поза людиною і сприяє об'єктивізації минулого, котра розуміється як лінійний процес. Тому історизм представляє минуле окремо від нього самого. Постмодернізм натомість розуміє минуле в єдності минулого й сьогодення, тому що суб'єкт історичного пізнання тут знаходиться всередині минулого, розуміє його як частину своєї ідентичності. Це досягається за допомогою вибору об'єкта історичного пізнання. Ним є утворення, які мають здатність одночасно бути всередині й поза людиною; їх можна виявити в історії ментальностей, у мікроісторії. Теоретики нового постмодерністського історизму вважають, що треба сконцентрувати дослідження історії на фактографії, де факти повинні викладатися в наративі, а їх конфігурація визначається уявою історика. Новий історизм вважає за необхідне інтеграцію історії та літератури, адже літературні тексти активно беруть участь у конструюванні культурно-історичних систем, а не є їхніми продуктами.

У книзі показано, як поняття постмодернізму змінюють традиційну концепцію історії та задають нове бачення історичних і соціальних процесів. Це робиться шляхом відмови від лінійного розуміння соціальної динаміки й від презумпції наявності внутрішньої логіки історії – у контексті відмови від логоцентризму, а також шляхом артикуляції сьогодення як позбавленого можливості новизни. Розуміння історії як лінійного розгортання подій із минулого в майбутнє, що припускає висновок про одне, «правильне», прочитання події, змінюється в постмодернізмі установкою на інтерпретаційну плюральність наративної історії. Постмодерністське бачення соціальної процесуальності принципово нелінійно. Модельований філософією постмодернізму процес здійснення подій

підпорядковано детермінізму нелінійного типу. Відтак історія може мислитися лише у формі словесного дискурсу. Узагалі постмодерністська епістемологія заражена вірусом деструкції та, незважаючи на її популярність і новаційні потенції в гуманітаристиці, до неї корисно застосовувати антидот. У книзі широко використовуються поняття постмодернізму: «дискурс», «сюжет», «автор», «пост-історія», «текст», «контекст» та інші, але водночас робиться конструктивний висновок: сучасна історико-понятійна свідомість повинна встановлювати рівновагу між аналізом історичного та лексичного контекстів слова-поняття, порушену свого часу постмодерністськими практиками.

Дуже предметно обговорюються в монографії особливості такої розповсюджені форми історичного дослідження, як наратив – поняття, що фіксує спосіб буття розповідного тексту, в якому свідомість і мова, буття й час, людина та світ виявляються тісно взаємопов'язаними. Тематизація світу життя, коди й адреси повідомлень будується в опорі на очевидності свідомості, яка має привілейовану позицію «всевидячого ока». Наративна форма має першість у формуванні традиційного знання. Народні історії розповідають про те, що можна назвати успіхами або невдачами, легітимізують суспільні інститути (тобто виконують функцію міфів), пропонують різні моделі інтеграції в усталені інститути. Таким чином, розповіді дозволяють, з одного боку, визначити критерії компетентності, властиві суспільству, у котрому вони розповідаються, а з іншого – оцінити завдяки цим критеріям результати, які в ньому досягаються або можуть бути досягнуті. Наративна форма, на відміну від розвинених форм знання, допускає всередині себе множинність мовних ігор. Важливою перевагою нарративу є його стверджувальна тональність. Оповідач славить героїв, пишається своїми предками та вселяє впевненість слухачам. Втрата такого роду нарцисизму в науці призвела до того, що її пояснення світу навіюють невпевненість і страх.

Наративна історія є класичною сферою виникнення й функціонування розповіді. Як теоретична дисципліна історія конститується в якості наратології – теорії лінгвістичного виробництва. У межах наративної історії сенс події трактується не як фундований «онтологією» історичного процесу, але як те, що виникає в контексті розповіді про подію та іманентно пов'язане з інтерпретацією. Рефлексія над минулим – це завжди розповідь, організована ззовні, за допомогою сюжету, який упорядковує розповідь. Г.Вайт виділяє такі рівні концептуалізації в історичних творах: хроніка, історія, типи побудови сюжету, доказу, ідеологічного підтексту. Комунікативний підхід уважає історика медіумом, який відбирає з історичного поля джерел окремі елементи, складає їх у певну історичну картину й передає її аудиторії.

Наратив знаходиться в ряду понять, актуалізованих «лінгвістичним поворотом» і постмодернізмом (дискурс, текст, контекст тощо), і в даний час претендує на міждисциплінарний статус у гуманітарних науках (окрім історії ще у психології, соціології, культурній антропології). У рамках конструктивістської епістемології нарратив виступає як один з основних способів виробництва знання. У сучасному інформаційному суспільстві, де панують медіакомунікації, володарем знання виступає не автор відкриття, дослідник, а той, кому дали слово – «людина біля мікрофона», оповідач, транслятор вторинних відомостей, політично

ангажований оратор. Абсолютизація такого обмеженого значення поняття «наратив» веде до пріоритету інтерсуб'єктивності перед об'єктивністю: на місце процедур дослідження й відкриття підставляють процес артикуляції та соціалізації результатів, що в перспективі означає девальвацію реального пізнання взагалі.

Укажу на головні властивості праці І. Колесник (насправді їх багато), котрі я розцінюю як творчі переваги. Мені вже доводилося чути думку, що за своїм матеріалом вона по суті є словником. Про це в «Післяслові» прямо говорить й авторка: «У книзі свідомо обрано словникову форму викладу, котра порівняно з іншими науковими жанрами (монографія, стаття, критика, рецензія) означає максимальну концентрацію знань, стислу форму подачі матеріалу, специфічну мовно-термінологічну репрезентацію певної галузі знання, наукової дисципліни, науки. Словникова структура доволі зручна, адже вона відкрита для поповнення, оновлення та переробки інформації. Словникова форма викладу означає цілісність, предметну повноту, стислість, лаконічність, демонструє міжпредметні комунікації окремих понять і груп понять. Вона зручна в користуванні, виконує операційні, інформаційно-довідкові та епістемологічні функції. Поняття подаються в лексичному та історичному контекстах. Подана у стислій словниковій формі терміносистема української історіографії дає уявлення про місце й роль історіографії у системі історичної науки, її минуле та сучасний стан як теорії й історії історичної науки» (с.538). Але насправді форма викладу, прийнята в монографії, зовсім не означає акцентування статичності понятійного базису історіографії. Ця статика знімається й компенсується за рахунок запропонованої І. Колесник мережевої моделі науки, у даному випадку історіографії.

Переваги мережевого підходу не лише в тому, що він корелює з сучасними концептами «мережева цивілізація», «мережева економіка», «мережевий менеджмент» і т.ін. Мережевий підхід передбачає об'єднання різноманітних складових, котрі раніше розглядалися ізольовано, автономно, навіть герметично, в єдину структуру взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Мережа постає як принципово новий – саме інформаційний – простір.

Мережева модель науки означає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, співтовариств, династій, академічних шкіл, професійної ідентичності, колективної психології, творчої лабораторії вченого, інновацій, інтерактивних ритуалів) в безшовну мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мережі і є новою моделлю вивчення історичної науки. Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей чи наукових інституцій, а суб'єкт (актор) процесу пізнання, носій ідей та організатор науки, котрий постає в науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних взаємин, що творять тіло й душу науки.

Мережевий підхід збагачує можливості історико-наукового аналізу, розширює горизонт дослідження, дозволяє проникнути у творчу лабораторію вченого,

розкрити механізми творчості, інтелектуальної взаємодії, мотивацію його наукової поведінки та діяльності. Мережева модель науки – відкрита структура, яка перебуває в режимі постійного доповнення та оновлення завдячуючи обміну інформацією між користувачами даної мережі. Мережева модель науки не обмежена жодними хронологічними, ідеологічними, політичними рамками й передбачає наявність конвенційних понять, нового термінологічного інструментарію. Це – «інтелектуальне співтовариство», «статусна ідентичність історика», «дисциплінарна специфіка кар'єри історика», «культура конфлікту», «історіографічний побут», «академічне повсякдення», антропологія академічного життя, «університетська», «професорська» культура тощо. У контексті мережевого підходу набувають відповідних конотацій і вже усталені, традиційні категорії історико-наукового аналізу: «університет», «наукова школа», «наукова династія», «публікація», «дискусія», «наукова дисципліна», «наукова лабораторія історика», «інтелектуальна біографія».

Головний концепт мережевої моделі аналізу інтелектуальної історії – інтелектуальне співтовариство. Творче та повсякденне життя інтелектуала передбачає наявність різних угруповань, неформальних об'єднань, таких, як професійні клани, земляцтва, гурти однокашників та ін. На мій погляд, мережева модель історіографії є конкретизацією системного підходу (котрий може застосовуватися саме в конкретній версії) і становить важливу перевагу монографії.

Невід'ємною складовою частиною «нової соціальної історії» як історії соціально-культурної є історія ментальностей, що оформилася у самостійний напрям європейського гуманітарного знання впродовж 1960-х рр. у рамках так званого «історико-антропологічного повороту» – інтересу до людини, її уявлень, способу життя. Зміцнення позицій історії ментальностей саме в десятиліття визрівання студентської революції 1968 р. (руху «нових лівих») пов'язане зі спробами переорієнтувати науки про минуле з «історії героїв» (правителів, мислителів, полководців, дипломатів) на «історію пересічних людей». За допомогою поняття «ментальність» можна пов'язати високорационалізовані форми свідомості – науку, філософію, політичну ідеологію, релігію – зі світом несвідомих структур, із неусвідомленими культурними кодами, визначаючи тим самим образ цілісного життя людини. Цікава також ідея, згідно з якою ментальні структури одночасно слугують продукуючою підставою й перешкодою для історичного руху, завдяки чому він і набуває свого неповторного, унікального характеру, на відтворення якого й повинна насамперед орієнтуватися історія. Ці ідеї у книзі І. Колесник знайшли не лише адекватне відображення, але й мають перспективне значення для розриття специфіки української історіографії.

У монографії крізь призму поняттєвого апарату концептуальної історії розглянуто особливості української культури та її історіографії, і це дуже цікаво: «Кордоцентричність та фемінність як ключові ознаки українського світосприйняття зумовили лінгвоцентризм вітчизняної культури, науки та мистецтва. Уважається, що у структурах наукової свідомості українців функції філософії виконувала література. Раціоналізм поняттєвого мислення в українському дискурсі поступався образності думки, гнучкості мови, художньому сприйняттю реальності. Брак строго абстрактних категорій наукового мовлення пояснюється

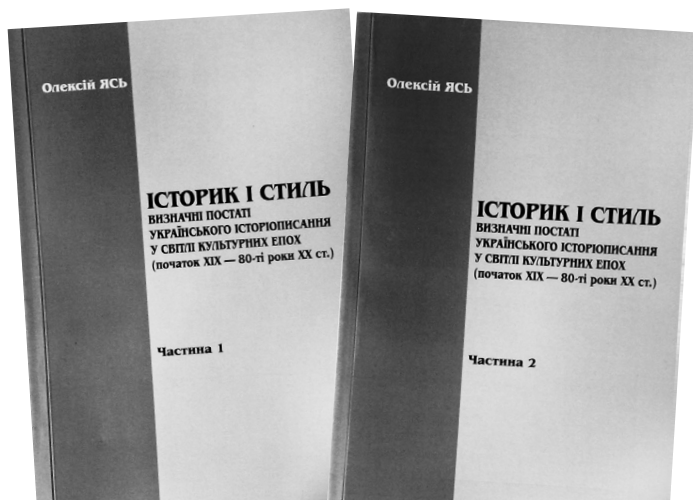
специфікою семантики розмовної мови українців. Водночас українській науковій культурі притаманна "енергія документальності", котра виявляється в естетизації пошуку джерел, нахилі до джерелознавчих практик, укладанні численних тематичних та автобібліографій, виданні словників. Такий стан речей імпліцитно засвідчує особливий статус історії понять у межах української наукової культури» (с.15). Нарис історії української історіографії у праці І.Колесник, проведений через інструментарій концептуальної історії, збуджує увагу читача, викликає нові думки, а іноді й бажання вступити в діалог з автором.

Новаційний потенціал монографії зосереджено у широкому спектрі теоретико-епістемологічних можливостей. Але її особливість ще й у тому, що це не абстрактні роздуми та реконструкції, а такі, котрі доведені до конкретних практик і методів, які так потрібні сучасній історіографії й повинні знайти своє застосування в дослідницькій роботі.

Монографію можна розглядати в одному ряду з такими помітними явищами історіографічного пошуку, як щорічні всеукраїнські методологічні семінари, котрі впродовж останніх років за ініціативою І.Колесник проводяться в Інституті історії України НАНУ. Ці заходи перетворилися на «неформальні коледжі», в яких іде творче спілкування, обмін думками, ідеями, вільне обговорення актуальних проблем теорії та історії історичної науки. Вони збирають дослідників не лише з України, а й з Росії, Польщі, Австрії та інших країн. Альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (опубліковано вже сім випусків), котрий виник на базі семінарів, – цінне джерело для обмірковування новітніх методологічних проблем історіографії. Рецензована монографія свідчить про широку й добре обґрунтовану дослідницьку програму, яка повинна об'єднати істориків для вирішення нових завдань історичної науки.

Праця написана яскравою, виразною мовою («Справжній учений має свою мову – у сенсі стилю, упізнавання, власного поняттєвого інструментарію, багатства лексичного багажу, відкритості до нового, здатності до експлікації й використання норм-понять, чіткості викладу»). Вона чудово видана поліграфічно – формат, шрифт, макет приваблюють читача. Таку книгу приємно тримати в руках, електронна версія її не замінить.

В.І.Онопрієнко (Київ)

Ясь О.

ІСТОРИК І СТИЛЬ: ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИОПИСАННЯ У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ (ПОЧАТОК XIX – 80-ТІ РОКИ XX СТ.): У 2 Ч. / ЗА РЕД. В.А.СМОЛЯ. – К.: ІН-Т ІСТОРИЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2014. – Ч.1. – 587 с.; Ч.2. – 650 с.

Не часто з'являються книжки, які відразу після виходу у світ можуть претендувати на місце серед класичних праць

вітчизняної історіографії, і котрі одночасно можна розглядати як вагомий внесок в історичну науку. Саме до таких слід віднести два рецензовані томи авторства Олексія Яся. Понад двадцять років він активно досліджує проблеми національної історіографії, історіософії, методики й техніки історіописання, суспільствознавчої думки, методології історії. Його численні публікації впродовж останнього часу постійно з'являються на шпальтах «Українського історичного журналу», у збірниках «Історіографічні дослідження», «Ейдос», в «Українському археографічному щорічнику», у «Молодій нації» та низці інших видань, передусім Інституту історії України НАНУ. Тож опублікований цього річ двотомник становить собою певний підсумок плідної праці О.Яся.

За своїм значенням рецензовану працю можна поставити поряд з «Оглядом української історіографії» Д.Дорошенка, «Українською історіографією» М.Марченка, «Історіознавчими проблемами історії України» Б.Крупницького, англомовною «Українською історіографією 1917–1956 рр.» О.Оглоблина. Якщо попередники О.Яся розглядали історіографію під кутом зору ставлення істориків до проблеми державності, а також згідно з політичними вподобаннями на шкалі «демократія – консерватизм», то О.Ясь вирізняє періоди національної історичної науки відповідно до етапів світової філософської думки, точніше певних культурних епох. Автор слушно висвітлює провідних українських істориків як представників суспільствознавчої думки, погляди яких на оточуючий світ перебували у залежності від пануючої в даний момент в Європі філософської концепції. О.Ясь вписує українську історіографію у світовий контекст, розглядає національну суспільну думку у світлі відповідних течій історіографічного процесу, на який впливали ключові європейські мислителі.

О.Ясь цікавило, яким чином твори визначних істориків України вписувалися у сталі періоди європейської історичної думки: культурні епохи пізньопрорісвітницького раціоналізму, романтизму, позитивізму, «Срібного віку» – неокантіанства, віталізму, неоромантизму, соціологізму й т.п.? Як філософські вподобання кожного автора знаходили своє відображення в понятійному апараті творів, мові метафор і символів? Яким є стиль мислення істориків на підставі лексичних зворотів, техніки письма, архітектоніки праць? На цьому

робиться головний наголос у праці. О.Ясь демонструє надзвичайну ерудицію, уміння систематизувати, комплексно вирішувати проблему філософії історії у працях класиків вітчизняної історіографії. Саме тому його книжка має назву «Історик і стиль». У нашій сучасній історичній науці конче бракує авторів, які висвітлювали б саме такі питання історіографії, що межують з історіософією, методологією історії й разом пов'язані зі значним масивом історичних текстів. Хоч насправді змістове наповнення праці значно ширше, вона охоплює й низку інших проблем і питань, що зачіпають традиційну історіографію, історію суспільних ідей, проблеми державництва й народності, демократизму та консерватизму, раціоналізму, ірраціональності, соціогуманітаристики тощо.

Автор розподілив свою працю на дев'ять розділів, намагаючись умістити в них головних представників історичної науки України від початку ХІХ ст. до кінця ХХ ст. – часу здобуття Україною незалежності. Для аналізу він узяв сімнадцять найвизначніших істориків. Дві – чотири головні постаті з обсягу нашої історіографії в нього характеризують певний етап історичної думки. У першому розділі розглядається понятійний апарат праці: теорія «стилів мислення», радянський і пострадянський інтелектуальний простір, інструментарій дослідження тощо.

У другому розділі автор розкриває найхарактерніші риси філософії історії цього періоду, зупиняється на двох ключових постатях пізньопросвітницького історіописання – Д.Бантиші-Каменському та М.Маркевичу. Малоросійську візію української історіографії він показує як час амбівалентної свідомості всіх її представників включно з М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішем. На великій кількості прикладів О.Ясь розглядає феномен належності Д.Бантиша-Каменського одночасно до російської та української історіографії, наявність у його працях концепцій, що характеризують автора як російського й українського історика. М.Маркевич цікавить О.Яся передусім як уособлення перехідної доби від романтичного «безкритичного» історичного дискурсу до документалістичного підходу, що ґрунтувався на архівних джерелах. Він убачає наявність конфлікту у творчості М.Маркевича, який полягав у тому, що його пізньопросвітницькі устремління вступали у суперечність із романтичною стилістикою подання та інтерпретації фактів.

У наступному розділі О.Ясь зупиняється на трьох ключових представниках класичного або старого романтизму – М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш. У першого автор окреслює стильові й жанрові виміри його праць. У М.Костомарова О.Яся цікавить представлення образів Б.Хмельницького та І.Мазепи. Він досліджує метаморфози поглядів П.Куліша на український історичний процес від часів козакофільства до раціонального культурництва, а також позитивізм у його пізньоромантичній рецепції.

Четвертий розділ присвячено «першому» позитивізму в Україні. Його представляють дві найбільші величини української історіографії 1860–1890-х рр. – В.Антонович і М.Драгоманов. О.Ясь зупиняється на культурі громади у творах В.Антоновича, на застосуванні ним типологічного методу у своїх дослідницьких практиках. У текстах М.Драгоманова автор вивчає поняття «поступ», розглядає компаративізм як вислід його космополітичних уподобань.

Також автор студіює застосування порівняльно-історичного методу у працях М. Драгоманова.

П'ятий і шостий розділи відведено періоду 1890–1917 рр., який охоплює і час першої політичної еміграції після поразки визвольних змагань (1920-ті рр.). Стильові течії «критичного» позитивізму, соціологізму, неокантіанства й неоромантизму в українській історіографії у книзі представляють М. Грушевський, В. Липинський, С. Томашівський. О. Ясь досліджує факторні підходи в дослідницьких стратегіях М. Грушевського, студіює поняття «органічна цілість», «колесо еволюції», «народна маса» та ін. Автор зупиняється на розгляді традиційного й революційного в текстах М. Грушевського, В. Липинського і С. Томашівського він визначає як істориків неоромантичної хвилі національного історіописання. У главах про С. Томашівського О. Ясь пише про різні стильові компоненти його поглядів, а також про поєднання символічного й типологічного в текстах цього історика. Він відзначає, що В. Липинський тяжів до неоромантичного зображення минулого, адже поєднував у собі науковця й політика, і намагався дослідити минулого та провідними ідеями, що з них випливали, індоктринувати сучасне йому суспільство. Відтак його спроби створити «нову історичну реальність» спиралися на неоромантичні засоби. О. Ясь аналізує такі концепти у працях В. Липинського, як «велика людина», «культ героїв», символістську естетику. В останній главі розділу розглядається соціологізм і поняття «органічна сполука» в концепціях В. Липинського.

Підрадянську історичну науку до періоду сталінщини 1920-х рр. у сьомому розділі книги О. Яся представлено чотирма постатями – М. Грушевським, М. Слабченком, М. Яворським, О. Оглоблиним. Період радянського соціологічного підходу, що ґрунтувався на економічному марксизмі й ще не знав вульгарних обмежень сталінської схеми історії, характеризувався спробами подати нові концептуальні пропозиції, котрі не лише, як у М. Грушевського, продовжували дореволюційну «Історію України-Руси», але у випадках О. Оглоблина й М. Слабченка з інших позицій висвітлювали минуле України XVIII–XIX ст. О. Ясь пише про зміну уявлень М. Грушевського в 1920-х рр., його погляд на колективне й індивідуальне в історії. Крім того, автор аналізує теорію «єдиного процесу» М. Слабченка, класовий і національний дискурси М. Яворського, концепцію «господарської автономії» О. Оглоблина.

Восьмий розділ книги відведено діаспорній науці 1940–1960-х рр. Автор розглядає цю добу через працю двох найцікавіших істориків – О. Оглоблина і Б. Крупицького. Антропологічний поворот в європейській історичній науці в українській історіографії відобразився у творчості Б. Крупицького – одного з найвідоміших істориків-концептуалістів. О. Ясь досліджує проблему «історіографічного синтезу», представлення дій та реакцій історичної людини, європеїзацію як інтелектуальний виклик повоєнної доби. У студіях О. Оглоблина автора книги цікавить контраверсійне висвітлення постаті І. Мазепи та історії «Старої» України як предтечі «Нової», а не загибелі «Старої Малоросії», як це трактувалося О. Лазаревським.

Радянський період історичної науки 1930–1980-х рр. характеризувався не лише творчістю істориків, що представляли радянсько-російський дискурс

історіописання, але й в обмежених комуністичною цензурою формах намагалися розвивати українсько-радянський дискурс. Дев'ятий розділ («Трансформації радянського канону та його українські проєкції») присвячено двом ключовим постатям, що представляли українське історіописання цього періоду в академічному Інституті історії – Ф.Шевченкові й О.Компан. О.Ясь наголошує, що перший був одним із небагатьох офіційних істориків, який тривалий час відстоював тезу про Переяславську раду 1654 р. як «найменше зло», а не велике благо для України. У 1960-х рр. тема «приєднання» чи «возз'єднання» продовжувала бути однією з ключових у творчості Ф.Шевченка. Попри ідеологічний тиск і несприятливе становище історичної науки, він прагнув до більш масштабного висвітлення української історії, зокрема до розширення меж її репрезентації в радянському просторі. Натомість О.Компан намагалася впровадити до української радянської історіографії концепт «точної науки». Марксистські постулати застосовувалися дослідницею для порівняльних сюжетів української та світової минувшини.

Книга О.Ясь значно доповнює, видозмінює, розвиває наші уявлення про головні постаті української історіографії: Д.Бантіша-Каменського, М.Маркевича, М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, С.Томашівського, О.Оглоблина, М.Слабченка, М.Яворського, Б.Крупницького, Ф.Шевченка, О.Компан. Попри те, що про кожного з цих істориків існує велика бібліографія, написано чимало праць, інтерпретації О.Ясь подають нове, часом несподіване освітлення. Приміром М.Грушевського О.Ясь розглядає на тлі французької соціології школи Е.Дюркгайма. Зокрема, він підкреслює європейські впливи на наших авторів, досліджує їхні оригінальні внески в історію української та світової суспільної думки.

Книга О.Ясь написана не стільки на підставі архівних джерел (хоч і їх використано чимало), скільки на новому прочитанні та інтерпретації текстів самих істориків. Сама по собі праця є передусім історіографічною, хоч і має низку своєрідних сюжетів. Величезний перелік використаних публікацій займає більше 140 сторінок тексту. Книгу супроводжує докладний науково-довідковий апарат. Автор уклав предметно-тематичний покажчик, який значно полегшує користування двотомником. Звичайно, низка порушених проблем і питань потребують подальшого вивчення, розробки й уточнення. На нашу думку, найголовніший здобуток книги полягає в тому, що в ній запропоновано цікаву конструкцію українського історіописання XIX–XX ст.

І.Б.Гирич (Київ)

ХРОНІКА

Я.В.ВЕРМЕНИЧ (Київ), Т.С.ВОДОТИКА (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДОСЛІДЖЕННЯ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ»

Кардинальних змін останнім часом зазнає проблема осмислення простору – він перестав бути «фоном», перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються, так і на їх сприйняття. Осмислення нових моделей взаємодії у зв'язці «час – простір» продемонструвала конференція, що відбулася 10 червня 2014 р. в Інституті історії України НАНУ. Співорганізаторами заходу виступили Український інститут національної пам'яті, а також університети міст сходу та півдня України – Донецька, Луганська, Запоріжжя, Маріуполя, Миколаєва, Одеси.

Зі вступним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *Валерій Смолій*. Він зазначив, що захід відбувається в дуже непростий для нашої країни час, коли суворим випробуванням піддаються фундаментальні цінності: уявлення про свободу й людську гідність, територіальна цілісність і демократичні основи співжиття. Акцентувавши увагу на тому, що концепція конференції орієнтована на висвітлення проблем, які мають не тільки теоретичне, але й практичне значення, В.Смолій наголосив на продуктивності виділення кількох рівнів дослідження проблеми – теоретико-методологічного, регіонально-історичного, культурологічного, етно- та соціополітичного. «Сподіваюся, що навіть у таких складних умовах наша конференція зуміє не лише підбити певні підсумки в дослідженні специфічності найбільш проблемних на сьогодні східного й південного регіонів, але й запропонувати владі оптимальні моделі виходу з гострої ідентифікаційної та системної кризи», – зазначив він.

Особливе зацікавлення викликали доповіді теоретико-методологічного блоку, спрямованого на висвітлення методологічних новацій щодо зростання ролі соціального простору в науковому пізнанні та переосмислення проблеми кордонів і пограниччя у сучасному світі. Виступ д-ра іст. наук, професора *Ярослави Верменич* (Інститут історії України НАНУ) було присвячено зміні парадигм у просторовому моделюванні історії та переосмисленню співвідношення часу і простору в історичній ретроспективі, що сьогодні дедалі частіше набуває форми відходу від викладу за хронологічними періодами. «Стрімкі й непередбачувані події, які навколо нас відбуваються, – зазначила Я.Верменич, – змушують замислитися над тим, чи має сучасна історична наука у своєму розпорядженні досить засобів, щоб передати не лише їхній драматизм і напругу, але й глибинний, поки що прихований від очей сучасників, смисл. Інакше кажучи,

чи не стане інерція традиційного історичного мислення на заваді усвідомленню того нового, що з'являється у нашому житті під впливом складного переплетення процесів глобалізації й регіоналізації?».

Своєрідною відповіддю на це непросте питання стала доповідь д-ра іст. наук, члена-кореспондента НАПН України *Олександра Удода* (Інститут історії України НАНУ), котрий зазначив, що проблема просторовості дедалі більше перебуває у фокусі уваги вітчизняної історіографії й має величезні перспективи подальшого розвитку. Регіональна конфігурація українського історієписання у його баченні постає і як перенесення акцентів із проблем етнічності на проблеми територій та відповідних соціумів, і як активізація історичних досліджень на базі регіональних наукових й освітніх центрів, і як коригування проблем територіальності в історичній дидактиці.

Емоційний виступ канд. іст. наук *Олександра Галенка* (Інститут історії України НАНУ) було присвячено аналізу регіональної специфічності півдня України як місця зустрічі середземноморської, кочівницьких, землеробських культур, інтенсивних перехресних впливів і запозичень, які, на жаль, не повною мірою знайшли відображення у вітчизняній історичній літературі. Якщо вже говорити про необхідність «переписування історії», доводив доповідач, то цей процес варто розпочати з нового осмислення впливу середземноморської і східних культур на формування особливостей міської культури українського півдня. До концептуалізації поняття «соціальний фронтір» привернула увагу аспірантка Інституту історії України НАНУ *Тетяна Водотика*. У своєму повідомленні вона зробила спробу проаналізувати евристичний потенціал теорії фронтіру для вивчення наростання соціальних суперечностей унаслідок прискороного перебігу модернізаційних процесів на півдні та сході України.

Другий блок конференції (регіонально-історичний) було зорієнтовано на дослідження історії формування погранич на теренах України, простеження відцентрових і доцентрових тенденцій в історії, колонізаційних і міграційних процесів, політики метрополій в ареалі українських етнічних земель. Цікавою й науково обґрунтованою виявилася доповідь д-ра іст. наук, професора *Станіслава Кульчицького* (Інститут історії України НАНУ), присвячена регіональному виміру етнонаціональної структури України у другій половині ХХ ст. Регіональні асиметрії повоєнного часу розглянуто доповідачем у контексті глибокої системної кризи комуністичного ладу й пов'язаних із нею обмежених можливостей реформування принаймні тих сфер суспільного життя, де диспропорції вже стали наявними. Чимало уваги було приділено політиці цілеспрямованої русифікації, яка особливо давалася взнаки у Приазов'ї, Причорномор'ї й на Донбасі, внутрішньосоюзним міграційним переміщенням, відтоку єврейського населення за кордон, асиміляційним процесам усередині окремих етнічних спільнот.

Майже кожен регіон України в той чи інший період своєї історії відрізнявся чітко вираженим «фронтирним» статусом. Внутрішнім фронтам на півдні України присвячувалася доповідь канд. іст. наук, доцента Запорізького національного університету *Тетяни Винарчук*. Цікавими виявилися її міркування щодо теоретико-методологічних проблем, пов'язаних із визначенням понять «фронтір» та «пограниччя». Про необхідність з'ясування логіки минулих адміністративно-територіальних перекроювань та розробку теоретико-методологічних моделей осмислення процесів «територіальної тектоніки» йшлося у змістовних доповідях канд. іст. наук *Богдана Короленка* (Український інститут національної пам'яті; «Колонізація як інструмент демографічної політики Російської імперії у Криму (кінець XVIII ст.)»), д-ра іст. наук, професора *Валентини Шандри* (Інститут історії України НАНУ; «Особливості формування

державних інституцій на Півдні України в ХІХ ст.»), канд. іст. наук *Тетяни Привалко* (Український інститут національної пам'яті; «Дворянство Харківської губернії в модернізаційних процесах українського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.») та канд. іст. наук, доцента Миколаївського національного університету імені В.Сухомлинського *Марини Козиревої* «Німецькі національні райони Півдня України в системі адміністративно-територіального реформування 20–30-х рр. ХХ ст.»).

Наступний блок (культурологічний) передбачав аналіз феномена прикордонної культури, ментальностей, ідентичностей; відображення регіональної специфіки в народній свідомості та традиціях, значення релігійного чинника у формуванні регіональних особливостей й образів погранич. Відхід від одномірних культурних дефініцій тут виявився насамперед у прискіпливому аналізі двокультурності, гібридних ідентичностей, впливу феномена пограниччя на ментальні настанови та ідентичнісні пріоритети мешканців південного сходу України. Як засвідчує вітчизняний досвід, створені в певному віртуальному символічному просторі географічні й художні образи зрештою починають жити своїм життям і справляють помітний вплив на регіональні вподобання й поведінкові стереотипи. На прикладі зміни образних презентацій Донеччини в українській культурі пам'яті цей вплив висвітлила у своїй доповіді д-р іст. наук, професор *Лариса Буряк* (Український інститут національної пам'яті).

Регіональні моделі історичної пам'яті на матеріалі Приазов'я та Степової України було розглянуто в доповідях д-ра іст. наук *Олени Любовець* (Український інститут національної пам'яті) та канд. іст. наук, доцента Запорізького національного університету *Сергія Білівненка*. Регіональним відмінностям та специфіці історичної пам'яті про радянську добу на сході й півдні приділив увагу канд. іст. наук *Роман Поджур* (Інститут історії України НАНУ). Релігійному чиннику в концептуалізації просторової історії присвятив свою доповідь д-р іст. наук, професор Одеського національного морського університету *Микола Михайлуца*.

Своєрідним підсумком третього блоку стала доповідь д-ра іст. наук, професора *Алли Киридон* (Український інститут національної пам'яті), котра показала, як у процесі ментального картографування уявлений образ простору формується на основі поєднання символів, архетипів, навіть фантазій. Так, сьогодні вже неможливо уявити собі географічний образ столиці України без візуального уявлення про Майдан та його смислове навантаження. Саме завдяки такій символічній образності абстрактний простір набуває рис культурного феномена.

Не менш важливим завданням конференції було введення проблеми простору й погранич у більш широкий контекст ставлення до інакшості, який перебуває у фокусі уваги сучасної соціогуманітаристики. Насамперед видавалося важливим проаналізувати соціальний вектор бачення Іншого, зумовлений або різницею в рівнях розвитку, або відставанням процесів соціальної стратифікації в однієї зі спільнот, або прямим тиском сильнішої спільноти, аж до колоніальних методів експлуатації слабшої. Групи, які відчувають себе ущемленими, легко трансформують протестні настрої у вияви відкритої ворожості.

Саме цим проблемам було присвячено доповідь д-ра іст. наук *Лариси Якубової* (Інститут історії України НАНУ) «Жупел “двох Україн”: політичний міф чи об'єктивна етносоціальна реальність?». Увага тут концентрувалася навколо питань регіональної сегментації, які, формуючи полярно орієнтовані ціннісні пріоритети, водночас створюють сприятливий ґрунт для маніпуляцій суспільною свідомістю. Думка щодо «ймовірного розколу» України проходить червоною ниткою через усі пострадянські вітчизняні

дискурси. Нині, на тлі цілком реальних загроз, пов'язаних зі збройним протистоянням на сході, саме час замислитися про запобіжники, здатні відвернути реалізацію найгірших сценаріїв. Про них, зокрема, розмірковували у своїх доповідях д-р іст. наук, професор Донецького національного університету *Ігор Тодоров* («Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні») та канд. іст. наук *Володимир Головка* (Інститут історії України НАНУ; «Український розлам “русского мира”: донецька та дніпропетровська ідентичності»).

Проблемам співвідношення політичної мови та політичної культури приділили увагу канд. іст. наук, доцент Східноукраїнського національного університету імені В.Даля *Юлія Барабаш* («Донбас і Україна: ретроспектива діалогу: 1920-ті рр.») та канд. іст. наук *Олег Бажан* (Інститут історії України НАНУ; «Регіональні аспекти мовної політики в Україні у часи «хрущовської відлиги» (на прикладі Донбасу»)).

Окремим цікавим тематичним напрямом стали доповіді канд. іст. наук *Світлани Арабаджи* (Маріупольський державний університет; «Міжетнічні відносини грецького населення Приазов'я у XIX – першій половині XX ст.») та канд. філол. наук *Євгена Чернухіна* (Інститут історії України НАНУ; «Греки Надазов'я в пошуках свого місця в історії України: за невиданими матеріалами кінця 1950-х – початку 1960-х рр.»).

Загалом можна констатувати, що проведена конференція підтвердила очевидний факт – без урахування фактора порубіжності та проблем, які він створював, неможливо зрозуміти ані особливості регіоналізму в його українському варіанті, ані специфіку локальної самосвідомості. Зрештою й геополітичні схеми, які вибудовуються у суміжних країнах, також піддаються осмисленню лише в контексті «граничності» та її впливу на мовно-інформаційні, культурно-релігійні й інші процеси. Порубіжність має свої позитивні та негативні риси, і тільки від українського народу й зважених дій його еліти залежить, буде наша держава самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробації чужих ідей і намірів, що не вписуються у вітчизняну концепцію національної безпеки.

В.В.Піскіжова (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «“УКРАЇНЬСЬКА КРИЗА” СВІТОВОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ»

На сучасному етапі розвитку української державності перед вітчизняною дипломатією постав цілий комплекс стратегічних завдань, пов'язаних із виробленням концептуальних підвалин зовнішньої політики нашої країни, пошуком ефективних механізмів гарантування національної безпеки, посиленням позицій України у глобалізованому інформаційному просторі, розбудовою рівноправних відносин із суміжними державами на засадах взаємної поваги, інтенсифікацією політичного діалогу та економічної, передусім інвестиційної, співпраці з Європейським Союзом із метою модернізації держави, успішної розбудови демократичних інститутів, а також зміцнення міжрегіональних зв'язків задля подолання зовнішніх викликів.

У контексті генерування нових ідей і формування теоретичного фундаменту вітчизняної дипломатії особливої актуальності набувають наукові форуми, один з яких відбувся у форматі круглого столу в Києві 26 червня 2014 р. завдяки спільним зусиллям його організаторів – відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ та кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України. На відкритті заходу з вітальним словом виступив директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.А.Смолій*, який наголосив на його важливому значенні щодо пошуку оптимальних шляхів розв'язання глобальних проблем, котрі постали перед Українською державою та світовою системою безпеки на початку ХХІ ст.

Модераторами круглого столу були д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ *С.В.Віднянський* та д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України *С.С.Троян*. Зокрема, *С.В.Віднянський* у своєму вступному слові накреслив проблемні параметри визначеної для обговорення теми, наголосивши на її безсумнівній актуальності. Громадсько-політичний конфлікт – Українська революція гідності, що наприкінці минулого року розгорнувся в нашій країні, цього року за активної участі та прямого втручання Російської Федерації вилився у збройне протистояння, яке, на його думку, загрожує не лише суверенітету, територіальній цілісності та державності нашої країни, але й безпеці інших європейських держав, насамперед Центральної Європи, Балтійського та Чорноморського регіонів, і, по суті, засвідчив кризу системи міжнародної та національної безпеки. Безпосередні наслідки неоголошеної війни нового типу («гібридної»), яку засудив весь цивілізований світ, висувують на передній план міжнародного життя злободенні питання: які цілі переслідує Кремль в Україні й у чому полягає «нова доктрина Путіна», котру російський президент фактично сформулював у своїй «кримській промові» 18 березня 2014 р.; як зупинити Путіна і як повернути анексовану Росією Автономну Республіку Крим, стабілізувати ситуацію на сході й півдні України та гарантувати національну безпеку нашої країни, котра опинилася у центрі геостратегічного протистояння євроатлантичного і євразійського блоків; яким чином, нарешті, зміцнити національні й міжнародну системи безпеки? Навколо цих та інших питань і було запропоновано розгорнути дискусію.

Основну доповідь представив д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *А.Ю.Мартинюк*, котрий проаналізував головні тенденції кризи

однополярної системи міжнародних відносин, атрибутом якої є «прохолодна війна» між Сходом і Заходом. Характерною рисою сучасної кризи світової системи безпеки А.Ю.Мартинів вважає черговий етап глобальної фінансово-економічної кризи. Згадані процеси провокують загострення боротьби між світовими полюсами сили за перерозподіл сфер впливу і ринків. Руйнація нормативних засад колективної безпеки в Європі супроводжується консолідацією конкуруючих блокових систем. Водночас підписання 21 березня 2014 р. політичної, а 27 червня – економічної частини угоди про асоціацію України з Європейським Союзом не лише сприяє остаточному цивілізаційному вибору нашої країни, а й формує передумови для стабілізації Східної Європи та поетапного врегулювання етносоціокультурних суперечностей у цьому регіоні. Доповідач зупинився також на гіпотетичних наслідках «балканізації» України для європейської і світової безпеки та можливих шляхах гарантування національної безпеки України.

Результати комплексних досліджень із проблем міжнародних відносин і зовнішньої політики, здійснених фахівцями Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України, було презентовано директором інституту зовнішньої політики цього закладу, д-ром політ. наук, професором *Г.М.Перепелицею*, завідувачем кафедри зовнішньої політики і дипломатії, д-ром іст. наук, професором *С.С.Трояном* спільно зі співробітниками кафедри – д-ром іст. наук, професором *М.Л.Головком* та д-ром іст. наук, професором *М.В.Кірсенком*, завідувачем кафедри регіональних систем і європейської інтеграції д-ром політ. наук, професором *С.О.Шергіним* разом із колегами – д-ром іст. наук, професором *В.Г.Косминою*, д-ром політ. наук, професором *Л.Д.Чекаленко* і професором кафедри дипломатії та консульської служби, д-ром іст. наук *О.Г.Цветковим*. Зокрема, С.С.Троян зупинився на сучасних проблемах дослідження міжнародних відносин, зовнішньої політики та національної безпеки України, наголосивши, що концептуальні підходи до розуміння нинішнього етапу еволюції міжнародних відносин було закладено в період руйнації біполярного світу епохи «холодної війни» й формування нових основ світового та міжнародного порядку. С.О.Шергін із використанням політологічного інструментарію охарактеризував місце України в сучасних геополітичних і глобальних трансформаціях, В.Г.Космина – цивілізаційний вимір нового світового порядку, а О.Г.Цветков – особливості перетворення міжнародних систем в умовах глобального світового розвитку.

Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, професор *О.Є.Лисенко* проаналізував міжнародне значення та актуальність Кримської конференції 1945 р. для України та уроки Другої світової війни у цілому. Директор навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень Ужгородського національного університету канд. іст. наук, професор *І.В.Артюмов* зупинився на ролі та проблемах діяльності ООН, НАТО, ОБСЄ, ЄС та інших міжнародних організацій у підтриманні безпеки й миру у світі, а також презентував новітні видання очолюваного ним інституту з проблем геополітики. Начальник науково-дослідної лабораторії кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені І.Д.Черняхівського канд. іст. наук, полковник *В.І.Резнік* та професор цієї кафедри, д-р іст. наук *С.В.Сідоров* здійснили узагальнюючий аналіз досвіду локальних війн і збройних конфліктів ХХ–ХХІ ст., а також впливу Кримської кризи початку 2014 р. і збройного протистояння на сході України на європейську та глобальну безпеку.

Позиції міжнародного співтовариства й, зокрема, Туреччини щодо російської анексії Криму було присвячено виступ професора кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка д-р іст. наук *О.П.Машевського*. Проблему інформаційної безпеки у сучасному глобалізованому світі порушила провідний науковий співробітник відділу всевітньої історії Національного науково-дослідного інституту українознавства та всевітньої історії д-р іст. наук *О.О.Салата*. Доцент кафедри всевітньої історії інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова канд. іст. наук *О.С.Черевко* розглянула питання активізації сепаратистських рухів у країнах Європи й політику щодо цього національних урядів.

Жвавим обговоренням і рекомендаціями щодо подальших наукових досліджень супроводжувалися виступи аспірантів відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ *Г.О.Харлан*, *В.Р.Мікеладзе* та здобувачки кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України *В.А.Вдовиченко*, які зупинилися, відповідно, на позиції ФРН щодо кримських подій, ролі країн НАТО у розв'язанні Карибської кризи та її впливі на систему міжнародної безпеки початку 1960-х рр., позиції Італії щодо розвитку європейської інтеграції та зміцнення системи безпеки в Європі.

Результати роботи круглого столу підсумували його модератори, а також заступник директора Інституту історії України НАНУ член-кореспондент НАН України, професор *О.П.Рент*.

О.В.Ясь (Київ)
VII МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР
«ПРОЕКТ ЛЮДСЬКОГО “Я”:
ТІЛО, ЖИТТЯ, ІСТОРІЯ»

Від січня 2006 р. в Інституті історії України НАНУ систематично проводяться методологічні семінари, присвячені актуальним проблемам сучасної історичної науки. За цей час вони стали своєрідним експериментальним майданчиком для апробації новітніх дослідницьких стратегій, епістемологічних взірців і методологічних новацій. До участі у семінарах зазвичай запрошуються вчені з різних регіонів України, які репрезентують усі генерації сучасних українських істориків. Упродовж 2006–2012 рр. було проведено шість подібних заходів: «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями» (17 січня 2006 р.); «Нова історіографічна культура та український гранд-нарратив» (24 квітня 2007 р.); «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств» (25 листопада 2008 р.); «Історія науки як історія понять» (15 квітня 2010 р.); «Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки» (21 жовтня 2011 р.); «Ментальні мапи як інструментарій історика» (20 листопада 2012 р.). Більшість доповідей і повідомлень, виголошених на методологічних семінарах, публікуються в альманасу теорії та історії історичної науки «Ейдос». На сьогодні світ побачило вже сім випусків цього видання².

Сьомий за чергою методологічний семінар, який відбувся 20 травня 2014 р.³, складався з кількох тематичних панелей-блоків: 1. Стратегії біографічного дослідження; 2. Тілесність у просторі історіографії; 3. Тілесна норма, ідентичності – продукт культури; 4. Життєвий нарратив історика; 5. Типології біографій та кар’єр; 6. Інструментарій біографічного дослідження.

На першій панелі з доповідями виступили *І.Колесник* («Людське життя як нарратив: карта реконструкції»), *Я.Калакура* («Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції»), *В.Андрєєв* («Патографія як жанр біографічного дослідження: журнал “Клинический архив гениальности и одарённости (1925–1930)”»), *Л.Буряк* («Психологія як стратегія біографічного дослідження в українській історіографії першої третини ХХ ст.»). Цей блок доповідей спричинив гостру й цікаву полеміку стосовно різноманітних стратегій представлення біографій. Зокрема, розгорнулася дискусія щодо включення психологічних та інших елементів до біографічних нарративів, а також стосовно низки ретроспекцій, пов’язаних із дослідженням геніальності у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Другий блок складався з виступів *В.Ващенко* («Тіло історика: body politic у текстах М.Грушевського»), *В.Масненка* («Різні обличчя” одного мислителя: візуалізація тілесності в саморепрезентації В’ячеслава Липинського»), *Г.Виноградова* («Парадокси феномена тілесності в інтелектуальному моделюванні середньовічної християнської цивілізації»), *А.Киридон* («Тіло в просторі пам’яті»). Означені доповіді зініціювали полеміку щодо репрезентації/саморепрезентації тілесності/тіла в історіографічних практиках.

На третій панелі свої доповіді виголосили *Д.Андросова-Байда* («Норми харчування як частина тілесної культури»), *Б.Галь* («Тіло ув’язненого у пенітенціарних практиках

¹ Програму ІV методологічного семінару див.: <http://www.history.org.ua/index.php?news=3937>

² Див. докл.: <http://www.history.org.ua/index.php?litera&askAbout=eidos>

³ Див. докл.: <http://www.history.org.ua/index.php?news=5458>

передСучасності»), *В.Шандра* («Фізичні покарання чиновників у Російській імперії (за законами кінця XVIII – початку XIX ст.)»), *В.Грибовський* («Якуб-ага, він же Яків Рудзевич: мерехтіння прикордонної ідентичності»). Доповіді викликали жваву дискусію про багатоманітні, суперечливі й контраверсійні соціальні практики з обсягу тілесності, зокрема щодо уявлень, забобон і норм, які циркулюють стосовно людського тіла.

Четвертий блок включав виступи *Д.Вирського* («Незвична модерність: біографія С.Оріховського-Роксолана у вітчизняній історіографічній традиції»), *А.Острянка* («Реконструювання історії життя в біоісторіографічних дослідженнях (за епістолярієм істориків 2-ї пол. XIX – поч. XX ст.)»), *О.Богдашиної* («Роль сімейних традицій у життєвому сценарії М.Ковалевського»).

На п'ятій і шостій панелях свої доповіді представили *В.Осін* («Політика, ідеологія, професія: типологія академічних кар'єр українських політологів»), *М.Будзар* («Ідентичність як механізм конструювання соціальних практик особистості: до створення “інтелектуальної біографії” Григорія Галагана»), *С.Світленко* («Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії»), *М.Суздаль* («Феномен духовної біографії М.Цертелєва»), *Н.Шелудякова* («Ідея смерті та безсмертя в контексті колекціонування М.Грушевського»), *В.Панченко* («Професія як вимір біографії (на прикладі судді Житомирського мирового з'їзду А.Токаржевського-Карашевича»).

Підсумкову дискусію семінару було присвячено стратегіям представлення біографій у сучасних наукових студіях, зокрема в біоісторіографічних працях, а також колективним та індивідуальним вимірам творчості інтелектуалів. Доповіді VII методологічного семінару планується видати у черговому випуску альманаху «Ейдос».

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

I Міждисциплінарні гуманітарні читання,
3 жовтня 2013 р.: Присвяч. 95-річчю НАНУ:
Програма та тези доповідей / Відп. ред.
Г.В.Боряк. – К., 2013. – 88 с.

II Міждисциплінарні гуманітарні читання:
Присвяч. 200-річчю від дня народження
Т.Г.Шевченка (26 лютого 2014 р., Київ): Тези
доповідей / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К., 2014. –
136 с.

**III Міждисциплінарні гуманітарні
читання:** Тези доповідей Всеукр. наук.-
практ. конф. (6–7 червня 2014 р., ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім.
Г.С.Сковороди») / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.,
2014. – 131 с.

**XXIV Вінницька всеукраїнська наукова
історико-краєзнавча конференція** «Козацтво
в історії України (до 360-річчя битви під
Батогом)», 1–2 червня 2012 р. / Відп. ред.
Ю.Зінько. – Вінниця, 2012. – 456 с.

Брижицька С.
Подія на Чернечій і долі людей: Про
заміну чавунного хреста на могилі Тараса
Шевченка. – Черкаси: Вид. О.Вовчок, 2013. –
200 с.

Вербиленко Г.
Історико-географічні дослідження в
Історико-філологічному відділі ВУАН у 20–
30-х роках ХХ ст. / Відп. ред. Я.В.Верменич. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2014. – 120 с.

Верменич Я.В.
Історична регіоналістика: Навч. посіб. /
Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України
НАН України, 2014. – 412 с.

Відносини держави, суспільства і особи
під час створення радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.) / Гол. редкол. В.А.Смолій; кер.
авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – Т.1. – 750 с.

Відносини держави, суспільства і особи
під час створення радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.) / Гол. редкол. В.А.Смолій; кер.
авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – Т.2. – 812 с.

«Владимир Святой и Крещение Руси»:
Міжнарод. науч. конф. 26–27 июля 2013 г.,
Київ / Под ред. П.П.Толочко. – К.: АДЕФ-
Україна, 2014. – 256 с.

Галушко К.
Україна на карті Європи. – К.: Київський
ун-т, 2014. – 143 с.

Гирич І.
Українські інтелектуали і політична
окремність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) /
Відп. ред. О.Рубльов. – К.: Укр. письменник,
2014. – 496 с.

Годлевська В.Ю.
Консолідація демократичного суспільства
в Іспанії (1982–1996 рр.). – Вінниця: ВНТУ,
2013. – 412 с.

Головата Л.
Український легальний видавничий рух
Центрально-Східної Європи 1939–1945 / Відп.
ред. В.М.Даниленко. – К.; Л.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 582 с.

Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане:
вопросы историографии и подходы к
исследованию проблемы (к 80-летию трагедии):
Сб. мат. выступлений, докладов и сообщений
участников Междунар. науч.-метод. конф.,
03.12.2013 / Под общ. ред. Е.Б.Съдькова. –
Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2014. – 237 с.

Держава і громадянське суспільство
в Україні: пошук концепції співпраці:
Аналітична доповідь / За ред.
О.М.Майбороди. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса
НАН України, 2013. – 376 с.

Держава і суспільство в Україні: історія
та сучасність / За ред. О.М.Майбороди. – К.:
ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. –
184 с.

Джерела духовності: Наук.-краєзн.
експедиції Нац. спілки краєзнавців України
2009–2013 рр.: Док. та мат. / За заг. ред.
О.П.Реєнта; упор.: В.Дмитрук, Р.Маньковська,
Є.Букет. – Вінниця: Балюк І.Б., 2014. – 340 с.

Дні науки історичного факультету,
присвячені 180-річчю заснування Київського
університету: Мат. VII Міжнар. наук. конф.
студентів, аспірантів та молодих учених «Дні
науки історичного факультету» / Гол. редкол.
В.Ф.Колесник. – Т.1. – К.: Логос, 2014. – 637 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії
історичної науки / Гол. ред. В.А.Смолій. –
Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України,
2013. – 417 с.

Железняк І.М.

Київський топонімікон. – К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2014. – 218 с.

Звіт про діяльність Національної

академії наук України у 2013 р. / Відп. за вип. В.Ф.Мачулін. – К.: Академперіодика, 2014. – 560 с.

Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд; Мат. Міжнар. наук. конф. (21–22 листопада 2009 р., Вінниця) / Відп. ред. М.Тяглий. – К.: НІОД, 2012. – 114 с.

Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 280 с.

Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Вип.30: Історія. – Одеса: Астропринт, 2014. – 318 с.

Інтелігенція і влада: Мат. шостої всеукр. наук. конф. (20–23 травня 2014 р., Одеса) / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2014. – 276 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 424 с.

Історія України: Курс лекцій / За ред. В.М.Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с.

Історія української літератури / Гол. редкол. В.Дончик. – Т.1: Давня література (перша половина XVI ст.). – К.: Наук. думка, 2013. – 840 с.

Комарь М.

Запорозьські вольності. – Вид. 2-ге. – К.: Петр Барский, 1917. – 32 с.

Корнієнко О.М.

Лексикон доби козаччини XVII–XVIII ст.: Застарілі слова, військові, побутові та релігійні терміни, запозичені одиниці з етимологічними коментарями та тлумаченнями [за текстами історичних пам'яток]: 2230 термінів. – К.: Пріоритети, 2013. – 240 с.

Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 456 с.

Лебедева Ю.О.

Українська державницька ідея в українознавчих студіях 1920–1930-х рр. – К.: ННДІУ, 2011. – 230 с.

Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.) / Упор.: Т.П.Демченко, С.Г.Іваніцька. – Чернігів: Просвіта, 2014. – 144 с.

Международной ассоциации академики наук 20 лет / Под ред. В.Ф.Мачулина; авт.-сост.: В.Ф.Мачулин, В.Л.Богданов, А.П.Ульяненко. – К.: Академперіодика, 2013. – 316 с.

Мочалов И.И., Оноприенко В.И.

В.И.Вернадский: Наука. Философия. Человек: К 150-летию со дня рождения В.И.Вернадского. – Кн.1: Наука в исторических и социальных контекстах. – К.: Информационно-аналитическое агентство, 2011. – 411 с.

Мочалов И.И.

В.И.Вернадский: Наука. Философия. Человек: К 150-летию со дня рождения великого ученого, философа, гуманиста В.И.Вернадского. – Кн.2: Наука и ее инструментарий: логико-методологические аспекты. – К.: Информационно-аналитическое агентство, 2012. – 631 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – Вип.2 (64). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 584 с.

Нікітенко К.

1941: злочин і покарання: Причини поразок Червоної армії: Історичне розслідування. – Л.: Тріада Плюс, 2014. – 249 с.

Оноприенко В.

В.И.Вернадский: Школы и ученики. – К.: Информационно-аналитическое агентство, 2014. – 331 с.

Особа у контексті часу: Книга на пошану Л.Нагорної / Упор.: Ю.Шаповал, О.Лісничук, С.Набок. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 464 с.

Папакін Г.

«Чорна дошка»: Антиселянські репресії (1932–1933) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 422 с.

Парламентські вибори 2012 р. в Україні / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 364 с.

Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн). – К.: Пріоритети, 2014. – 316 с.

Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження) / Гол. редкол. О.О.Маврін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 252 с.

Політико-ідеологічний процес в

українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз / Кер. авт.

кол. Ф.М.Рудич. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 448 с.

Православ'я – цивілізаційний
стрижень слов'янського світу: Зб. наук. пр. /
Гол. ред. П.Толочко. – К.: Фенікс, 2011. –
288 с.

Проблеми історії України XIX –
початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол.
О.П.Реєнт. – Вип.22. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 447 с.

Проблеми історії України: факти,
судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. пр. /
Відп. ред. С.В.Кульчицький. – Вип.22. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. –
358 с.

Райківський І.
Ідея української національної
єдності в громадському житті Галичини
XIX ст. – Івано-Франківськ: Вид-во
Прикарпатського нац. ун-ту ім. В.Стефаника,
2012. – 932 с.

Реабілітовані історією: Волинська область /
Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн.2. – Луцьк:
Надстир'я, 2013. – 612 с.

Розсоха Л.
З історії миргородських вулиць. – К.:
Аванпост-прім, 2012. – 304 с.

Розсоха Л.
Миргородські історичні етюди. – Гадяч:
Гадяч, 2014. – 296 с.

Розсоха Л.
Перекази про Тараса Шевченка на
Миргородщині: До 200-річчя від дня
народження Т.Г.Шевченка. – Миргород:
Миргород, 2014. – 24 с.

Соціум: Альманах соціальної історії /
Гол. ред. В.А.Смолій. – Вип.10. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 301 с.

Спеціальні історичні дисципліни:
питання теорії та методики: Зб. наук. пр. /
Гол. редкол. В.А.Смолій; упор.: В.В.Томазов,
І.К.Хромова. – Ч.22/23. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 729 с.

Сторінки воєнної історії
України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол.
В.А.Смолій. – Вип.16. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 246 с.

Сфрагістичний щорічник /
Гол. ред. П.С.Сохань. – Вип.4. – К.:
Ін-т укр. археографії та джерелознавства

ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. –
574 с.

Тарас Шевченко та Університет
св. Володимира: Спогади сучасників:
Анот. бібліограф. покажч. / Упор.:
В.Г.Нестеренко, Н.В.Кошлякова,
Т.О.Холоща. – К.: Київський ун-т, 2014. –
223 с.

Термінологія документознавства та
суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. /
За заг. ред. В.В.Бездрабко. – Вип.7. – К.:
Київський нац. ун-т культури і мистецтв,
2013. – 200 с.

Термінологія документознавства та
суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. /
За заг. ред. В.В.Бездрабко. – Вип.8. – К.:
Київський нац. ун-т культури і мистецтв,
2014. – 280 с.

Тулуб З.П.
В степу безкраїм за Уралом:
До 200-річчя від дня народження
Т.Г.Шевченка. – К.: Київ-Париж-Дакар,
2013. – 568 с.

Україна – Естонія: історія, культура,
економіка: Мат. Міжнар. наук.-практ.
конф. – К.: Альфа-ППК, 2014. – 90 с.

Українці Санкт-Петербурга,
Петрограда, Ленінграда / За заг. ред.
В.Сергійчука. – Вишгород: Сергійчук М.І.,
2013. – 710 с.

Чайковский А., Химка Дж., Рудлинг П.
Война или военная преступность?:
Сборник публикаций. – Т.3: Историческая
правда. – К.: Золотые ворота, 2013. –
128 с.

Чобіт Д.
Громовідвід, або «Справа Лазаренка». –
Вид. 3-те., випр. і доп. – Броди: Просвіта,
2003. – 210 с.

Чура В.
Останній комуністичний експеримент:
Перебудова народногосподарського
комплексу західних областей УРСР на
зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. – Л.: Ліга-Прес,
2012. – 399 с.

Шитюк М.М., Третьякова О.А.
Польська національна меншина Півдня
УСРР в 20–30-х рр. XX ст. – Миколаїв, 2014. –
343 с.

Щербак Віталій Олексійович:
Бібліограф. покажчик / Упор.: Н.М.Демчен-

ко, В.А.Зотова. – Вип.22: Вчені-ювіляри Київського університету ім. Бориса Грінченка. – К.: Київський ун-т ім. Б.Грінченка, 2014. – 56 с.

Ясь О.

Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 587 с.

Ясь О.

Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 650 с.

15 lat współpracy archiwalno-historycznej: Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011. – 16 s.

Bohaterowie trudnych czasów: Zbiór VII. – Łódź: Kronika Miastra Łodzi, 2012. – 77 s.

Colloquia Russica: Seria I, materiały III Międzynarodowej konf. nauk., 15–17 listopada 2012 r., Warszawa / Red. V.Nagirnyy. – Kraków: Jagiellonian University, 2013. – Т.3: Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480). – 290 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

SMOLII V.A., BORIAK H.V. "Encyclopedia of History of Ukraine" and Modern Ukrainian Encyclopedic Studies	4
---	---

HISTORICAL ARTICLES

SKRZHYNS'KA M.V. Religion and Authority in the Bosporan Kingdom and Olbia in 6–1 Centuries BC	17
RUSYNA O.V. Ukrainian Pages of Albert Stanisław Radziwiłł Biography	27
HOROBETS' V.M. Colonel of Zaporozhian Army and His Authority	50
CHUKHLIB T.V. Was the "Cossack Principality" Project the Historical Alternative of Hetmanate Political Structure?	71
ALIEV R.D. (<i>Bakhchysarai</i>). Crimean Tatars Remigration in the 1860s	94
TOMAZOV V.V. Greeks-Chians in the Russian Empire: Social Adaptation and National Self-Identification	100
IVANENKO O.A. Germans in the Cultural and Educational Life of Dnipro Ukraine (Second Half of 19th – Early 20th Centuries)	109
PARAKHINA M.B. The Russification Features in Ukrainian Soviet Socialist Republic in Second Half of 1950s – First Half of 1960s (the History of the Language Problem)	128

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KAPRAL' M.M. (<i>L'viv</i>). European Atlas of Historical Cities: Concepts, Implementation and Ukrainian Context	147
ONYNS'KIV M.I. (<i>L'viv</i>). Communication of Monarch's House with the Provinces in the Rzeczpospolita: Issuance and Delivery of the King's Universal to the L'viv and Przemyśl Grods of the Ruthenian Voivodeship (1674–1683ss)	161
HERASYMENKO N.O. From History of Ukrainian Metrology: Measure of Grain and Honey Volume	179

PUBLICATIONS

Correspondence of M.Hrushevs'kyi with N.Marr (<i>introductory article and publication by V.V.Tel'vak, Drohobych</i>)	187
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Bortnikova A. State Authority and Local Self-Government at Volyn' (End of 14th – Middle 17th Century) (<i>N.O.Bilous, V.M.Mykhailovs'kyi, N.P.Starchenko</i>)	194
Kryvosheia I. Nongovernmental Starshyna of Ukrainian Cossack State (17th – 18th Century) (<i>O.P.Tryhub, Mykolaiiv</i>)	210
Zaitsev O. Ukrainian Integral Nationalism (1920s – 1930s): Intellectual History Sketches (<i>S.V.Kul'chyts'kyi</i>)	212
Kolesnyk I. Ukrainian Historiography: Conceptual History (<i>V.I.Onopriienko</i>) ...	216
Yas' O. Historian and Style: Eminent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epoch (Early 19th – 80s of 20th Century) (<i>I.B.Hyrych</i>)	223

CHRONICLES

VERMENYCH YA.V., VODOTYKA T.S. All-Ukrainian Scientific Conference "Researching of East and South of Ukraine in the Historical Retrospective: Resume and Problems" ...	227
PISKIZHOVA V.V. Round Table " 'Ukrainian Crisis' of the World Security System" ...	231
YAS' O.V. VII Methodological Seminar "Project of Human's 'I': Body, Life, History" ...	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236
---	-----